

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS XVIII/5.

Szerkeszti: Budai László

914-927

MARXIZMUS - LENINIZMUS

EGER, HUNGARIA

1987.

ACTA ACADEMIAE PEDAGOGICAE AGRIENSIS XVIII/5.

A szerkesztő bizottság:

ZÁM ÉVA

Kelemen Imre, Lengyel Zoltánné, Nagy Andor,
Nagy József, Nagy Sándor, Orbán Sándor, Pásztor Emil
Zbiskó Ernőné

Szerkesztő -- Redigit:

BUDAI LÁSZLÓ

Felelős kiadó:

SZÜCS LÁSZLÓ

HRABECZ JÓZSEF

A MARXISTA-LENINISTA ELMÉLET ÉS A POLITIKA EGYSÉGE

ABSTRACT: This study deals with the dialectic unity and contradictions of the origins, development and interrelation of Marxist-Leninist theory and politics, under the guidance of Marx, Engels and Lenin. These classics of Marxism, describing scientific socialism and the policy based on it, pointed out the unity of all these, and also that their common basis is the generalization of the experience of the working class in its revolutionary practice, which is reflected in politics and theory in a special way. It is noticeable that in the case of theory the contents have an express general international character. But in the case of politics, on the other hand, the form has, above all, a national character. This is something not to be neglected but it should always be taken into consideration in the relationship of theory and politics.

A nemzetközi kommunista mozgalom története elválaszthatatlan a Marx és Engels által alkotott forradalmi elmélet alkalmazásától, szüntelen gazdagításától és fejlesztésétől. A kommunista pártok tevékenységének rendkívüli sikereit annak köszönheti, hogy gondot fordítottak a tudományos elmélet és forradalmi gyakorlat összhangjának érvényesítésére. Ennek során valósult meg a nemzeti és a nemzetközi méretekben szerveződő forradalmi munkásmozgalom tapasztalatainak általánosítása, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek feltárása, egyre elmélyültebb ismerete és ezek konkrét alkalmazásának képessége. Korunkban a lenini pártmunka lényegi tulajdonsága, hogy minden más forradalmi mozgalomnál következetesebben tudja érvényesíteni -- a legkülönbözőbb és legváltozatosabb történelmi feltételek között -- a néptömegek élén álló munkásosztály érdekeit. A kommunista pártok vezető szerepének érvényesülésével valósul meg a munkásosztály nemzeti és nemzetközi szerepe a politikai, a gazdasági és az ideológiai küzdelmekben. A lenini típusú pártok biztosítják a munkásosztály forradalmi lendületének, hozzáértésének, ügyszeretetének, szerve-

zettségének és fegyelmének készségét.

A munkásosztálynak ezek a tulajdonságai egyszersmind forradalmi pártjai és tömegszervezetei hosszú történelmi fejlődésének eredménye. Korunkban ennek védelme, erősítése és továbbfejlesztése a kommunista és munkáspártok igen fontos feladata. A marxizmus klasszikusai -- tanításukat jellemezve -- gyakran rámutattak arra, hogy ez elválaszthatatlanul, szervesen összefügg a munkásosztály forradalmi gyakorlatával. Marx, Engels és Lenin ismételten hangsúlyozták, hogy a gyakorlat az elmélet forrása, kiindulópontja és egyben igazságának próbaköve is. A gyakorlatot klasszikusaink nem statikus, hanem dinamikus, szüntelenül változó, gazdagodó és fejlődő folyamatként értelmezték. Ennek során új, objektív és szubjektív feltételek alakulnak ki, amelyek a gyakorlat tartalmát és formáit is determinálják. Ebből következik az is, hogy az elmélet és a gyakorlat viszonya nem lehet statikus, változatlan jellegű. Másképpen fogalmazva: nem alkothatunk minden lehetséges helyzetre, feltételre és körülményre alkalmas elméleti tételeket. Vagyis az elmélet, annak tételei nem recept jellegűek, hanem csupán vezérfonalat jelentenek a forradalmi tevékenység számára. Az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásukban változnak, fejlődnek. A forradalmi gyakorlattól elszakított elmélet nem képes funkcióját betölteni. Másfelől a gyakorlat nem befejezett jellegű, hanem szakadatlanul változik. Ez azt jelenti, hogy a gyakorlat az elmélet igazságának nem abszolút kritériuma. Ezt a következtetést igazolja a forradalmi munkásmozgalmak gyakorlata. A helyzet az, hogy egy olyan elmélet, amely csupán egy meghatározott korszak gyakorlatát abszolutizálja és figyelmen kívül hagyja a gyakorlat tapasztalatainak történelmi fejlődését, óhatatlanul elveszíti útmutató jellegét, s ennek során a tényleges gyakorlat számára legfeljebb üres teoretizálássá, vagy ami ennél is rosszabb, hangzatos frázisok rendszerévé válik. Ez mérhetetlen károkat okozva szentesíti, igazolja a már túlhaladott hibás gyakorlatot. Természetesen fordított eset is lehetséges.

Történelmi tapasztalatok is bizonyítják, hogy nemcsak az elmélet szakadhat el a gyakorlattól, hanem az is előfordul, hogy a gyakorlatot szakítják el az elmélettől. A teóriától megfosztott gyakorlat vak, tehetetlen, kudarcokkal terhes praktikizmusba, voluntarizmusba csap át, amely társadalmi válságokkal, katasztrófákkal tarkított időszakokat jelent a

dolgozó tömegek számára. Marx és Engels már "A Kommunista Párt Kiáltványa" c. munkájában szabatosan megfogalmazták, hogy milyen viszonyban állnak a kommunisták a proletárokkal. Kimondják, hogy a kommunistáknak: "Nincsenek az egész proletáriátus érdekeitől elütő érdekeik. Nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletár mozgalmat. A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletáriátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletáriátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekeit képviselik.

A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják, az elmélet terén a proletáriátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletár mozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit."¹ (OK/b/P X. kongresszusa határozata 1921)

"A Kommunista Kiáltvány" megjelenése óta eltelt csaknem 150 esztendő történelmi tanulságai egyértelműen bizonyítják, hogy csak azok a kommunista- és munkáspártok életképesek, amelyek következetesen internacionalisták és amelyek a forradalmi gyakorlat alapján a marxista elméletet is önállóan gazdagítják a saját és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom tapasztalatai alapján. Az internacionalizmus követelményéről lemondó pártokban a politikai tevékenység hatékonysága folyamatosan csökken és ezzel együtt az elméleti színvonal süllyed. Mindez kedvező talajt jelent a szubjektívizmus és a lélektelen formalizmus térhódításához. A kommunista párt azonban élő szervezet, amely a feladatokat a szüntelenül változó történelmi feltételek, körülmények között valósítja meg. Ez azt jelenti, hogy a pártok előtt álló feladatok teljesítését meghatározó feltételek - az erőviszonyok, a célok és a rendelkezésre álló eszközök -- alapján lehet meghatározni a politikai harcban alkalmazandó módszereket és munkaformákat. Ezeket, ha nem akarjuk magunkat eleve kudarcra kárhoztatni, nem tekinthetjük bármikor alkalmazható sablonoknak, téren és időn kívülállóaknak.

Lenin a bolsevik párt X. kongresszusán tudományos pontossággal fogalmazta meg a marxizmus álláspontját a párt szervezeti kérdéseiről. Ez így szól: "A forradalmi marxizmus pártja merőben helytelennek tartja egy ab-

szolut helyes, a forradalmi folyamat minden szakaszának megfelelő párt-szervezeti forma, úgyszintén ilyen munkamódszerek keresését. Ellenkezőleg a szervezeti formát és munkamódszereket teljes mértékben az adott történelmi helyzet sajátosságai és az ebből adódó feladatok határozzák meg... bármilyen szervezeti forma és az annak megfelelő munkamódszerek a forradalmi fejlődés objektív feltételeinek megváltozásával a pártszervezet fejlődési formáiból e fejlődés béklyóivá válhatnak."² (Lenin 1920.)

A nemzetközi munkásmozgalom és a szocialista országok történelmi tapasztalatai bizonyítják, hogy a marxista-leninista elmélet és politika között szoros összefüggés, sőt bizonyos értelemben egybeesés érvényesül. Ez érthető is, hiszen a párt programját, stratégiáját, taktikáját a kommunista és munkáspártok a marxista-leninista elmélet alapján dolgozzák ki. A párt rendszerint a konkrét társadalomtudományi kutatások felhasználásával alapozza meg a politikai döntéseket. A kommunista pártok az elmélet és a politika összhangjának érvényesítésénél figyelembe veszik, hogy ez a harmónia nem valamiféle statikus adottság, nem automatikus és nem spontán jellegű, hanem magasfokú politikai felelősséget, elméleti tudatosságot, szervezettséget és fegyelmezettséget követelő feladat. Ez azonban távolról sem jelenti, hogy elmosódik a politika és az elmélet, illetve a politika és a társadalomtudományok közti határ. A kommunista pártok tudatában vannak annak, hogy más a politika és más a társadalomtudományok funkciója a társadalmi életben. A politika és a tudomány egymást nem helyettesíthetik, nem pótolhatják, de ugyanakkor egymás számára nélkülözhetetlenek. Ha pedig egymáshoz való viszonyuk eltorzul, akkor beláthatatlan károk, kudaracok keletkeznek az elmélet és a politika számára egyaránt. Az elmélet és a politika egymáshoz való viszonya szempontjából a legfontosabb a kölcsönös feltételezettségük, harmonikus egységük. Mi az, amit itt különösen figyelembe kell venni? Először is azt, hogy az elmélet tartalmát és formáját tekintve univerzális nemzetközi jelleggel rendelkezik. Az egyetemes jelleggel bíró elmélet sajátyszerűsége a politikai megismeréssel szemben az, hogy mélyebben, sokoldalúbban a múlt, a jelen, a jövő dimenzióit egyaránt feltárva tükrözi vissza a társadalmi valóságot és képes a saját, valamint a nemzetközi társadalmi tapasztalatok elfogulatlan, tudományos-kritikai vizsgálatára és új ismereteket ad a változó társadalmi valóságról. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai, a progresszív és reg-

resszív tendenciák egyaránt bizonyítják, hogy a marxista-leninista elmélet nemzetközi jellegének elismerése és megfelelő alkalmazása, a munkáosztály nemzeti és nemzetközi érdekei megvalósításának alapvető eszmei feltétele. A marxista-leninista elmélet a kommunista pártok megteremtésének alapvető feltételét jelentette és jelenti korunkban is. Marx, Engels, Lenin számos alkalommal fejtették ki, hogy a tudományos szocializmus elvei egyetemesek, azonosak a nemzetközi munkásmozgalomban, amelyet szükségképpen minden egyes ország konkrét viszonyaira alkalmazni kell. Ez pedig függ az egyes országok gazdasági életétől, politikai helyzetétől, ideológiai állapotától, kulturális fejlettségétől stb.

A marxizmus-leninizmus számára nyilvánvaló igazság az, hogy minden egyes országot más országokkal összevetve egy adott történelmi időszakban megismételhetetlen, egyedi sajátosságok jellemeznek. Ezeknek sokoldalú figyelembevétele a valóban hozzáférhető elméleti tevékenységnek és a valóban tudományos igényű politika kidolgozásának nélkülözhetetlen feltétele. Az elmélet megítélése tekintetében nagyon fontos az elmélet nemzetközi jellege és a nemzeti méretekben való -- alkotó alkalmazásának -- viszonyának helyes értelmezése. A marxista-leninista elmélet nemzetközi jellege semmiképpen sem jelenti annak mechanikus alkalmazását -- egy adott országban -- a program, a politika, a stratégia és a taktika kidolgozásában. Az elmélet alkalmazása egy adott ország társadalmi valóságának mély feltárását igényli. Ennek során az adott országban működő kommunista párt feladata, hogy az elméletet az általa ismert megismételhetetlen sajátosságokkal bíró konkrét történelmi feltételek között alkalmazza hozzáférően. Ebben az értelemben nem feledkezhetünk meg arról, hogy a politika a társadalmi részletek ismeretének tekintetében mindig gazdagabb, elevenebb, sokrétűbb és sokszínűbb a legnagyobb egyszerűbb elméletnél is. Ennek az az oka, hogy a politika az elméletnél sokkal közelebb van a gyakorlathoz. A politika a néptömegek érdekeinek és ügyeinek koncentrált kifejezése. A politikában fejeződik ki életük értelme. Mindebből az is következik, hogy a politika közvetlenül tartalmazza milliók gyakorlati tapasztalatait. A politikát közvetlenül maguk a néptömegek alakítják, formálják és határozzák meg. Ebben az értelemben a tömegek döntő tényezők a politika területén és gazdagítják -- nem kis mértékben a politika közvetítésével -- a marxista-leninista elméletet is. A marxista-leninista elmélet elsajátításának és

fejlesztésének alapján született meg a lenini párt, amelyre a marxista-leninista elmélethez való feltétel hűség, a munkásosztállyal és a dolgozó tömegekkel való szoros szövetség a jellemző. Ennek a pártnak a vezetésével sikerült elérni, hogy megnyerje a munkásosztályt és annak szövetségeseit a forradalmi elmélet és a következetes marxista-leninista párt számára. A marxi-lenini elmélet és politika 1917-es októberi forradalommal legyőzhetetlen anyagi erővé is vált, amely először változtatta meg gyökeresen egy ország keretein belül a társadalmi rendszert, később pedig ki lépve egy ország keretei közül világrendszerre válva a szocializmus döntő mértékben meghatározza a világtörténelmi fejlődés további menetét. A szocialista országok kommunista pártjai tevékenységét az adott országban történelmileg kialakult sajátosságok számottevő mértékben határozzák meg. Ez érthető is, hiszen az adott kommunista párt mindenekelőtt a saját országában teljesíti forradalmi küldetését, hazájában teszi a legtöbbet a nemzetközi munkásosztály, a társadalmi haladás ügyéért. De bármennyire is sajátosak az egyes kommunista pártok feltételei az adott országokban, mégis tartalmazzák az általános tanulságokat, törvényszerűségeket és mozzanatokat is. A forradalmi elmélet és politika alkalmazásának konkrét tapasztalatai az egész nemzetközi munkásosztályt, tehát minden egyes kommunista pártot gazdagítanak.

A mi számunkra az elmélet és a politika fejlődése szempontjából különösképpen fontosak azok az időszakok, amikor viszonylag rövid történelmi szakaszban sikerült a hatalmat kivívni és megszilárdítani a proletáriátus számára. Itt nemcsak az egyes, a sajátos vonások empirikus megragadása a fontos, hanem azoknak az alapvető törvényszerűségnek a figyelembevétele is, amelyek a mozgalom egésze számára az általános törvényszerűségeket jelenti. Az Egyes nélkül az Általános nincs, nem lehetséges. Az elmélet és a politika fejlődése szempontjából fordulóponthoz jelentett a Nagy Októberi Szocialista forradalom győzelme. A fordulat azt jelentette, hogy a szocializmus elméletből gyakorlatba csapott át. Mindenki számára világossá vált, hogy Marx, Engels, Lenin elmélete alapján a szocialista társadalmat tudományos elvek, módszerek alkalmazásával fel lehet építeni. Lenin "A "baloldaliság" a kommunizmus gyermekbetegsége" című művében a bolsevizmus 1917-1920 közötti rendkívülien nehéz feltételek mellett elért politikai, közigazgatási, katonai sikerekhez szükséges központosítás és

vasfegyelem megteremtését a következőkkel magyarázza: "Egyrészt, a bolsevizmus 1903-ban a marxista elmélet sziklaszilárd alapján keletkezett. Ennek -- és csakis ennek -- a forradalmi elméletnek a helyességét viszont nemcsak az egész XIX. század nemzetközi tapasztalatai, hanem különösen a forradalmi eszme tévelygéseinek és ingadozásainak, tévedéseinek és csalódásainak az árán Oroszországban szerzett tapasztalatok is bebizonyították. Vagy fél évszázadon át, körülbelül a múlt század negyvenes éveitől a kilencvenes évekig, a haladó gondolkodás Oroszországban, a példátlanul barbár és reakciós cárizmus igája alatt, sóvárogva kutatta a helyes forradalmi elméletet és csodálatos buzgalommal és alaposággal kísérte figyelemmel Európa és Amerika minden "legújabb" vívmányát. Ezen a téren a marxizmust, mint az egyedül helyes forradalmi elméletet Oroszország valóban kikínlódta magának fél évszázados hallatlan kínszenvedés és áldozatok, példátlan hősiesség, hihetetlen energia és önfeláldozó kutatás, tanulás, gyakorlati kipróbálás, csalódások, ellenőrzés, Európa tapasztalatainak a mienkkel való összehasonlítása árán.

... Másrészt, a bolsevizmus mögött; amely ezen a gránitszilárd elméleti alapon keletkezett olyan 15 éves (1903-1917) gyakorlati történelem van, amelynek a tapasztalatok bőségét tekintve az egész világon nincs párja."³ (Lenin 1920.)

A leninizmus és a kommunista pártok térhódítása, a 95 országban működő lenini pártok története bizonyítja, hogy eltérő történelmi-gazdasági-politikai-idológiai és kulturális feltételek között, kemény küzdelem árán el lehetett és el is kell sajátítani a marxista-leninista elméletet, amelynek gazdagításaért, fejlesztéséért, a politikában való alkalmazásáért a kommunista pártok külön-külön is és közösen is felelősek. A marxizmus-leninizmus elméletének megőrzése, alkalmazása, fejlesztése és a politika kidolgozása, gyakorlati megvalósítása, a pártmunka egészének két egymással összefüggő területe és oldala. Ezek természetesen viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Az elmélet és a politika egymáshoz való viszonyában a viszonylagos önállóság figyelembevétele számos torzulástól vagy hibától óvhat meg. Több ország tapasztalatából tudjuk, hogy az elmélet abszolutizálása a politika rovására torzuláshoz vezet. Ennek kapcsán csupán arra utalunk, hogy a nagy történelmi fordulatok időszakában a politikai gyakorlat és az elmélet nem halad feltétlenül párhuzamosan. Más

és más a ritmusa az elméletnek és a politikának. Tehát egyes időszakokban az egyenlőtlen fejlődés érvényesül. A kérdés az, hogy olyan esetekben, amikor világtörténelmi sorsfordulókra kerül sor, amikor az események jellegében, menetében az osztályerőviszonyokban, a gazdasági, a politikai rendszerben, a szellemi életben döntő fordulatra kerül sor, vajon tehetetlenül kell várakozni addig, amíg sor kerül a sokoldalú, a mélyreható, a részleteket is alaposan feltáró kutatási eredményekre? Nyilvánvalóan nem lehet addig várakozni. A késlekedés, a döntő pillanat elmulasztása vereséghez vezet. Tehát az adott feltételek között a politika szférájában kell értékelni és döntenie a párt, a munkásosztály feladatairól és tennivalóiról. Ez természetesen nem jelenti az elmélet, a társadalomtudományi következtetések teljes hiányát. Csupán arról van szó, hogy egy meghatározott történelmi helyzetben a politika szférájában különös módon érvényesül az elmélet funkciója. A kommunista pártot éppen az jellemzi, hogy a legváratlanabb, a legbonyolultabb helyzetben is képes az elméletet alkotóan alkalmazni és gazdagítani. Az elmélet egyik legfontosabb feladata, hogy megbízható kiindulópontot adjon a társadalmi, politikai folyamatok, események előrelátásához, a tevékenység feltételeinek megértéséhez, a célok, a módszerek és az eszközök kiválasztásához. Az elméletnek része az előrelátás, de ez csupán vázlatos, a fő tendenciákat, az események menetének általános vonásait képes megragadni. A konkrét, a váratlan események tendenciáinak figyelembevétele alapvetően a politika szférájába tartozik. Ennek az alapján joggal mondhatjuk, hogy az elmélet csupán vezérfonalat ad a politika számára, de semmiképpen sem vállalja magára a konkrét politikai döntés, végrehajtás felelősségét. Ez is azt mutatja, hogy az elméletet, az elméleti kutatást nem szabad összekeverni a politikai tevékenységgel. A marxizmus-leninizmus képviselői szüntelen harcot folytatnak minden olyan vulgarizáló, gépies jellegű törekvés ellen, amelyek az elméletet iránytűből, a cselekvés vezérfonalából politikai receptekké, dogmákká, frázisokká kívánják degradálni.

A marxizmus-leninizmus, amely feldolgozta, általánosította a nemzetközi munkásosztály történelmi tapasztalatait, amely a múltból és a jelenről hű ismereteket nyújt, feltárja a változó társadalmi valóság törvényszerű összefüggéseit, fejlődési és strukturális törvényeit. Így lehetővé válik a megvalósítandó célok pontos megjelölése és az ezekhez szükséges

eszközök és módszerek kiválasztása. A marxizmus-leninizmus elmélete mindenekelőtt a nemzetközi munkásosztály tapasztalatainak általánosítása, amely a legváltozatosabb, a legváratlanabb helyzetekben is betölti az iránytű és a vezérfonal funkcióját. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az elmélet birtokában valamiféle fatális automatizmus érvényesülne. Ugyanis távolról sem lehet minden bekövetkezendő folyamat összes tendenciáját, eseményeit, azok következményeit előre látni. A tapasztalat arról győző meg minket, hogy a váratlan eseményekben, tendenciákban a társadalmi osztályharcok története igen gazdag. Ez különösen így van korunkban, amikor a történelem ritmusa felgyorsult. Viszonylag egyre több olyan eseménnyel, tendenciával, kedvező vagy kedvezőtlen jelenséggel találjuk szembe magunkat, melyekre korábban nem számítottunk. Mivel az események, a tendenciák objektív jelleggel bírnak, reálisan számolnunk kell velük. A pártok vezető szerveik érettségét éppen az bizonyítja, hogy képesek az új helyzet, a megváltozott körülmények számbavételére és az új helyzetnek megfelelő politikai gyakorlat megvalósítására. A marxista elmélet és politika kölcsönös feltételezettségben egymást gazdagítva fejlődnek, léteznek. A párt politikájának megvalósítása az elmélet gazdagításának a forrása is. A politikában természetesen szem előtt kell tartani, hogy az elméletet nem szabad gépiesen alkalmazni, hiszen a politikai tevékenységben viszonylag gyorsan és számunkra váratlanul változnak meg a küzdelem feltételei és formái. Különösen így van ez a kiélezett történelmi korszakokban, amikor az objektív és a szubjektív tényezők negatív tendenciái egy országon vagy néhány országon belül ideiglenesen kedvezőtlenül megváltoztatják az erőviszonyokat. Ennek során egyik vagy másik szocialista országban a gazdasági, a politikai és az ideológiai életben működési zavarokra kerül sor. Ilyen körülmények között abnormális mértékben fokozódik a polgári eszmék térhódítása, a belső és a külső osztályellenség antikomunista politikai tevékenysége. Az ilyen körülmények kialakulása ellenforradalmi törekvések színterévé teheti az adott országot. Az adott országon belül a vezető párt és állami szerveket az eddigi tapasztalatok alapján rendszerint váratlanul érték az ellenforradalmi események, az ellenforradalmi helyzet kialakulása. Itt tehát éppen a váratlanságból adódóan a helyzet kialakulásáért való felelőssége miatt elméleti és politikai szempontból különösen nehéz helyzetben kell a marxista-leninista el-

méletet a politikai feladatok kidolgozásában alkalmazni. Itt olyan helyzetben kell az elméletet a politikai helyzet és feladatok feltárására alkalmazni és konkretizálni, amikor a közelmúlt, a jelen és a jövő eredményeiről kialakult információk töredékesek, hiányosak, bizonyos mértékig zavarosak is. A magyarországi, a csehszlovákiai és a lengyelországi ellenforradalmi törekvésekkel szemben vívott küzdelemben az egymástól térben és időben jelentősen eltérő országokban a pártot vezető politikusok és teoretikusok a marxista-leninista elméletet alkalmazva következetes, a gyakorlatba igazolt forradalmi politikát dolgoztak ki és valósítottak meg. Ennek során az ellenforradalom erőit felszámolták és a szocialista társadalom építését megszabadították a korábbi torzulásoktól és következtelenségektől. Az ellenforradalmi helyzetben a tényleges politikai harcokban tárulnak fel a társadalmi és a politikai események jellegzetességei, részletei. Ezeknek az alapján lehet a tapasztalatokat általánosítani. Lenin pártja tapasztalatait általánosítva joggal állapítja meg, hogy: "Olyan receptet vagy általános szabályt ... kidolgozni, amely minden esetre érvényes lenne, képtelenség. Az embernek a saját fejével kell gondolkodnia, hogy minden egyes esetben el tudjon igazodni. A pártszervezetnek és azoknak a pártvezéreknek, akik e névre méltók, jelentőségük többek között éppen abban van, hogy az adott osztály valamennyi dolgozója tagja hasznos, szívós, változatos, sokoldalú munkája útján megszerezzék a bonyolult politikai kérdések gyors és helyes megoldásához szükséges ismereteket, szükséges tapasztalatokat, kifejlesszék az ismereteken és tapasztalatokon kívül a szükséges politikai érzéket."⁴ (Lenin 1920.)

A politikai ismeretek, tapasztalatok és a politikai érzék nem egymástól elszakított tulajdonságok, képességek, ezek szerves egységet alkotnak. Ebben azonban döntő szerepe van az elméleti felkészültségnek, a tudományos módszerek elsajátításának és az elméleti érzéknek. A tapasztalatok bizonyítják, hogy a politikai ügyek, feladatok gyors, helyes felismerése és hozzáértő megoldása csaknem lehetetlen tudományos elmélet, módszer nélkül. Ennek kapcsán fontos figyelembe venni, hogy az elmélet semmiképpen sem tekinthető kész tételek összességének, doktrínának, amelyet csupán el kell sajátítani és amelyet egy az egyben alkalmazni lehet. A marxizmus-leninizmus elmélete eleven, nyitott jellegű, fejlődő tanítás. Engels 1886-ban nyomatékosan hangsúlyozta: "A mi elméletünk nem dogma,

hanem egy fejlődési folyamat kifejtése és ez a folyamat egymásra következő szakaszokat foglalja magában."⁵ (Engels, 1887.) Magától értetődik, hogy az elméletet történelmi fejlődésének egységében, teljességében kell figyelembe venni, elsajátítani, hogy az elméleti tételek, kategóriák, módszerek tartalmi és formai szempontból egyaránt változnak. A marxizmus-leninizmus fejlődésében alapvető tendencia a munkásosztály történelmi feladatainak teljesítéséhez elméleti tételek és kategóriák kidolgozása. Lenin a pártnak a marxi tanításhoz való viszonyát így fogalmazta meg: "Marx elméletét egyáltalán nem tekinthetjük befejezett és érinthetetlen valaminek; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább kell fejleszteniük, ha nem akarnak elmaradni az élettől."⁶ (Lenin, 1889.)

A marxista elmélet szükségszerűen egymásra következő szakaszokat foglal magában. Ez természetesen vonatkozik a XIX. századi marxizmus és a leninizmus viszonyára is. A leninizmus a marxizmus alapelveinek következetes védelmét, a változó társadalmi valóságra való alkalmazását, a tanítás elméletének és módszereinek, kategóriáinak sokoldalú fejlődését, gazdagítását jelenti az imperializmus, a szocialista forradalmak, a proletárdiktatúra, a szocializmus és a kommunizmus építésének időszakában. A leninizmus a marxizmus elméleti bázisán született és a nemzetközi munkásosztály forradalmi gyakorlatán alapuló kölcsönös feltételezettségben fejlődik. A mi korunkban hatékony marxista elmélet leninizmus nélkül képzelenség. A marxizmus-leninizmus történelmi és logikai szempontból egyaránt szerves egységet alkot, melynek szétválasztása egyet jelent a munkásosztálynak a tudományos elmélettől való megfosztásával. Nem véletlen az, hogy a burzsoá ideológusok a kommunizmus ellen folytatott harcukban fokozódó mértékben igyekeznek szembeállítani a marxizmust és a leninizmust. E törekvések fő célja az, hogy megrendítsék a munkásosztálynak a bizalmát a marxizmus-leninizmus iránt és így lefegyverezzék ideológiaiilag, elméletileg a kommunista pártokat. A marxizmus-leninizmus egysége megbontására irányuló antikommunista támadások különösen károsak olyan időszakban, amikor egyes testvérpártokban ideológiai ingadozások tapasztalhatók, melyben megnyilvánul Marx és Lenin eszméinek egymással való szembeállítása vagy egymástól való elszakításának tendenciája.

A marxizmus következetes teoretikusai szembeállítására irányuló törekvés több, mint egy évszázados múltra tekint vissza. Tendenciaként már a XIX. század vége felé megfigyelhető volt a polgári ideológusok, az opportunisták, a szektások részéről az a törekvés, hogy szembeállítsák egymással Marx és Engels tanítását, továbbá egyes műveit, filozófiai, közgazdasági nézeteit. Ebből a szempontból a marxizmusnak a leninizmussal való szembeállítása csupán az egységes marxista tanítás bomlasztásának sajátos változata. Ezzel a törekvéssel számot vetett Lenin is, aki az álláspontját így fogalmazta meg. "Mi teljesen Marx elméletének talaján állunk; ez az elmélet változtatta először a szocializmust tudománnyá, ez vetette meg ennek a tudománynak szilárd alapját és jelölte ki azt az utat, melyen haladnunk kell, hogy tovább fejlesszük és minden részletében kidolgozzuk ezt a tudományt. ... Marx elmélete tisztázta a forradalmi szocialista párt igazi feladatát: ez nem a társadalom átformálására irányuló tervek kiigazításában áll, nem prédikálásban a tökéseknek és székértelőknek, hogy javítsanak a munkások helyzetén, nem összeesküvések szövegében, hanem abban, hogy megszervezze a proletáriátus osztályharcát és vezesse ezt a harcot, amelynek végső célja a politikai hatalom meghódítása a proletáriátus által és a szocialista társadalom megszervezése." ⁷
(Lenin 1889.)

Az elmélet a gyakorlattal való kölcsönös feltételezettségében való gazdagítása a kommunista mozgalom egészének is és az egyes kommunista pártoknak külön-külön is internacionalista feladata. Ez nélkülözhetetlen feltétel a munkáosztály tudományos politikájának megalapozásához. Az elmélet és gyakorlat dialektikájának feltárása hozzásegít ahhoz, hogy pontosabban értsük meg a különböző társadalmi-történelmi feltételek között tevékenykedő kommunista pártok helyzetét, küzdelmeiknek tartalmát, ami lehetővé teszi a félreértések, az illúziók és az előítéletek leküzdését. Korunkban különösképpen fontos annak tudatosítása, hogy a tudományos szocializmus keletkezését, fejlődését, funkcióját illetően nemzetközi jellegű. Ezt minden országban sajátos feltételekre, történelmi helyzetekre kell alkalmazni. Az elmélet alkalmazása nem csupán szubjektív tényezők miatt, hanem az objektív helyzetből, feltételekből adódóan is szigorúan megköveteli az adott országok nemzeti feltételeinek, sajátosságainak számbavételét a különböző osztályok, rétegek helyzetét és szerepét, har-

cát és szövetségét, a gazdasági, a politikai rendszer sajátosságait stb. Mindezekén túl számolni kell a mindenkori nemzetközi feltételek alakulásával is. A marxista-leninista elmélet és politika egymáshoz való viszonyában döntő az, hogy az előbbi általános, egyetemes, internacionalista jellegű, tartalmában és formájában egyaránt -- ebben az értelemben a szaktudományokhoz hasonló egyetemes és objektív jelleggel rendelkezik. A politika ettől eltérően a munkásosztály érdekeit mindenekelőtt adott országon belül nemzeti keretek között valósítja meg. Hiszen a politika a munkásosztály számára a hatalom megszerzéséért, majd a hatalom megtartásáért a szocialista és a kommunista társadalom megteremtéséért folytatott küzdelmet jelenti. Akkor, amikor hangsúlyozzuk, hogy a politika szorosan kapcsolódik az adott országhoz, ez távolról sem jelenti annak figyelmen kívül hagyását, hogy itt is összefonódik a munkásosztály nemzeti és nemzetközi érdeke. Marx "A gothai program kritikája" című munkájában alapvető tényként állapítja meg, hogy "Egészen magától értetődik, hogy a munkásosztálynak, hogy egyáltalán harcolhasson, otthon kell osztályként megszerveződnie és hogy harcának a belföldi és a közvetlen színtere. Ennyiben osztályharca nem tartalmában, hanem mint a "Kommunista Kiáltvány" mondja, ➤formájában◀ nemzeti."⁸ (Marx 1875.)

Megfigyelhető, hogy az elmélet esetében a tartalom egyértelműen egyetemes, nemzetközi, nemzetek feletti jelleggel bír. A politika esetében viszont a forma -- mindenekelőtt nemzeti sajátossággal rendelkezik. Ezt nem szabad elhanyagolni, hanem mindig is gondosan figyelembe kell venni az elmélet és a politika kölcsönös viszonyában. Itt természetesen óvakodnunk kell a = forma = abszolutizálásától, mert ez az osztályharc, a munkásosztály egyetemes érdekeinek tagadásához vezethet el. Marx az előbb említett munkájában óva intette a német munkáspártot attól, hogy programjában elmossa a nemzeti forma érvényesülése miatt az osztályharc, a politika nemzetközi jellegét, tartalmát. Marx rámutatott arra, hogy "... a = mai nemzeti állam kerete =, például a német birodalomé maga is gazdaságilag a világpiac = keretén belül = van. Bármely kereskedő tudja, hogy a német kereskedelem egyúttal külkereskedelem, és Bismarck úr nagysága éppen a maga fajtájú nemzetközi politikában áll."⁹ (Marx 1875.) Marx tehát megállapítja, hogy még a burzsoá -- junker Bismarck is az osztálya érdekei szempontjából meghaladja a nemzeti kereteket. A marxizmus állás-

pontja lényegében az, hogy a nemzeti politika semmiképpen sem független a nemzetközi politikától. Ez márcsak azért is így van, mert a nemzeti politika csakis a nemzetközi politika rendszerében létezik és érvényesül. Ennek tagadása hibás döntésekhez, nacionalista tendenciák felerősödéséhez vezet. A kommunista és munkáspártok küzdelmei azt tanúsítják, hogy a vezető szerep betöltéséhez nemcsak a nemzeti, hanem az ettől elválaszthatatlan nemzetközi érdeket is meg kell valósítani.

A munkásosztály társadalmi missziójának betöltéséhez alapvető feltétel az, hogy tudományos elmélettel rendelkezik. Ezt a nemzetközi tapasztalatok alapján a kommunista pártok továbbfejlesztik és amelyet hozzáértően alkalmaznak politikájuk kidolgozásában, vezető és irányító tevékenységükben. E pártok egyszersmind gondoskodnak az elmélet tisztaságának védelméről, életképességének megőrzéséről, valamint arról, hogy a marxizmust-leninizmust alkotóan alkalmazva, fejlesztve a munkásosztályt, a többi dolgozó osztályt felszabadítsák a polgári, kispolgári ideológia befolyása alól. Ennek során a kommunista pártok figyelmének középpontjában az elmélet és a gyakorlat egysége követelményének a megvalósítása áll. E nélkül ugyanis nem lehet sem kifejezni, mégkevésbé pedig megvalósítani a munkásosztály érdekeit. A marxizmus-leninizmus olyan elmélet, amely nem csupán szemléli a valóságot, hanem annak gyakorlati megváltoztatására, átalakítására törekszik. A szocialista társadalomban az elméletnek a szerepe fokozódik, a korábbihoz képest. Ez érthető is, mert itt egy olyan társadalom létrejöttéről van szó, amely eszmetörténeti szempontból a tudományos elmélet gyakorlati, tudatos, szervezett megvalósítását jelenti a kommunista pártok vezetésével a néptömegek által. A marxizmus megjelenése, fejlődése világtörténelmi mértékben nézve viszonylag rövid -- mintegy másfél évszázadot ölel fel --, amely azonban társadalmi intenzitását, belső feszültségét tekintve páratlan. Ilyen rövid idő alatt egyetlen eszme sem volt képes -- a marxizmushoz hasonlóan -- hatást gyakorolni a társadalmi élet alapvető szféráira. Azt lehet mondani, hogy a nemzetközi munkásosztály a szó szoros értelmében kikínlódta magának a marxizmus-leninizmust, amely minden országban legyőzhetetlen eszmei erőt jelent a társadalmi haladás érdekében. A nemzetközi munkásosztály különböző osztályai egymáshoz többé-kevésbé hasonló, vagy pedig nagyon is eltérő társadalmi-történelmi feltételek között keresték, kutatták a forradalmi elmé-

letet. Igyekeztek saját, valamint a nemzetközi elméleti és gyakorlati eredményeket feldolgozni, forradalmi tevékenységük vezérfonalává tenni. Az elmélet és a gyakorlat viszonya a forradalmi munkásmozgalom történeti tapasztalatai szerint nem statikus jellegű, hanem szüntelenül változó, dinamikus folyamat. Az elmélet és a gyakorlat összhangjának érvényesítése a kommunista pártok alapvető feladata, mert ennek megvalósításától függ a párt, a munkáosztály eszmei-politikai fejlettsége, helyzete, állapota. Különösen így van ez a szocialista országok életében, ahol a párt vezető szerepe döntő mértékben az elmélet és a gyakorlat rendszeresen megújuló harmonikus egységétől függ. A marxizmus-leninizmushoz való hűség a szocialista országokban elválaszthatatlan a társadalmi folyamatok hű visszatükröződésétől, a fejlődés alapvető csíraformáinak felismerésétől, az elmélet szisztematikus továbbfejlesztésétől. E feladat teljesítésében túrheteretlen a kapkodás, de ugyanakkor súlyos árat kell fizetni a felesleges késlekedésért is. Az elmélet továbbfejlesztéséről való lemondás óhatatlanul szakadást idéz elő az elmélet és a gyakorlat, a párt és a néptömegek, valamint a nemzetközi kommunista mozgalom osztagai között. Ezért tehát korunkban az egyik legfőbb internacionalista feladat a marxista-leninista elmélet továbbfejlesztése.

A szocialista világrendszer kialakulása és megszilárdulása a marxista-leninista elmélet és politika nagy győzelme. A szocialista országok bizonyítják, hogy eltérő nemzeti sajátosságokkal, történelmi tradíciókkal eredményesen, hatékonyan lehet építeni a szocializmust. Egymástól nagyon is eltérő feltételek között százmilliók tetteiben realizálódik a marxizmus-leninizmus. Ennek az elméletnek a továbbfejlesztését rendszerint a kommunista pártok kongresszusai, központi bizottsági ülései végzik el. Így történik ez hazánkban is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Marx-Engels (1848): A Kommunista Párt Kiáltványa.

Marx-Engels Művei, 4. kötet.

Az OK/b/P X. kongresszusa határozata. (1921) Az SZKP határozatai.

Szakra Kiadó, 1954.

Engels levele (1887) Florence Kelly-Wischnewetzkihez.

Marx és Engels Válogatott Művei, 3. kötet.

Lenin (1889): A "baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége.

Lenin Összes Művei, 41. kötet.

Lenin (1889): Programunk.

Lenin Összes Művei, 4. kötet. 171-172. és 170-171. old.

Marx (1875): A gothai program kritikája.

Marx és Engels Művei, 19. kötet. 21. old.

SIKE SÁNDOR

**MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK A TARTALOM ÉS FORMA DIALEKTIKÁJÁNAK
BIOLÓGIAI MOZGÁSFORMÁN BELÜLI VIZSGÁLATÁHOZ**

Abstract: This study presents the organic, dialectic connection between form and matter within one chosen form of motion, the biological one. The methodological comments are related to the initial questions of the study.

How can the trap of dicuniting form from matter be avoided, what oxpresses the essence of the inseparability of form from matter?

The category of form and matter emerges in subjective logic, but its contents derives from objective reality.

This problem is dealt with in this study related primarily to the classics of Marxism.

A tartalom és forma elemzése önálló témaként már a cím olvastával félreértésekre adhat okot, hiszen a két kategória használata sugallja szétszakítottságukat, valamiféle megkülönböztettségüket. Amennyiben kiindulópontunk valóban ez a kettéválasztottság, úgy nem segíthetünk a "dialektikus" újraegyesítéssel sem, "hiszen a formájától elválasztott tartalom nem tartalom többé, a tartalomtól megfosztott forma pedig nem valóságos forma". (Tókei 1977. 16.) Hogyan kerülhető el a szétszakítás csapdája? Mi tehát a tartalom és forma? Ebben a kérdésben is alkalmazható Marxnak az általában való termelés kapcsán tett megjegyzése: "elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás" (Marx 1984. 12.), hiszen tartalom és forma egy adott totalitás valóságos mozzanatait fejezik ki. Amikor tehát tartalom és forma kérdései kerülnek vizsgálatra, azt mindig mint egy totalitás elvonatkoztatásait tekintjük. Ezzel egyúttal egységükben, mely egységen belül a különbségek csak relatív jelleggel bírnak, ugyanakkor reális különbségek maradnak.

Másik szempontunk, hogy tartalom és forma kategóriája a szubjektív logika területén vetődik fel ugyan, de tartalmát az objektív logikából meríti. E kérdésben Lenin útmutatása máig érvényes és érvényes is marad: "A logikai fogalmak szubjektívak, amíg elvontak, elvont formájukban maradnak, de ugyanakkor kifejezik a magánvaló dolgokat is. A természet konkrét és elvont, jelenség és lényeg, pillanat és vonatkozás egyaránt. Az emberi fogalmak elvontságukban, elszakítottságukban szubjektívak, de egészükben, folyamatukban, összegükben, tendenciájukban, forrásukban objektívak." (Lenin 1979. 172.) A tartalom és forma "szubjektív logikai" kifejtése is az objektív "tükröképét" kell hogy alkossa. A tartalom és forma dialektikájának feltárása az objektív valóságból lehetséges, nem pedig tisztán a gondolkodás (a fogalmak) síkján, mint azzal Hegel próbálkozott. Az anyagi valóság hordozója az objektív dialektikának, a gondolkodás, a tudat mint az anyagi világ legmasabb szintű tükrözése, az anyagi világ ellentmondásait "képezi le", változásában, fejlődésében.

A tartalom és forma kérdésköre kiváltképpen olyan terület, amely a gondolkodás és különösen a társadalmi mozgás területén jelenik meg kifejtett formájában, így tanulmányozását is a legcélszerűbb elvégezni, hogy az alacsonyabb szinten pontosabban feltárhassuk mozgását, benne a fejlettebbre utaló jegyeket. (Így például az élővilágban az emberre utaló tartalom és forma jegyeket.) Természetesen nem eshetünk ebben a kérdésben sem a túlzott leegyszerűsítés csapdájába, mint erre Lukács György is figyelmeztet, mert "az egyszerűbb létformát, akármennyi átmeneti kategóriát hozzon is létre, a bonyolultabb létforma valóságos keletkezésétől mégis egy ugrás választja el; a bonyolultabb létforma valami minőségileg új, amelynek geneziséét sohasem lehet az egyszerűbb formából egyszerűen levezetni." (Lukács 1971. 545.) Ezekre a minőségi különbségekre "visszafelé" is tekintettel kell lennünk, vagyis amikor a fejlettebben feltárt törvényeket, kategóriákat a fejletlenebb mozgásformában akarjuk feltárni, illetve alkalmazni.

Hegel megkülönböztet anyag és forma, valamint tartalom és forma viszonyt, ami szintén azt látszik alátámasztani -- Marx ezzel kapcsolatos észrevétele is ezt igazolja --, hogy tartalom és forma dialektikája tanulmányozását nem lehet elvégezni az anyag fejlődésének bármelyik szintjén. (Úgy véljük, a fejletlenebb szinten alapvetően anyag és forma vi-

szonyáról beszélhetünk.) Megítélésünk szerint az első lehetséges szint a vizsgálódásra a biológiai mozgás területe. Az élet egy olyan sajátos terület, amely a tartalom és forma dialektikájának kimeríthetetlen tárházát nyújtja. A konkrétéhoz való közelítés azonban már csak bizonyos logikai, elméleti ismeretek megléte esetén lehetséges, amelyeket más konkrét folyamatok elemzésekor általánosításként nyertünk. Tehát amennyiben a tartalom és forma dialektikájának vizsgálatát akarjuk elvégezni, mondjuk egy élő struktúra fejlődésének elemzésén keresztül, már rendelkezünk kell magának a tartalom és forma lényegének az ismeretével, hogy nyomon követhessük egy konkrét totalitás történeti fejlődésén belül. Eközben természetesen nem csúszhatunk vissza a hegeli hibába, mert az "elvonttól a konkrétéhoz felemelkedő módszer csak az a módja a gondolkodásnak, amellyel a konkrétat elsajátítja, mint szellemileg konkrétat újraalkotja. De semmi esetre sem magának a konkrétnek a keletkezési folyamata". (Marx 1984. 27.)

Természetesnek tűnik az az eljárás mód, hogy a tartalom és forma marxista felfogását mint "elvontat" vegyük kiinduló elméleti bázisként és erről az alapról induljunk el a tartalom és forma élő rendszereken belüli dialektikájának feltárásához. Természetes, ugyanakkor nem is olyan egyszerű, hiszen Marx, Engels, Lenin ugyan alkalmazták a tartalom és forma dialektikáját, anélkül azonban, hogy külön kifejtették volna rendszerezett formában elméletét. Rekonstruálni kell tehát e kategóriák logikáját, amely természetesen jelen keretek között nem lehet feladatunk, terjedelmi okok miatt pedig lehetetlen is megtenni.

Fontos szempont, hogy helyesen értelmezzük a filozófia és szaktudomány (biológia) kapcsolatát. Ez a kapcsolat a filozófia részéről sem lehet öncélú. Ezért nem ráhúzni kell a dialektika törvényeit a szaktudományos ismeretekre, hanem sokkal inkább belőle feltárni. Ami döntő: maguk a tények. (Marx 1984. 171.) A dialektika mint metodológiai alap jelenik meg, amiről persze hangsúlyozni kell, hogy ez sem egyirányú folyamat. Ha a biológiai megismerés konkrét metodológiájának a széfráját tekintjük I. I. Frolov felosztását elfogadva, a következő szintekről beszélhetünk:

a/ élő rendszerek kutatásának általános elméleti alapelvei (pl. a totalitás, a rendszerszerűség, a szerves determináció vagy épp a tartalom és forma kérdésköre stb.);

- b/ a biológiai kutatás dialektikus egységét képező részleges (összehasonlító, történeti, kísérleti, modellező) és speciális (genetikus, biokémiai, biofizikai stb.) módszereinek rendszere;
- c/ a megismerésnek azok a logikai formái, amelyek részint az egyes módszerek konkrét alkalmazási eseteiben megjelenő specifikus gondolkodási folyamatokat jellemzi, részint az élő rendszerek tudományos vizsgálatának különös és bizonyos mértékig önálló eljárásaiként jelenhetnek meg. (Frolov 1975. 12.)

A filozófia és a természettudományok kapcsolatának kiemelkedő jelentőségét már Engels is felismerte, amikor hangsúlyozta, hogy "a dialektika a mai természettudomány számára a legfontosabb gondolkodási forma". (Engels 1963. 343.) Persze ez az evidencia csak a valóban dialektikus gondolkodás talaján állók számára volt egyértelmű az elmúlt évszázad során. A marxizmus ellenfelei viszont minden oldalról igyekeztek megkérdőjelezni a marxista filozófia azon álláspontját, miszerint a dialektika törvényei nem mások, mint a természet objektív törvényei. Talán ebben a kérdésben volt a legerősebb inteztetés az a próbálkozás, amely a marxizmus klasszikusainak egymás elleni "kijátszását", szembeállítását tűzte ki célul. A természet dialektikájáról szóló tanítást a marxi történetfelfogás dogmatikus kinövésének kezdték hirdetni a polgári filozófusok, gyakorlatilag felelevenítve a newtoni jelszót: "fizika óvakodj a metafizikától!"

A dialektika elleni támadás legkedveltebb területe, szinte magától értetődően, a biológia volt és maradt a mai napig. Ennek részben magának a biológiának, mint tudománynak, az utóbbi évtizedekben megtett hallatlan ütemű fejlődése az oka, másrészt magának az életnek a meghatározásában még mindig meglévő bizonytalanságok, az élet és halál (mint minden élő ellentmondása) misztifikálható volta stb.

Másik ok, hogy különösen gyors fejlődésnek indult a genetika, melyhez való viszonyát a marxista filozófia csak némi késéssel rendezte.¹ Ilyen viszonyok között kiemelkedően fontos szerepe van a biológia módszertani alapja további elmélyítésének, e metodológia elméleti bázisa kiszélesítésének és elmélyítésének. Nem arról van persze szó, mint az korábban a természettudományok és filozófia kapcsolatában igen gyakran történt, hogy a tudomány elméleti "vakfoltjai", ismerethiányát a filozófia pusztá spekulációval kitöltse, hanem sokkal inkább arról, hogy a filozófia a szak-

tudományokkal szemben teljesítse kettős funkcióját: a világnézeti és metodológiai funkciót.²

A nehézség a filozófia feladatának számunkra egyértelműnek tűnő tisztázásával sem múlik azonban el önmagától, hiszen kísért két lehetséges hibának a veszélye is:

1. a filozófia elméleti megállapításait "ráerőltetjük" a szaktudomány ismeretanyagára, a szaktudomány által feltárt tényeket mintegy példaként az elmélet igazolásaként kezeljük;³
2. a filozófia világnézeti feladatának teljesítése során -- ami nem más, mint hogy "bekapcsolódik az egységes megismerési folyamatba, feltárja az egyediben az általánost" (Frolov 1971. 26.) -- is elkövetkeztök hibás, téves általánosítások.

Vagyis a viszony helyes módszertani megalapozása még nem szünteti meg az alkalmazásban rejlő lehetséges hibaforrásokat. Ez a tény azonban nem jelentheti az alkalmazásról való lemondást, hisz ez egyenlő lenne minden tudományos előrehaladásról való lemondással. Erre a következtetésre jutott Frolov is, amikor megállapította: "A biológia módszertani alapja csak a dialektikus materialista filozófia lehet, amely a filozófia és az életről szóló tudomány közötti összefüggéseknek új tartalmat ad." (Frolov 1971. 25.)

Fenti megállapítások értelmében a tartalom és forma dialektikájáról szóló elméleti megállapításoknak is módszertani alapként kell szolgálniuk a biológiai kutatás számára, amely kutatás természetesen folyamatosan gazdagítja magát, ezt a módszertani alapot, vagyis a tartalom és forma felfogását. Annál is inkább igaz ez, mert az "egész természet egyetlen szakadatlan bizonyítéka forma és tartalom azonosságának, illetve elválaszthatatlanságának. Morfológiai és fiziológiai jelenségek, forma és funkció kölcsönösen megszabják egymást. A forma (sejt) differenciálódása megszabja az anyag differenciálódását izommá, bőrré, csonttá, felhámmá stb., az anyag differenciálódása viszon differenciálódott formát szab meg." (Engels 1963. 567.) Engelsnek e megjegyzése óta több mint száz év telt el, de a természettudományban -- így a biológiában is -- elért halatlan fejlődés sem módosította megállapításainak igazságát. Nem is módosíthatta, éppen azért, mert jelentősége abban van, hogy módszertani alapját jelenti a biológiai kutatásnak, amelyet a szerves természet fejlődé-

se, mozgása törvényeiből leszűrve, kiolvastva és általánosítva lehetett megfogalmazni és a további kutatások módszertani alapjaként állítani.

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a tartalom és forma dialektikájának kérdésében is a tudomány fejlődésének minden állomása egyúttal azt követeli, hogy fejlesszük és gazdagítsuk elméletét. Engels gondolatát tehát kiindulópontnak tekinthetjük, de nem állhatunk meg ennél a pontnál, mint ahogy a biológia sem állt meg a XIX. század ismereteinek szintjén. Az már csak Engels gondolkodói nagyságát mutatja, hogy ennek a folytonos elméleti változásnak szükségességét kimondja.⁴

Nehezíti dolgunkat -- elsősorban egy későbbi mélyebb szintű vizsgálódás szempontjából -- az a tény, hogy a szaktudományok és filozófia kapcsolatának, a biológia és filozófia kapcsolatának széleskörű -- elsősorban szovjet -- irodalma, eredményei ellenére témánk viszonylag "mostohán" kezelt, kidolgozatlan. Persze ez a megjegyzés némi magyarázatra szorul, hisz struktúra és funkció viszonyáról szinte megszámlálhatatlan publikáció látott és lát napvilágot. Felvetődhet a kérdés, hogy itt vajon nem a tartalom és forma viszonyáról van-e szó. A. J. Iljin álláspontja szerint nem. Mint mondja "Ami a struktúra és funkció egymáshoz való viszonyát illeti, szeretnénk megjegyezni, hogy irodalmunkban ezt a viszonyt olykor még mindig úgy értelmezik, mint forma és tartalom kölcsönös összefüggésének sajátos biológiai változását. Csakhogy ez a megközelítési mód nehézségekbe ütközik. Elegendő rámutatni arra a körülményre, hogy az ontogenetikus fejlődés folyamataiban a struktúrák játsszák a meghatározó szerepet. Annak a tisztázását, hogy pontosan hogyan is viszonylik egymáshoz egyfelől a »struktúra« és a »funkció«, másfelől pedig a »forma« és a »tartalom« fogalma, az is nehezíti -- bármilyen furcsának is tűnik ez első pillanatra --, hogy a két régebbi fogalom, a »forma« és a »tartalom« definíciójában van némi homály. A dolog úgy áll, hogy amikor a formát »a tartalom elemeinek struktúrájával, belső összefüggésével« definiálják, akkor itt a formát a struktúrával jellemzik, a tartalom fogalma pedig alig különböztethető meg a rendszer fogalmától." (Iljin 1975. 128-129.) Egyet érthetünk-e Iljin álláspontjával? A választ két részre kell bontanunk. Egyrészt maguknak a fogalmaknak a jelentése, illetve ezeknek a tisztázatlansága. Iljin "régebbi" fogalmaknak tartja a tartalom és a forma fogalmát, mint a funkció és struktúra fogalmak. De

vajon más-e a jelentésük? Nem térhetünk ki ugyan itt a Bécsi Kör filozófiai munkásságának bírálatára, mégis úgy tűnik, hogy (minden elhibázottsága ellenére, vagyis a verifikációs elv kivihetetlensége ellenére) a szavak jelentése terén igen komoly eredményeik vannak s esetünkben segítségül hívhatjuk őket. Rudolf Carnap A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül c. tanulmányában vet fel az ittenihez hasonló problémát. A következőket írja: "vegyük azt az esetet, amikor egy új szó, mondjuk a »bebig« alkalmazási kritériuma le van szögezve, mégpedig legyen az »Ez a tárgy bebig« mondat akkor és csak akkor igaz, ha a tárgy négyszögletű ... Ekkor azt fogjuk mondani: a »bebig« szó ugyanazt jelentí, mint a »négyszögletű« miután az alkalmazási kritérium rögzítve van, rögzítve van az is, hogy a »bebig« »négyszögletű« jelent, s többé már nem áll módunkban, hogy ezt vagy azt »értsük« a szón. (Carnap 1972. 68-69.) Eltekintve Carnap kiragadott gondolatainak igen áttételes alkalmazhatóságától, a probléma egyik oldala ez. Úgy tűnik, Iljin nem tartja azonosítható fogalmaknak a fenti fogalmakat -- s itt már át is csúszunk a kérdés másik összetevőjére -- mégpedig abból a megfontolásból, hogy az ontogenetikus fejlődés folyamataiban a struktúrák játsszák a meghatározó szerepet, vagyis a forma. Amiért nem fogadjuk el ezt az álláspontot, az nem ennek a ténynek empirikus megkérdőjelezése, hanem merőben más jellegű. Az ti., hogy a szerző itt megrögzíti a tartalmat a formával szemben, nem veszi figyelembe kölcsönös átcsapásuk lehetőségét. A struktúrát úgy kezeli, mint ami a fejlődés során csak formája lehetett az élő rendszernek, a forma pedig nem lehet meghatározó -- vallja. Álláspontunk, hogy amennyiben bizonyos szakaszban az élő rendszer struktúrája játszott meghatározó szerepet, úgy ő maga képezte a tartalmat, szemben a funkcióval mint e tartalom formájával.

Külön ki kell hangsúlyoznunk azt is, hogy a tartalom és forma viszonyában a különbségek abszolutizálása óhatatlanul metafizikus eredményre vezet. Nem érdektelen itt felidézni Leninnek Hegel olvasása közben tett nagyon fontos megállapítását: "A d i a l e k t i k a arról szóló tan, hogy hogyan lehetnek és hogyan szoktak az e l l e n t é t e k a z o n o s a k lenni (hogyan válnak azokká)? -- milyen feltételek mellett lehetnek azonosak, egymásba átváltozók." (Lenin 1979. 89.) Ez nem mond ellent a dialektika elemeibe vázolt gondolatnak: "a tartalom harca a

formával és megfordítva. A forma levetése, a tartalom átalakítás." (Uo.) Csak a metafizikus szemlélet alapján tehető fel a most akkor melyik az igaz kérdése, mondván hogy "a mi pedig ezeken felül vagy, a gonosztól vagy." Miért kellene feltételeznünk, hogy amennyiben egység van, úgy nem lehet harc, illetve fordítva?

Megjegyezzük, hogy míg a társadalomban a tartalom és forma hasadása is lejátszódik, addig a szerves világban, vagyis a biológiai mozgásformán belül az egységük kap domináns szerepet. Ahol mégis létrejön a hasadás, ott az adott faj léte kerül veszélybe, akár olymódon, hogy valóban ki is pusztul a faj, akár olymódon, hogy ez a hasadás megmerevedik és az evolúció "zsákutcájába" viszi az adott fajt, vagy pedig a hasadás következtében új faj keletkezik, amelyben az egység újra helyreáll. Tekintettel kell lennünk azonban egy nagyon fontos kérdésre, ami nélkül nem érthetnénk meg, hogy lehetséges mindez: az élő szervezetek esetében is fontos szempont a totalitás alapján való szemléletmód, az élő rendszer belső viszonyai, az élő rendszer és a környezet viszonyának kérdése. Nem vizsgálható tehát elszigeteltségében, kiszakíttóságában az adott rendszer tartalom és forma viszonyának dialektikája. Nem tekinthetünk el attól például, hogy az életnek története van. A vizsgálódás során persze elvonatkoztathatunk a kutatás szempontjából éppen lényegtelen mozzanatoktól, de a részek ismeretében is újra helyre kell állítani a szintézist. Erre mutat rá F. Jacob is: "Amikor a különböző természetű és bonyolultságú rendszereket izoláljuk, igyekszünk felismerni alkotóelemeiket és igazolni az elemek összefüggéseit. De bármi is a tanulmányozott szint, legyen szó molekuláról, sejtekről, organizmusokról vagy populációkról, a történet mindig nélkülözhetetlen távlatként szerepel, és az egymásba következés mindig magyarázó elv." (Jacob 1974. 391.)

Visszatérve Iljin gondolataira: a struktúra és a funkció fogalmát valóban használhatjuk a forma és tartalom fogalmaitól eltérően, de lehet azonos is jelentésük. Lényeges az, hogy a dialektikus materializmus tartalom és forma fogalmainak helyes alkalmazása nélkül sok kérdésben nem lehet előrejutni s eredményeként felmutatni a biológiában. Többek között a struktúra és funkció viszonyának megértéséhez is -- amennyiben nem azonos kategóriák a formával és tartalommal -- nélkülözhetetlen használata. Továbbmenve, a struktúra és funkció vizsgálatának eredményei a dialekti-

kus tartalom és forma felfogást gazdagítják. Nem érthető meg nélküle például magának az életnek a mibenléte sem. A tartalom és forma dialektikáját megértő, általunk használhatónak tartott fogalmát adja az élet mibenlétének N. P. Dubinyin: "Az élet -- az anyag mozgásformája, az élettelen természet rendezetlen anyagi képződményeiből keletkezett, megjelenését tekintve egységes rendszerként létezik, alkotórészei többségét véve viszont heterogén, nyitott, önlétrehozó morfi-biokémiai sturktúra; az egyre bonyolultabbá válás útján önfejlődésre való képessége, az evolúciós fejlődés összetettebbé válása kifejeződik a külső környezet történelmileg átalakuló tükrözésében, csakúgy mint minden nemzedék fejlődési sajátosságainak egyéni ontogenetikus formájában; sajátos alkotóelemekkel (DNS, RNS, fehérjék stb.) és történelmileg létrejött, molekuláris-genetikai sturktúrában rögzített program jeleinek alárendelt, megfelelően rendezett, szintézis és bomlás egységes folyamatának energiájával rendelkezik; jellemzi a tükrözés képessége, amely rendkívüli körülmények megléte esetén, a tudatos munka révén igen magas szervezettséget ér el megteremtve a lehetőségét az anyag legmagasabb szintű mozgásformája, a társadalmi mozgás megjelenésének..." (Dubinyin 1978. 46.)

Korántsem arról van szó persze, hogy ez az egyetlen és mint ilyen használható "definíciója" az életnek. Lényeges az, hogy a tartalom és forma egysége elvének szellemében az élet maga sem osztható alkotórészeire, mert ami él, az az egész. Tartalom és forma, struktúra és funkció épp annyira nem választható el egymástól, nem mutatható fel külön, mint -- Szent-Györgyi Albert példájával -- az ajak a mosolygástól. A mosolygás önmagában nem mutatható fel. Az élet, mint az adott totalitás tartalma, csak a formával (ha úgy tetszik, a sturktúrával) együtt létezik, hisz épp ez a forma maga az élet, működésében, funkcióiban. Ennek az azonosságnak a felismerése Hegelnél történik meg először: "A jelenség világának egymáson-kívülisége totalitás és egészen bennefoglaltatik magára-való-vonatkozásában. A jelenségnek magára-való-vonatkozása így teljesen meghatározott, formája benne magában van, s mert ebben az azonosságban, mint lényeges fennállás. Így a forma tartalom, s kifejtett meghatározottsága szerint a jelenség törvénye." (Hegel 1979. 219.)

Tartalom és forma egységére találhatunk bizonyítékokat Selye János stressz-elméletében. Selye kutatásai feltárták, hogy az alkalmazkodás (az

élő és környezet viszonyában) -- az embernél kiegészülve a tudat részvételével is -- az egész szervezetre kiterjedő folyamat. Mégpedig oly módon, hogy amennyiben az élő alkalmazkodását a tartalom és forma szemszögéből vizsgáljuk, kimutatható annak dinamizmusa. Megítélésünk szerint a stressz felfedezése nem másnak köszönhető, mint a tartalom és forma dialektikája ösztönös alkalmazásának. (Úgy véljük, Selye nem ismerte a dialektikus materializmus e téren kifejtett elméletét, ezért az ösztönös alkalmazás tételezhető fel.) A stressz-elmélet még számtalan lehetőséget kínál filozófiai vonatkozású kutatásokra is, hisz amit Selye professzor filozófiai következtetésként eredményeiből levon (ezek zömével), a dialektikus materializmus álláspontján lévők nem érthetnek egyet (pl. az igen erős teleologikus kicsengés).

Különösen fontos a tartalom és forma egységének módszertani alapként való elfogadása a biológiai kutatás specializálódása és interdiszciplinárisrá válása miatt. Mint R. Sz. Karpinszkaja rámutat: "A biológia más természettudományokkal való együttműködésének köszönhetően egyre több eszközt talál saját tárgyának mind teljesebb megismeréséhez. A fizika, kémia, kibernetika, matematika módszereinek és eszméinek széleskörű alkalmazása megalapozta a molekuláris biológia, molekuláris genetika, biofizika és biokibernetika kísérleteinek sikereit, a tudás integrációjának útjai és módjai pedig a módszertani elemzés speciális tárgyává váltak." (Karpinszkaja 1981. 80.)

Már szót ejtettünk az élet mibenlétéről, mint olyan kérdésről, amely nem érthető meg a tartalom és forma dialektikája nélkül. Ha lehet még inkább érvényes ez a megjegyzés az élet keletkezésével kapcsolatosan. F. Jacob a tojás és tyúk problémáját úgy veti fel, mint a fehérjék és a nukleinsavak problémáját, hisz fehérjék nélkül a nukleinsavak "tehetetlenek", nukleinsavak nélkül a fehérjéknek nincs jövője. Következtetése pedig: "Beszédes maradványok híján a biológia találgatásokra fanyalodik. Megpróbálja csoportosítani a problémákat, külön-külön vizsgálni a dolgokat, igyekszik olyan kérdéseket föltenni, melyekre tán válaszolhat a kísérlet. Melyik polimernek van joga az elsőbbségre, a nukleinsavnak vagy a fehérjének? Mi a genetikai kód eredete?" (Jacob 1974. 398.)

Ami elgondolkodtató: megoldásként csak találgatások lehetségesek. Nem segítene-e a válasz megtalálásában a tartalom és forma dialektikájának al-

kalmazása? A kérdésre igenlő választ adhatunk, mint ahogy ebben az irányban keresi a megoldást N. P. Dubinyin is, amikor éppen e probléma kapcsán kimondja: "az életnek, mint minőségileg új jelenségnek a megjelenését nem szolgálhatta csak a fehérjék vagy csak a nukleinsavak keletkezése, elengedhetetlenül szükséges volt speciális anyagok, energia és genetikai információ kölcsönös együttműködéseként egy strukturált rendszer keletkezése." (Dubinyin 1979. 34.)

Tanulmányunk elsődleges célját tekintve -- figyelembe véve a további lehetséges kutatást a témában -- döntően a problémák felvetését irányozta meg. A dialektikus materializmusnak a kutatások szempontjából egy kevésbé előtérben álló kérdését, a tartalom és forma dialektikáját igyekezett nyomon követni, a biológiai mozgásformán belüli megjelenésének egy-két területére mutatott rá, a teljesség igénye nélkül. Kimaradt például a téma szempontjából is fontosnak látszó terület említése, konkrétan a genetikáé. Az említett problémák elemzésére további vizsgálódások után visszajérünk. Ezen előzetes munka is igazolta számunkra, hogy nem érdektelen a téma további kutatása.

J e g y z e t e k

1. Mint Nyikolaj Petrovics Dibinyin megállapítja a Liszenkó-iskola következtében a Szovjetunióban folyó genetikai kutatásokban kiesett hét év, 1948 és 1955 között, mialatt az Egyesült Államok rohamléptekkel haladt. (Csák Elemér: Az élet rendkívüli esemény. Kossuth, 1978. 124. old.)
2. "Márpedig éppen a dialektika a mai természettudomány számára a legfontosabb gondolkodási forma, mert egyedül ő nyújtja az analógiát és ezzel a magyarázati módszert a természetben előforduló fejlődési folyamatokhoz, a nagyban és egészben való összefüggésekhez, az egyik vizsgálati területről a másikra való átmenetekhez.
Másodszor pedig az emberi gondolkodás történelmi fejlődésmenetével, a külső világ általános összefüggéseinek különböző időkben fellépett felfogásaival való ismeretség azért is szükséglet az elméleti természettudomány számára, mert mércét ad az e természettudomány által felállítandó elméletek számára." (Engels, MEM 20. 343. old.)
Részletesen kifejti a kérdéskört H. Varró Rózsa, Dialektika az élő természetben c. művében. (Kossuth 1974.)
3. "A dialektikának erre az oldalára rendszerint nem fordítanak figyelmet ... az ellentétek azonosságát példák összegének tekintik." (Lenin: Filozófiai füzetek. LÖM. 29. 294. old. Kossuth 1979.)
4. Amikor Engels megfogalmazza, hogy a természettudomány minden korszakalkotó felfedezésével a dialektikus materializmusnak elkerülhetetlenül meg kell változtatnia formáját, mi ezt -- Lukács nyomán -- úgy értjük, hogy a dialektikus materializmus mint tartalom és forma egysége, totalitás, melynek tartalma a dialektikus módszer, míg formája az elmélet. Természetesen egységükben, szétszakíthatatlanságukban tételvezve. Elmélet és módszer ilyen felfogásának kifejtése persze nem tartozik jelen dolgozatunk keretébe.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dubinyin N. P.: Aktuálnije filozsofszko-metodologicseszkije problémi szovremennoj biologii. Voproszi filozsofii 1978.
- Dubinyin B. P.: Dialektika proiszhosgyenyija zsziznyi i proiszhosgyenyija cseloveka. Voproszi filozsofii 1979.
- Engels, F.: A természet dialektikája. MEM. 20. Kossuth 1963.
- Frolov, I. T. (szerkesztő): Filozófia és modern biológia. Kossuth 1975.
- Frolov, I. T.: Genetika és dialektika. Gondolat 1971.
- Gánti Tibor: Az élet principiuma. Gondolat 1978.
- Hegel: A logika (Enciklopedia I.) Akadémia 1979.
- Iljin: Filozófia és modern biológia. 1975.
- Jakob F.: A tojás és a tyúk. Európa 1974.
- R. Sz. Karpinszkaja: Filozsofszkije problémi biologii. Voproszi filozsofii 1981.
- Lenin, V. I.: Filozófiai füzetek. LÖM. 19. Kossuth 1979.
- Lukács György: Utam Marxhoz II. Magvető 1971.
- Marx Karl: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM. 46/I. Kossuth 1984.
- Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth 1977.

H.-DIETER PÖLTZ

Prof. Dr. sc. phil. H.-Dieter Pöltz, Pädagogische Hochschule "Dr. Theodor Neubauer", Erfurt/Mühlhausen

DAS ENTWICKLUNGSPROBLEM IM VERHÄLTNIS VON PHILOSOPHIE UND NATURWISSENSCHAFT

Absztrakt: (A fejlődés problémája a filozófia és természettudományok viszonyában.) A marxizmus klasszikusai behatóan foglalkoztak a természettudományok azon legfontosabb problémáival, amelyek a dialektika törvényeinek feltárásához hozzásegítettek. A mai ember számára nem elég azonban csupán interpretálni a klasszikusokat. A természettudományok összes új felfedezésének filozófiai problémáit vizsgálni ma is aktuális feladat. A dolgozat egy meghatározott csillagtípus keletkezési és változási folyamataira alapozva, filozófiai általánosításokon keresztül bemutatja egy konkrét jelenségben lezajló folyamatok objektív dialektikáját. A tudomány minden ágának feladata a törvényszerűségek feltárása, amelyek lehetővé teszik, hogy az ember mind magasabb szinten, alkotó módon járulhasson hozzá a körülmények alakításához, elősegítve ezzel a társadalmi haladást.

Grade die Dialektik ist aber für die heutige Naturwissenschaft die wichtigste Denkform, weil sie allein das Analogon und damit die Erklärungsmethode bietet für die in der Natur vorkommenden Entwicklungsprozesse für die Zusammenhänge im ganzen und grossen, für die Übergänge von einem Untersuchungsgebiet zum andern.

FRIEDRICH ENGELS

Es ist -- auch aus heutiger Sicht -- bemerkenswert, in welchem Umfang

und mit welcher Gründlichkeit sich die Klassiker des Marxizmus-Leninismus mit den Naturwissenschaften, ihren Erkenntnisresultaten und deren praktischer Anwendung beschäftigt haben. Diese Arbeit wurde nicht als Selbstzweck betrieben. Sie resultierte aus der Einsicht, dass die "Industrie ... das wirkliche geschichtliche Verhältnis der Natur und daher der Naturwissenschaft zum Menschen" ist (MARX 1968. 543.) und war der Aufgabe untergeordnet, die wissenschaftliche Weltanschauung der Arbeiterklasse umfassend zu begründen. Davon zeugen die Bemerkungen von MARX über die Bedeutung der Darwinschen Entwicklungslehre als "naturwissenschaftliche Unterlage des geschichtlichen Klassenkampfes" (MARX 1964. 578.), der von ENGELS geführte Nachweis, dass die Dampfmaschine und in ihrer Folge "die neue Werkzeugmaschinerie die Manufaktur in die moderne Industrie verwandelte und damit die ganze Grundlage der bürgerlichen Gesellschaft revolutionierte" (ENGELS 1975. 243.) und die von LENIN gegebene Begründung des Bündnisses zwischen Philosophen und Naturwissenschaftlern, ohne des "der streitbare Materialismus schlechthin weder streitbar noch materialistisch sein kann" (LENIN 1962. 219.), -- um nur wenige Beispiele zu nennen.

Bei ihren naturwissenschaftlichen Studien wie bei der Ausarbeitung ihrer Gesellschaftstheorie überhaupt nimmt die Dialektik als philosophische Theorie und Methode, die "sich durch nichts imponieren lässt, ihrem Wesen nach kritisch und revolutionär ist" (MARX 1962. 28.), eine zentrale Stellung ein. Unter dieser Sicht bewertete ENGELS seine Beschäftigung mit den Naturwissenschaften, wofür er nach eigener Angabe den besten Teil von acht Jahren verwandte (!), mit den Worten: "Es handelte sich bei dieser meiner Rekapitulation der Mathematik und der Naturwissenschaften selbstredend darum, mich auch im einzelnen zu überzeugen -- woran im allgemeinen kein Zweifel für mich war --, dass in der Natur dieselben dialektischen Bewegungsgesetze im Gewirr der Zahllosen Veränderungen sich durchsetzen, die auch in der Geschichte die scheinbare Zufälligkeit der Ereignisse beherrschen: dieselben Gesetze, die, ebenfalls in der Entwicklungsgeschichte des menschlichen Denkens den durchlaufenden Faden bildend, allmählich den denkenden Menschen zum Bewusstsein kommen" (ENGELS 1975. 11.)

Von da her ist auch die hohe Wertschätzung der 1755 erschienenen

Kantschen Arbeit: "Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels", die ENGELS als "epochemachende Schrift" bezeichnete, verständlich. Durch sie wurde die erste Bresche in die versteinerte Naturanschauung geschossen. In der in ihr vorgestellten Entwicklungskonzeption, wonach die Erde etwas Gewordenes darstellt, also auch eine Geschichte in der Zeit hat, erkannte ENGELS den "springpunkt alles ferneren Fortschritts". Welche Bedeutung er dieser Auffassung für die naturwissenschaftliche Arbeit beimaß, kann man aus folgender bemerkung erkennen: "Hätte die grosse Mehrzahl der Naturforscher weniger von dem Abscheu vor dem Denken gehabt, den Newton mit der Warnung ausspricht: Physik, hüte dich vor der Metaphysik! -- sie hätten aus dieser einen genialen Entdeckung Kants folgerungen ziehn müssen, die ihnen endlose Abwege, unermessliche Mengen in falschen Richtungen vergeudeter Zeit und Arbeit ersparte" (ENGELS 1975. 316.).

Es sei nur vermerkt, dass der von KANT kreierte Entwicklungsgedanke nicht nur eine philosophische Leistung ersten Ranges war, sondern dass auch persönlicher Mut dazu gehörte, sich mit dieser Auffassung der öffentlichen Lehrmeinung entgegenzustellen. Wie die folgenden Bemerkungen belegen, war sich KANT der zu erwartenden Schwierigkeiten wohl bewusst: "Von der andern Seite drohet die Religion mit einer feierlichen Anklage über die Verwegenheit, da man der sich selbst überlassenen Natur solche Folgen beizumessen sich erköhnen darf ... Ich sehe alle diese Schwierigkeiten wohl und werde doch nicht kleinmütig. Ich empfinde die ganze Stärke der Hindernisse, die sich entgegensetzen und verzage doch nicht. Ich habe auf eine geringe Vermutung eine gefährliche Reise gewagt und erblicke schon die Vorgebirge neuer Länder. Diejenigen, welche die Herzhaftigkeit haben, die Untersuchung fortzusetzen, werden sie betreten und das Vergnügen haben, selbige mit ihrem Namen zu bezeichnen" (KANT 1954. 18.) Gelehrte wie HERSCHEL, LAPLACE, LYELL, DARWIN u. a. besaßen diese Herzhaftigkeit und trugen durch ihre Untersuchungen dazu bei, dass das Entwicklungsdenken zum festen Bestand naturwissenschaftlicher Arbeit wurde. Die Erweiterung auf den Bereich der menschlichen Gesellschaft sowie die Analyse und Verallgemeinerung einzelwissenschaftlicher Entwicklungskonzeptionen und Erkenntnisse der gesellschaftlichen Praxis in Gestalt einer philosophischen Entwicklungstheorie verdanken wir MARX,

ENGELS und LENIN. Vielleicht ist es in Beziehung zu den Vorhersagen KANTS nur ein Wortspiel, wenn man -- in Anlehnung an einen von ENGELS gewählten bildhaften Vergleich -- den erreichten Stand in der theoretischen Arbeit durch einen Gipfel beschreibt, von dem aus das ganze bisher gesammelte Wissen über Natur und Gesellschaft "klar und übersichtlich daliegt, wie die niederen Berglandschaften vor dem Zuschauer, der auf der höchsten Kuppe steht" (ENGELS 1972. 456.) Jedenfalls können antievolutonistische Auffassungen heute nur noch als Kuriosität abgetan werden. Daraus darf man aber nicht den Schluss ableiten, dass alle Arbeit getan sei und wir uns mit der blossen Interpretation von den klassikern des Marxismus-Leninismus gewonnener Einsichten begnügen könnten. "Die Prinzipien", schrieb FRIEDRICH ENGELS, "sind nicht der Ausgangspunkt der Untersuchung, sondern ihr Endergebnis; sie werden nicht auf Natur und Menschengeschichte angewandt, sondern aus ihnen abstrahiert; nicht die Natur und das Reich des Menschen richten sich nach den Prinzipien, sondern die Prinzipien sind nur insoweit richtig, als sie mit Natur und Geschichte stimmen" (ENGELS 1975. 33.). In diesem Verständnis ist uns als Aufgabe gestellt, im Wechselspiel von Anwendung und Weiterentwicklung philosophischer Theorien diese durch "Verallgemeinerung der neuesten Erkenntnisse von Wissenschaft und gesellschaftlicher Praxis" (HAGER 1975. 59.) ständig zu bereichern, was heisst, ihre weltanschauliche Wirksamkeit zu erhöhen.

Nachfolgend soll am Beispiel der Sternentwicklung gezeigt werden,

- dass es auch im bereich der anorganischen Natur objektive Entwicklungsprozesse gibt,
- welches die treibenden Kräfte der gesetzmässig ablaufenden Veränderungen sind und
- wie bestehende Zustände überwunden und neue hervorgebracht werden.

Zugleich wird damit die Absicht verbunden, eine von uns erarbeitete Entwicklungskonzeption, deren Brauchbarkeit durch Anwendung in anderen Bereichen nachgewiesen wurde, in ihren Grundzügen vorzustellen. Als Ausgangspunkt der Betrachtungen wird ein aus einer kosmischen Gas-Staub-Wolke, danach einem Protostern hervorgegangener Hauptreihenstern gewählt. Ein solches Vorgehen erhält seine Begründung dadurch, dass die Sonne zu diesem Sternentypus gehört und wir mit ihr ein ideales Studienobjekt für

unser Problem besitzen. Als gesichert gilt, dass die Sonne etwas Gewordenes ist, ein "Alter" von mehreren Milliarden Jahren aufweist und Veränderungen unterliegt. Betrachtet man diese genauer, dann ergibt sich folgendes Bild: Infolge der im Gravitationsgesetz erfassten Massenanziehung müsste die Sonne, wenn allein dieses Gesetz (G_1) wirken würde, einen Gravitationskollaps erleiden, also unaufhaltsam in sich zusammenstürzen. Ein solcher Vorgang dürfte sich auch tatsächlich in der Gas-Staub-Wolke abgespielt haben, und zwar bis zu jenem Punkt, wo durch dabei auftretende extrem hohe Temperaturen nukleare Reaktionen gezündet wurden. Durch sie wird unter Freisetzung gewaltiger Energiemengen Wasserstoff in Helium umgewandelt. Dieser als Wasserstoffbrennen bezeichnete thermonukleare Prozess (G_2) läuft auch gegenwärtig in der Sonne ab. Er erzeugt einen thermischen Druck, der, wenn man andere Gesetze unbeachtet lässt, zu einer Aufblähung der Sonne führen würde, also dem Gravitationsdruck tendenziell entgegengerichtet ist. Beide gesetzmässig ablaufende Vorgänge befinden sich im betrachteten Beispiel der Sonne in einem temporären Gleichgewicht, wodurch deren relative Stabilität begründet wird. Es gelten aber noch weitere Gesetze, die mit den schon genannten und untereinander verkoppelt sind und gemeinsam zur Veränderung des Objektes beitragen, dem sie ihre Existenz verdanken. So wird von der Sonne ständig Energie abgestrahlt (G_3); in ihr laufen Prozesse ab, die zur Entstehung schwerer Elemente führen (G_4); bedingt durch Temperaturunterschiede im Inneren und an der Oberfläche der Sonne treten mit Energie- und Massetransport verbundene Konvektionsströme auf (G_5) usw. Ohne auf weitere Einzelheiten einzugehen können die bisherigen Überlegungen in folgender Feststellung zusammengefasst werden:

/1/ Entwicklungsprozesse werden durch Gesamtheiten von Gesetzen determiniert, in denen die qualitative Besonderheit der jeweiligen Bereiche/Zusammenhänge erfasst ist.

Der Umstand, dass die geschilderten Vorgänge einerseits wesentlich von den jeweils vorliegenden Bedingungen wie Masse, Temperatur, chemische Zusammensetzung u. a. bestimmt werden und andererseits verschiedene Möglichkeiten für eine Differenzierung der Hauptreihensterne begründen, darf als Indiz für diese Auffassung angesehen werden. Durch die

Gesetzesgesamtheit werden die auf Veränderung drängenden dialektischen Widersprüche konstituiert. Sie sind Attribute einzelwissenschaftlicher Gesetze und existieren nicht neben diesen, sondern in diesen selbst (HAGER 1975. 31.). In ihrer Gesamtheit charakterisieren sie die dialektische Einheit von Qualität und Quantität des betreffenden Objekts.

Interessant ist nun, dass die Existenz und Wirkung der Gesetze an bestimmte Bedingungen gebunden ist. So verlangt der als Wasserstoffbrennen bezeichnete und gesetzmässig ablaufende Vorgang natürlich das Vorhandensein von Wasserstoff. Dieser ist in der Sonne reichlich vorhanden, aber doch begrenzt. Wenn nun in Gestalt thermonuklearer Reaktionen laufend Wasserstoff in Helium umgewandelt wird, dann ist ein Zeitpunkt absehbar, wo der Wasserstoffvorrat verbraucht sein wird. Damit beginnt eine kritische Phase: entweder werden neue Energiequellen erschlossen oder Temperatur und thermischer Druck reichen nicht mehr aus, um dem Gravitationsdruck standzuhalten. In Abhängigkeit von den Bedingungen sind verschiedene Prozesse möglich, die dann auch zu unterschiedlichen Resultaten führen. Berechnungen für die Sonne ergeben, dass sie sich mit dem Absinken der Temperatur bis zu einem Durchmesser von etwa $6 \cdot 10^8$ km aufblähen und damit Merkur, Venus und Erde verbrennen wird. Sie hat sich damit in einen typischen Roten Riesen verwandelt. Nach erneut einsetzender Kontraktion steigt die Temperatur bis auf 100 Millionen Kelvin an, und diese veränderten Bedingungen führen zu neuen gesetzmässig ablaufenden Prozessen, die man als Heliumbrennen (G_2^X) bezeichnet und in deren Folge Kohlenstoff-, Sauerstoff-, Stickstoff- und schliesslich sogar Eisenkerne entstehen können. Sind die thermonuklearen Energiequellen erschöpft, dann beginnt eine Abkühlung. Das temporäre Gleichgewicht zwischen thermischem und Gravitationsdruck wird gestört, was nach komplizierten Zwischenphasen dazu führt, dass der Stern in sich zusammenstürzt, wobei auch grössere Teile abgeschleudert werden können. Bis etwa auf die Grösse der Erde würde die Sonne zusammenschrumpfen, erst dann wäre ein neuer temporär-stabiler Gleichgewichtszustand, den man als Weissen Zwerg bezeichnet, erreicht. Durch die für solche Objekte charakteristischen extrem hohen Werte für Druck und Dichte (bis zu 10^7 gcm^{-3}) wird ein Zustand hergestellt, in dem "nackte" Atomkerne und freie Elektronen existieren. Nach dem Pauli-Prinzip erzeugt ein solches

entartetes elektronengass einen Druck, der dem Gravitationsdruck entgegenwirkt (G_6). Ist die Masse allerdings grösser als 1,4 Sonnenmassen, dann überwiegt die Gravitation, und die Kontraktion kann durch den Druck des Elektronengases nicht aufgehalten werden. Erreicht die Dichte Werte von etwa $10^{12} \text{ g cm}^{-3}$, dann wird ein als Neutronisierung bezeichneter Prozess in Gang gesetzt (G_7). Bildhaft gesprochen werden bei diesen Dichten Elektronen in die Protonen hineingepresst und Neutronen gebildet. Gemäss quantenphysikalischen Gesetzen (G_8) ist damit das Entstehen unvorstellbar grosser Drucke verbunden. Befinden sich Druck des Neutronengases und Gravitationsdruck im relativen Gleichgewicht, dann ist ein Neutronenstern entstanden, der exotische Eigenschaften aufweist. Bezogen auf die Massverhältnisse der Sonne besitzt er einen Durchmesser von nur 20 bis 25 km, in seinem Kern können Temperaturen bis zu 100 Millionen Kelvin auftreten, er kann eine Eisenschale von einigen hundert Meter Dicke haben, in einer Sekunde bis zu 1000 Umdrehungen ausführen, wodurch regelmässig gepulste Signale abgestrahlt werden. Als man 1967 in Cambridge mit einem leistungsfähigen Radioteleskop derartige Röntgenimpulse nachweisen konnte, bezeichnete man die ersten vier dieser Objekte als LGM 1, 2, 3, 4 (Little Green Men) mit der spekulativen Vermutung, dass es sich um "signale aus dem All" von intelligenten Wesen handeln könnte. Inzwischen ist die anfängliche Skepsis gegenüber theoretischen Daten über Neutronensterne durch experimentelle Ergebnisse verdrängt worden. Unsere Kenntnisse über mögliche weitere Veränderungen kosmischer Objekte reichen derzeit bis zur Bildung sog. Schwarzer Löcher. Wenn unser Wissen über deren Eigenschaften auch noch sehr lückenhaft ist, so darf doch als sicher angenommen werden, dass sie nicht stabil sind, also den Ausgangspunkt weiterer Veränderungen bilden.

Rote Riesen, Weisse Zwerge, Neutronensterne, Schwarze Löcher ... sind kosmische Objekte, die sich qualitativ und quantitativ voneinander unterscheiden, durch das Wirken objektiver Naturgesetze, die zur Veränderung der Bedingungen, zum Auftreten neuer Möglichkeiten und damit zur Suspendierung, Modifizierung bzw. zum Hervorbringen neuer Gesetze führen und in Gestalt dialektischer Negationen auseinander hervorgehen. In philosophischer Verallgemeinerung dieser und anderer Erscheinungen

kommt man zu Einsichten, die für eine philosophische Entwicklungstheorie von Bedeutung sind:

- /2/ In Entwicklungsprozessen ist sowohl für die Gesetzesgesamtheit als auch für einzelne Gesetze ihre Einheit mit den Bedingungen -- und deren Kontingenz (umfangmässige Begrenzung, qualitative Veränderung, zeitliche Verfügbarkeit) -- zu beachten.
- /3/ Mit dieser Einheit von Gesetz und Bedingungen wird durch den in ihr erfassten Zusammenhang von Bedingung, Möglichkeit und Wahrscheinlichkeit ihrer Verwirklichung die für Entwicklungsprozesse wichtige Möglichkeit der Suspendierung, Modifizierung und Hervorbringung von Gesetzen begründet.

In diesen Erscheinungen findet das für Entwicklungsabläufe insgesamt wichtige Prinzip der Negativität oder, wie MARX es nannte, die Dialektik der Negativität als bewegendes und erzeugendes Prinzip (MARX 1968. 574.), seinen sichtbaren Ausdruck. Unter dialektischer Negativität wird hier die allgemeine Gesetzmässigkeit verstanden, dass alles Endliche die Bestimmung enthält, sich selbst aufzuheben, dass alle Dinge durch ihre eigne Entwicklung die Bedingungen ihrer Vernichtung mit Notwendigkeit erzeugen (ENGELS 1975 124.) und "alles Einzelne, alles Endliche überhaupt, das Gesetz seines eigenen Untergangs in sich trägt" (STIEHLER, 1977. 36.).

Weiter gilt:

- /4/ Entwicklungsprozesse verlaufen nicht in monotonen Einförmigkeit als stetiger Aufstieg in tradischer Form von Position, Negation und Negation der Negation, sondern sind durch sprunghafte Übergänge, qualitativ unterschiedene Stadien und Perioden -- Stagnationen, Regressionen, Kreisläufe eingeschlossen -- gekennzeichnet, die durch prozessinhärente Gesetze determiniert werden.

Und schliesslich:

- /5/ In einer sich bedingenden Einheit von Historizität und Universalität besitzen die an Entwicklungsabläufen beteiligten Gesetze im Rahmen ihrer Gesamtheit Einfluss auf die Struktur und den Verlauf des Prozesses.

Auf diese Weise erhält die von ENGELS getroffene -- und mitunter skeptisch beurteilte -- Feststellung: "Die ewigen Naturgesetze verwandeln

sich auch immer mehr in historische" (ENGELS 1975. 505.), eine glänzende Bestätigung. Unter Bezugnahme auf die Gesetze der Gravitation und Energieumwandlung schlussfolgerte er: "Aber diese Theorie selbst verwandelt sich mit ihrer allgemeinen konsequenten Durchführung auf alle Naturerscheinungen in eine geschichtliche Darstellung der in einem Weltsystem von seiner Entstehung bis zu seinem Untergang nacheinander vorgehenden Veränderungen, also in eine Geschichte, in der auf jeder Stufe andre Gesetze, d. h. andre Erscheinungsformen derselben universalen Bewegung herrschen" (ENGELS 1975. 505.)

Das betrachtete Beispiel der Sternentwicklung beweist anhand empirisch gesicherten Fakten das Zutreffen dieser Auffassung. Und diese Bestätigung ist zugleich mit einer Erweiterung verbunden, die sich insbesondere auf die Existenz und das Zustandekommen von Zyklen und relativen Zielen in Entwicklungsprozessen bezieht und die Bestimmung objektiver Entwicklungskriterien möglich erscheinen lässt (Hörz-Wessel 1983.).

Ist das in seinen groben Konturen beschriebene Bild der Veränderung kosmischer Objekte schon für sich genommen faszinierend, so erhöht sich der Wert der vorgestellten Entwicklungskonzeption durch ihre Gültigkeit auch für gesellschaftliche Erscheinungen, woran, wenn man sich der Worte von ENGELS über das Ziel seiner naturwissenschaftlichen Studien erinnert, für ihn im allgemeinen kein Zweifel war (ENGELS 1975. 11.). Ein mit dialektischer Konsequenz beschriebenes Beispiel lieferte MARX im "Kapital" bei der Analyse der geschichtlichen Tendenz der kapitalistischen akkumulation (MARX 1962. 790.). Er wies nach, dass sich die Entwicklung auf stets wachsender Stufenleiter "durch das Spiel der immanenten Gesetze" selbst vollzieht, das "Kapitalmonopol zur Fessel der Produktionsweise wird, die mit und unter ihm aufgeblüht ist" und daher "die kapitalistische Produktion mit der Notwendigkeit eines Naturprozesses ihre eigene Negation erzeugt" (MARX 1962. 790. ff.).

Im Falle gesellschaftlicher Erscheinungen muss die Spezifik der Gesetze dieses Bereichs beachtet werden, die menschliche Tätigkeit als konstituierendes Element enthalten und sie determinieren (HAHN 1975. 7.). Gerade weil in gesellschaftlichen Entwicklungsabläufen durch die in ihnen realisierte Einheit von Prozesshaftigkeit und gesetzmässiger

Strukturiertheit relative Ziele objektiv existieren, können wissenschaftliche Prognosen und Gesellschaftsstrategien zu ihrer Erreichung ausgearbeitet werden, die ihrerseits nicht ohne Einfluss auf das bewusste Handeln der Menschen sind. Das Programm der SED, die Realisierung der Ökonomischen Strategie in Gestalt des Übergangs von der extensiv zur intensiv erweiterten Reproduktion, die wachsenden Anforderungen an "Wissenschaft und Bildung als "Ausdruck des humanistischen Charakters unserer sozialistischen Gesellschaftsordnung" und zugleich auch als "das entscheidende Potential für den weiteren gesellschaftlichen Fortschritt" (HAGER 1979. 18.) u. a. bestätigen diese Auffassung und zeigen, dass und wie der Mensch durch gezielte Veränderung der Bedingungen in Übereinstimmung mit den Gesetzen und auf ihrer Grundlage gestaltend, in die gesellschaftliche Entwicklung eingreifen kann.

Wir sind aufgerufen, uns an diesem Prozess aktiv zu beteiligen.

Literaturverzeichnis

- Marx, Karl: Oekonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844.
In: MEW, Ergänzungsband, Erster Teil. Dietz-Verlag, Berlin 1968.
- Brief von Marx an Lasalle vom 16. 1. 1861. In: MEW. Band 30.
Dietz-Verlag, Berlin 1964.
- Engels, Friedrich: "Anti-Dühring". In: MEW, Band 20, Dietz-Verlag,
Berlin 1975.
- Lenin, W. I.: Über die Bedeutung des streitbaren Materialismus.
In: Werke, Band 33, Dietz-Verlag, Berlin 1962.
- Marx, Karl: Das Kapital. In: MEW, Band 23. Dietz-Verlag, Berlin 1962.
- Engels, Friedrich: Dialektik der Natur. In: MEW, Band 20. Dietz-Verlag,
Berlin 1975.
- Kant, Immanuel: Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels.
Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, Nr. 1954.
- Engels, Friedrich: Rezension des ersten Bandes "Das Kapital" für das
"Demokratische Wochenblatt". In: Marx, Engels: Ausgewählte Werke
in sechs Bänden, Bd. III. Dietz-Verlag, Berlin 1972.
- Hager, Kurt: Engels' "Dialektik der Natur" und die Gegenwart.
Dietz-Verlag, Berlin 1975.
- Stiehler, Gottfried: Zum Platz und Charakter der Entwicklungsauffassung
im Marxismus-Leninismus. In: Philosophische Probleme der
Entwicklung. Akademie-Verlag, Berlin 1977.
- Herbert Hörz und Karl-Friedrich Wessel: Philosophische Entwicklungstheorie. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1983.
- Hahn, Erich: Objektive Gesetzmässigkeit und Bewusstes Handeln im
Sozialismus. Dietz-Verlag, Berlin 1975.
- Hager, Kurt: Philosophie und Politik. Dietz-Verlag, Berlin 1979.

JAKOVLEV, R. J. -- KONCSOS FERENC

TEVÉKENYSÉG, SZEMÉLYISÉG ÉS ERKÖLCSI NEVELÉS

Abstrakt: Человеческая деятельность — единство действия и поведения, потому что в ней важную роль играют и мировоззренческие, и моральные моменты. Действующий индивидум — единство объективности и субъективности, личность, сущность которой детерминируют данные общественные условия. Кроме объективной детерминации имеет большое значение и воспитание, в процессе которого связываются общественное воспитание и самовоспитание. Цель нравственного воспитания при социализме — человек нравственную детерминацию воспринимал как свободу личности.

Az ember társadalmi létének lényege, hogy termeli létfenntartási eszközeit, azaz a természettel folytatott anyagcsere folyamata nem a készen talált dolgok elfogyasztására irányul, hanem azok társadalmi szükségletek szerinti átalakítására. Az ember bizonyos szükségszerűségeket felismer, és a felismerés által nyújtott lehetőségeket képes gyakorlatilag megragadni. Olyan optimális lehetőségeket realizál, amelyek közelebb viszik a kitűzött cél eléréshez. Ehhez megfelelő tárgyismerettel kell rendelkeznie. Az emberi tevékenység folyamatában ezért szükségszerűen kibontakozik a tárgyak összefüggéseinek és a tevékenységek műveleteinek fogalmi átalakító képessége, a tudat. Eredendő feladata, hogy a természeti környezettel folytatott anyagcsere optimalizálásával az élővilág egyetemes törvényeinek megfelelően irányítsa az emberi tevékenységet. A cselekvésekben mindig több törvényszerűséget kell egyszerre figyelembe venni, amelyek behatárolják a cselekvés lehetséges irányait, de ugyanakkor az ember számára a törvényszerűségek ismerete az eredményes célmegvalósításhoz egyszersmind a lehetséges megoldások körét is bővíti. Az ember tevékenységével olyan szituációkat is teremt egyben, "amelyekben cselekedni tud, amelyből tovább tud lépni, ahol új és új lehetőségei támadnak". (HERMANN 1984. 666.)

A tevékenységek tudatos irányítása feltételezi az előzetes eszmei célkitűzést, ez pedig a valóság eszmei tükröződését. A társadalmi tevékenységet szabályozó eszmék nem közvetlenül, hanem az embercsoportok sajátos léthelyzete által meghatározott szükségletekből fakadó érdekeken és értékeken keresztül tükrözik a valóságot. A szubjektivitás szférájában az objektív szükségletek mint célstruktúrák jelennek meg, azaz összefonódnak a szükségletek kielégítésének adott módjával. Az objektív és szubjektív dialektikájának csomópontjában jelennek meg az érdekek különböző formái, amelyek az elosztás történeti módjához, az "elosztás szférájában potenciális vagy manifeszt formában jelentkező egyenetlenségekhez, az előnyszerzés vagy hátrányszerzés lehetőségeihez" kapcsolódnak. (MURÁNYI 1980. 47.) Minden célstruktúrához meghatározott érdekszerkezet kapcsolódik. A két szerkezet a tevékenységek rendszerében egységet alkot. Az egység azonban nem jelent harmóniát. Előfordulhat, hogy a cselekvésekben az optimálistól eltérő tevékenységgel ugyanazt az elosztási arányt lehet elérni, ezért feszültség, sőt konfliktus is kialakulhat a két szerkezet között. A célok és érdekek összekapcsolódásában a nembeliség és partikularitás állandó összefonódottsága fejeződik ki, amely alapvető jellemzője a társadalmiságnak. Az érdekek rendszerében a csoportérdek jelentős szerepet bír a csoporttudat (osztálytudat) kialakulásában, az egyéni érdek pedig az individualitás kialakításában.

A célok, tevékenységek és eredmények helyeslése, vagy elítélése az értékelés s az értékelés eredményei a társadalom viszonyait megnyilvánító értékek. Az értékek eszmeileg létező minták, amelyekhez a tevékenység eredményeit viszonyítjuk. Nem közvetlenül a szükségletekhez és érdekekhez kapcsolódnak, hanem azok kielégítési módjához, eszközeihez és eredményeihez. Ami bennük értékelhető a "tevékenység s a tevékenységen belül a teljesítmény -- s az ahhoz kapcsolódó, abban szerepet játszó emberi tulajdonságegyüttes, magatartás -- amely a szükséglet kielégítésében közvetve, vagy közvetlenül szerepet játszik". (MURÁNYI 1980. 55.)

A szubjektív értékelések alapján az objektív értékek sajátos preferenciája jön létre, amely meghatározott értékrendszert alakít ki. Az értékrend a társadalmi viszonyok változása nyomán létrejövő új értékek hatására történelmileg változik, s a különböző társadalmi léthelyzetekhez kapcsolódóan eltérő értékpreferenciák alakulnak ki. A hierarchiába szer-

veződött értékek felismeréséhez, s az értékrendszerben való eligazodáshoz elengedhetetlen a társadalmi viszonyokról, a társadalom szerkezetéről, sajátosságairól kialakított kép, amely világnézet formájában segít eligazodni az értékek rendszerében. Lehetővé teszi az ember számára annak meghatározását, hogy melyek azok az értékek: /1/ amelyekhez az igazodás általánosan elvárható norma értékű, /2/ s amelyek az egyéni cselekvéshez kapcsolódó különös érdemek. A világnézet ennek alapján állásfoglalást jelent a pozitív értékek mellett, s a negatívak ellen. Tartalmában meghatározott osztályok létérdekei fejeződnek ki általánosított formában. A világnézet tehát elengedhetetlenül szükséges a tevékenység szabályozásához abban a vonatkozásban, hogy a célszerű tevékenység egyben célravezető is legyen. Lehetővé teszi annak felbecsülését, mire képes az ember, s a tevékenységhez viszonylag állandó mintát ad, tartós vezérfonalat képes nyújtani a konkrét döntések és cselekvések általános irányának meghatározásához. Az elméleti állásfoglalás, a világnézeti tartalom az ember gyakorlati tetteiben fejeződik ki, gyakorlatilag az egyénnek az objektív társadalmi létfeltételekben való szubjektív viszonyulása ölt testet a cselekvések eredményeiben.

A tevékenység folyamatában az ember nemcsak tárgyakkal kerül kapcsolatba, hanem más emberekkel is. Cselekvései tehát társadalmi jelentőségűek, hatnak a társadalmi életre, megszilárdítják, vagy gyengítik a fennálló társadalmi viszonyokat, elősegítik vagy gátolják a társadalmi fejlődést. Azok a cselekvések, amelyek nem pusztán fiziológiai, hanem egyben szociális aktusok is, erkölcsi tartalommal is rendelkeznek. Ennyiben a cselekedetek erkölcsi értékkel is bírnak. A tevékenység erkölcsi oldala a késztetések valamennyi fajtájából azokat foglalja magában, amelyek meghatározott eszményeknek megvalósítására való törekvést fejeznek ki.

Az erkölcs a világnézettől eltérően nem általában határozza meg a cselekvés irányát, hanem meghatározott vonatkozásban szabályozza. Nevezetesen, hogy mi lesz a cselekedet hatása a többi cselekvőre, illetve a társadalom különböző szféráira. Morális szempontból a cselekvések 3 csoportját különböztethetjük meg: /1/ amelyek nem jelentenek morális problémát, /2/ amelyek önmagukban nem morális jellegűek, de a lehetségszférákat befolyásoló szerepük miatt van morális jelentőségük, /3/ az önmagukban is morális cselekedetek, amelyek az ún. "határesetekben" fordulnak

elő és főként, vagy kizárólagosan erkölcsi cselekvésként léteznek. (vö.: HERMANN 1984. 674-675.) Ebből az is látható, hogy az erkölcs mozgása tág teret foglal magában, az erkölcsi kérdések az emberi élet perifériáján vagy centrumában egyaránt megjelenhetnek.

Az erkölcsi tudat sajátos formában tükrözi vissza az emberek társadalmi létét. Benne a társadalmi szükségszerűségek, az emberiség történelmi szükségletei, osztályérdekek sajátos struktúrái fejeződnek ki, olyan eszmények formájában, amelyek meghatározzák, hogy mit és hogyan kell tenni az adott létviszonyok között. Az erkölcs tehát a cselekedeteket nem oksági meghatározottságuk, hanem erkölcsi értékük alapján vizsgálja, lehetővé teszi a választást jó és rossz között. Az emberi cselekvés tehát csak annyiban jellemezhető a szükségszerűséggel, amennyiben a szituációk kikényszerítik, amennyiben azonban az egyén előtt feltárul a választás lehetősége, ha az ember képes felmérni és erkölcsi értékjellemzőkkel értelmezni a társadalmi valóságot és saját magát, akkor ez saját világának kitágulását, személyiségének elmélyülését, szabadabbá válását és önmegvalósítását is eredményezi.

Az erkölcsi tudat közösségi tudat szintjén ideálok, alapelvek, normák formájában irányítja az emberek magatartását. Az erkölcsi tudattartalmak nem lezárt rendszert képeznek, hanem folyamatot, amelyben a módosulások a társadalom anyagi szférájában bekövetkezett változások által meghatározottak. Az emberi tevékenységek változásai szükségképpen változtatják az együttműködés szabályait, amelyeket szokások, hagyományok formájában, vagy kodifikált formában is megőriznek és továbbadnak a generációk.

Az egyes emberek tevékenysége a közösség tevékenységének eleme, ezért az egyének egyfelől alárendelik tevékenységüket a társadalmi viszonyok által szükségszerűen kitermelt normarendszernek, szokásoknak, magatartási szabályoknak, alkalmazkodnak a fennállóhoz, másfelől az új tevékenységformák megjelenéséhez kapcsolódó újfajta szabályozottság a régi normákkal való szembenálláshoz, a túlhaladott normák tagadásához vezet.

Az egyén és környezete közötti viszonyokban állandó változások mennek végbe a tevékenységek eredményeinek hatására. Az egyén környezetéhez való viszonyában egyensúly megteremtésére törekszik, közben változtatja környezetét és saját magát. Az egyén és környezete között állandóan újra-

keletkező ellentmondások feloldási folyamatában alakul az ember személyisége. A tevékenység eredménye mindig kettős irányultságú: /1/ valamilyen külső objektivációban, és /2/ az egyénre mint szubjektumra gyakorolt hatásként jelenik meg. A külvilágban megmutatkozó objektív eredmény és a szubjektív eredmény egysége pozitívan hat a személyiség aktivitására, a két tényező elszakadása akadályozza a személyiség aktív önmegvalósítását.

Ahhoz, hogy az ember tevékenysége egyben valóságos önteremtő folyamat is legyen, szükséges a társadalmi viszonyoknak s benne az egyén individuális viszonyainak olyan átalakulása, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy a környezet számára kedvezőtlen feltételeit képes legyen megváltoztatni, hogy ne pusztán alárendelődnie kelljen a környezeti tényezőknek, hanem különösségét, önállóságát is képes legyen felszínre hozni egyénisége fejlettségének mértékében. A személyiségben individuális módon fejlődnek ki a társadalmi viszonyok -- köztük az erkölcsi viszonyok --, s a társadalmi viszonyok átalakításával a társadalom belső szükségyszerűségéből alakítja ki azt a személyiségtípust, "amelynek objektív társadalmi viszonyai, mint benne rejlő lényege involválják önálló és önteremtő mivoltát és ezzel egyszersmind az eddigi fejlődés legmagasabb fokú emberi szabadságát. A szubjektumnak ezen fejlődési fokán válik általánossá az a törekvés, hogy önmagát mindinkább az objektivitásban tételjeze, s ezáltal egyre jobban magába fogadja és érvényre juttassa az objektivitást". (LICK 1969. 50.)

A tevékenység eredményének fentebb említett 2 tényezője a tárgyi eredményesség és az emberre, a közösségre, az egész társadalomra gyakorolt hatása azt is kifejezi, hogy az emberi tevékenység egyszerre cselekvés és magatartás, mert benne világnézeti és erkölcsi mozzanatok is lényeges szerepet játszanak. A magatartás több mint cselekvés, mert magában foglalhat bizonyos tevékenységformáktól való tartózkodást is. Ezek a mozzanatok éppen azt fejezik ki, hogy a tevékenység folyamatában az ember nemcsak szubjektumként, hanem személyiségként is szerepel.

A szubjektum és személyiség összefüggő fogalmak annyiban, hogy a személyiség mindig individuum, tehát szubjektivitás nélkül nincs személyiség, ugyanakkor a személyiség nem korlátozódik a szubjektivitásra. A személyiség az individuum társadalmi-tevékenység jellegét mutatja meg,

kifejezi a társadalmi viszonyok objektivitását, ebben az értelemben a személyiség nem más, mint az "individuális társadalmi viszonyok szubjektív formában való kifejeződésének összessége". (LICK 1969. 154.) A személyiség tehát szemben a szubjektummal érték kategória, mert "tartalmazza az ember sorsáért érzett felelősséget mint szabad öntevékenységeinek kiegészítőjét, s egyúttal a közösség ... sorsáért érzett felelősséget és belső kötelelességérzetet". (LICK 1969. 49.) Az etikai vizsgálódáshoz legközelebb álló problémakör a személyiséghez és nem a szubjektumhoz kapcsolódik.

A személyiség gazdagságát azok a társadalmi viszonyok határozzák meg, amelyek közt az egyén tevékenységét végzi. A személyiség fejlődésének lehetőségét a társadalom fejlettsége és struktúrája határozza meg. A termelőerők fejlettsége meghatározza a lehetséges tevékenységek rendszerét, a munkamegosztás jellege határt szab a tevékenységformák szabad választási lehetőségeinek, s az erre épülő nevelés behatárolja a személyiségfejlődés lehetséges terrénumát.

Meghatározott társadalmi viszonyok tehát szükségszerűen létrehoznak meghatározott embertípust. A szocialista termelési viszonyok teremtik meg azokat a feltételeket, amelyek között fokozatosan megvalósulhat a mindenoldalúan és harmonikusan fejlődő ember eszménye. A marxista etika nem abban látja a feladatát, hogy az eszményhez hozzáigazítsa a valóságot, hanem "azt kutatja, hogy a szocialista társadalomnak melyek azok a mozgástörvényei, amelyek az adott formáció személyiségei érvényesülésének közösségi feltételéből nőnek ki. Amennyiben sikerült megtalálnunk azt a meghatározó alapviszonyt, amely "itt és most" a fejlett szocializmus építésének időszakában a többi reláció rangját kiutalja, akkor erre felépíthető a mai ember magatartását értékelő mértékegységek sora". (SZILÁGYI 1978. 31.)

A szocialista embertípus nem típusembert jelent. A szocialista személyiség tartalmi jegyeit következésképpen nem határozhatjuk meg valamilyen elvont determinizmus szellemében. A szocialista személyiség tartalma ezért nem fejthető ki modell alakjában, hanem csakis olyan általános dialektikus törvények formájában, "amelyek általános determinációs formákat mondanak ki oly módon, hogy ezen az alapon lehetővé váljék a konkrét szükségszerűség megértése valamely egyszeri személyiség megértésében". A

szocialista embertípus fejlődését leíró törvényszerűségek "tudományos felhasználhatósága lényegileg abban áll, hogy elméleti alapokat nyújtanak ... /a/ ... személyiséget jellemző fejlődési szükségszerűségek egyszeri rendszerének a kidolgozásához". (SÉVE 1971. 416.)

A szocialista személyiség meghatározásának alapja nem elvont emberkép, tartalmának kifejtéséhez a konkrét gyakorlat konkrét elemzésére van szükség. Annak a szocialista gyakorlatnak az elemzésére, amelynek célja az életet emberibbé tevő szükségletek mind magasabb fokon történő kielégítése. A szocialista társadalom gyakorlata ellentmondásokkal terhelt, de a társadalmi viszonyok szocialista jellege lehetővé teszi "az egyének számára, hogy személyiségük azon alapvető ellentmondásai előtt, melyeket a szocialista viszonyok fejlődésüknek egy bizonyos szakaszában még nem küszöbölhettek ki, megnyissák a lehető legnagyobb teret a társadalmi külsővéváláshoz, és viszonylag megoldást leljenek rájuk ... mindazokban az alkotótevékenységekben, amelyek ... hozzájárulnak a társadalom magasabb szintre emeléséhez". (SÉVE 1971. 430.)

A személyiség nem születik az emberrel, kialakulása nem függetleníthető a konkrét gyakorlattól, mert az "emberi személyiség ... a tevékenységből születik, formálódik". (LEONTYEV 1979. 200.) A személyiségfejlődéshez elengedhetetlen feltétel az öntudat megjelenése. Szpirkin meghatározása szerint öntudatnak "azt a folyamatot nevezzük, amelynek során az ember tudatosítja saját cselekedeteit, gondolatait, érzéseit, erkölcsi arculatát, érdekeit, a társadalmi termelés rendszerében elfoglalt helyzetét, azaz tudatosítja önmagát mint a külső természeti és társadalmi környezettől elkülönülő, s azzal meghatározott, történelmileg kialakult rendszert alkotó viszonyokban lévő személyiséget." (SZPIRKIN 1963. 113.) Az öntudat teszi lehetővé, hogy a létrejött személyiség állandó fejlődésre legyen képes. Az öntudat kialakulásához vezető út lépcsőfokai: /1/ szituatív viselkedés, a fizikai különállás érzetére felépített mások magatartására vonatkozó empirikus tapasztalatok alkalmazása saját magatartásában; /2/ a mások és saját magatartásának összevetéséből fakadó szubjektív értékelő viszonyrendszer kialakulása közben a külső hatások töreközéseként megjelenik a jellem: az erkölcsi tulajdonságok rendszere; /3/ fokozatosan kialakul az egyénben az önmagára való reflektálás készsége az öntudat, ami lehetővé teszi önmagához való viszonyának fejlesztését. Ek-

kor az egyénben meghatározott irányultság alakul ki, személyessé vált, tudatosult életprogram, olyan elkötelezettségek láncolata, amelyek a személyiség továbbfejlődésének lehetséges tartamát behatárolják. A személyes életprogram magában foglalja az erkölcsi eszmény, alapelvek és normák ismeretét, valamint azok meggyőződésen alapuló elfogadását, átélését is. Az egyén erkölcsi szempontból akkor értékelhető személyiségként, ha felismeri és sajátjává teszi a közösség által létrehozott erkölcsi követelmények tartalmát, jelentőségét, ha képessé válik önértékelésre, mások cselekedeteinek megítélésére, önnevelésre, és mindezek eredményeképpen cselekedeteit önként alárendeli a közösségi célkitűzéseknek.

Az önértékelés az önismereten alapszik, és kiterjed az egyén minden tulajdonságára, sőt magatartásának egészére, amennyiben magában foglalja azokat az értékeléseket, amelyek társadalmi hatásként érik a személyiséget. Az önértékelésben az egyénnek a társadalomhoz való viszonya fejeződik ki, így tehát elengedhetetlen feltétele a világnézet kialakulásának és az ebből következő erkölcsi alapállásnak. Az önértékelés magasabb szintje az önelemzés, amely átmenetet képez az önszabályozáshoz. Első formája az önmegismerés és önértékelés egysége. E folyamat eredményeként az önbírálat és a lelkiismeret segítségével a személyiség kialakítja a követendő magatartáshoz szükséges értékhierarchiát. Az önszabályozás mostmár magasabb szinten önértékelés és önkontroll egységeként nyilvánul meg.

A fent említett folyamat teszi lehetővé a személyiség számára, hogy önmagát az adott közösség szubjektumaként tekintse, és az objektív helyzetéből fakadó szükségszerű cselekvések értelmében tevékenykedjen.

A személyiség struktúráján belül megkülönböztethetünk külső és belső réteget, amelyek az objektív társadalmi viszonyok szubjektívvá válásának fokozatait fejezik ki. Minél mélyebben képes a személyiség belsőjévé tenni a társadalmi viszonyokat, annál inkább képessé válik önálló állásfoglalásra, a társadalmi szerepek elfogadására és azok megvalósítására is.

A személyiség tehát olyan ember, aki képes meghatározott módon viszonyulni környezetéhez, "tudatosan létesíti ezt a viszonyát úgy, hogy az egész lényében megnyilatkozik". (RUBINSTEIN 1974. II. 1047.)

A személyiség fejlődését elősegítő tényezők között döntő jelentősége van a társadalmi feltételeknek, a környezetnek. E feltételek között alap-

vetőek az anyagi tényezők, amelyek objektív feltételekként léteznek, s ezek hatása a személyiségre nem a szubjektumok akaratától függ. A személyiség fejlődését elősegítő tényezők másik csoportját az eszei-nevelő tényezők alkotják. Az objektív és szubjektív nevelő tényezők vizsgálatánál le kell szögezni, hogy a személyiség kialakulása szempontjából "az önmagukban vett életfeltételeknek, a társadalmi környezetnek, a társadalmi érintkezésnek van elsődleges és döntő jelentősége". (HARCSEV 1976. 238.) Ezért tehát a nevelés eredményességének alapvető kritériuma, hogy irányultsága legyen összhangban a szocialista létviszonyokból fakadó tendenciákkal, ellenkező esetben a pedagógiai erőfeszítéseket a szándékolttal ellentétes eredmény követi.

A szocialista társadalomban végbement változások: az iparosítás, urbanizáció, a tömegkommunikáció fejlődése, a technikai és tudományos fejlődés elsősorban pozitív hatást gyakorol a személyiség fejlődésére, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyanezek a jelenségek feszültségeket okoznak, nehézségeket is támasztanak a nevelésben. A változások hatásának eredményeként megváltozott a személyiség társadalmi ellenőrzésének egész rendszere. A társadalmi normák betartásának ellenőrzése már szinte lehetetlenné válik közvetlen formában az "urbanizált társadalomban". Egyre nagyobb szükség van tehát a közvetlen külső ellenőrzést felváltó belső kontrollra. Ha ugyanis a külső ellenőrző rendszer gyengülését nem követi a belső ellenőrző mechanizmusok erősödése, olyan "erkölcsi vákuum" alakul ki, amelyben a személyiség viselkedését már nem társadalmi indítékok ösztönzik, hanem ösztönös, érték nélküli negatív individualista indítékok irányítják. Az emocionalitást nélkülöző individuum tevékenységének eredménye az önérvényesítés, nem az önmegvalósítás. Az ismert szovjet szociológus: A. Subkin az ilyen embertípust "komputerembernek" nevezi, akinek a tevékenységét szélsőséges típusú racionalitás jellemzi, amely a maga szempontjából csak azt tartja számon: előnyös-e számára ezt vagy azt a pozíciót elfoglalni más emberekhez való viszonyában. Cselekedetei nem rendelkeznek erkölcsi indíttatással. Ha személyes hasznot jelent számára, figyelmen kívül hagyja kötelességeit, bármilyen elkötelezettség megszegésére képes.

A szocialista társadalomban a nevelésnek kettős feladatot kell betölteni: /1/ hogy "az embert a már meglevő és a még kialakítandó feltéte-

leknek megfelelően formálja, tudatát és magatartását közelebb hozza ezeknek a feltételeknek a jellegéhez". A társadalmi környezetnek az egyénre gyakorolt hatása mellett /2/ olyan feltételeket kell kialakítani, "amelyek előmozdítják a személyiség gazdagodását, történetileg meghatározott emberi szükségletek és törekvések kielégítését, az ember mindenoldalú fejlődését". (MIHALYK 1982. 275.) Következésképpen a nevelés két oldalt foglal magában: /1/ a társadalmi nevelés és /2/ önnevelés egységét.

A nevelés folyamatának bonyolult összefüggésrendszere a komplex nevelésben valósítható meg, amelyben egységet alkot az /1/ eszmei-politikai nevelés, /2/ munkára nevelés és /3/ erkölcsi nevelés. A nevelésben a három tényező olyan rendszert alkot, melyben az elemek összefüggnek, szoros kölcsönhatásban állnak egymással, s csak az elméleti vizsgálódás során lehetséges foglalkozni valamely tényezővel különállóan.

A nevelés komplex rendszere alapján a gyakorlatban lehetővé válik a társadalom különböző csoportjai eltérő léthelyzetéből fakadó objektív eltéréseinek figyelembe vétele, megvalósítható a nevelés tárgyának differenciált kezelése, miáltal elérhető minden társadalmi és életkori csoporttal (iskola, család, munkahely stb.) és ezen keresztül minden egyes személyiség sajátosságaival való foglalkozás. A marxista pedagógia filozófiai kiindulópontjának megfelelően az emberi személyiséget úgy tekinti, hogy az meghatározott tényezők hatására dinamikusan változik, fejlődik, ugyanakkor minőségét megőrzi a fejlődés folyamán. A nevelés lényegéhez tartozik, hogy nemcsak a nevelő, hanem a nevelődő aktivitása is elengedhetetlen az eredményességhez, végső soron tehát az ember önmagát formálja a nevelés hatására. Ezt a folyamatot a társadalom irányítja, s a tevékenység egész sor feltételtől függ, de annál inkább nem szabad elfeledkezni az önnevelés folyamatáról, amely a személyiség tartalmát eredményező önmegvalósítás formai kereteként szolgál.

Az etikai irodalomban az utóbbi évtizedben egyre inkább a figyelem központjába került a nevelés objektuma és szubjektuma közötti kapcsolat vizsgálata. Több szerző hangsúlyozza, hogy a személyiség erkölcsi világának kialakulását kettős, de egységes folyamatként kell vizsgálni, amelyben az egyén egyfelől a társadalmi hatás objektumaként, másfelől aktív szubjektumként szerepel.

A nevelés és önnevelés fogalmát nemcsak a pedagógiában, hanem a fi-

lozófiában is használják. A nevelés -- fogalma szerint -- a szubjektum céltudatos befolyása a nevelés objektumára. Amikor tehát nevelés és önnevelés egységéről beszélünk, azt fejezzük ki, hogy a személyiség egyidejűleg objektuma és szubjektuma a nevelésnek.

Az erkölcsi nevelésben az önnevelés különös jelentőségre tesz szert abban a vonatkozásban, hogy az önnevelő hatás példa formájában közvetlenül, vagy a saját személyiségünkhöz való felelősebb viszony kialakítására ösztönző erkölcsi légkör létrehozásával közvetetten befolyást gyakorol más emberek magatartására. Az önnevelésnek ezért axiológiai jelentősége van. Az önnevelés a társadalom szükségletei szempontjából pozitív vagy negatív jelentésű aszerint, hogy társadalmi szempontból jó vagy rossz tulajdonságok megszilárdítására irányul. Az önnevelés a nevelés "» folytatása « a szubjektumban, annak az erkölcsi nevelési folyamatnak a belső, intim oldala, amelyet a társadalom az egyénnel szemben megvalósít. Az önnevelésben megnyilvánul a tudat aktivitása, amikor az maga is ható okká válik, a tudat bizonyos elemei hatnak a többire is, például az értelem az érzelmekre". (KISZELJOV 1977. 8.)

A marxista pedagógiában az erkölcsi nevelés a társadalmi nevelés egységes folyamatának szerves alkotórésze. Magában foglalja a társadalom erkölcsi tudatában kifejeződő tartalmak megfogalmazását, ezek tudatosítását, hogy az egyén képes legyen irányítani és ellenőrizni saját cselekedeteit. Az erkölcsi nevelés feladata tehát elősegíteni a személyiség alakulását azzal, hogy a szocialista társadalom erkölcsi "kell"-jeit átfordítsuk az egyén erkölcsi értékelésébe olyan minőségben, hogy kialakíthassa a szocialista létviszonyoknak megfelelő erkölcsi értékrendjét, érzelmileg azonosuljon az erkölcsi tartalmakkal, következésképpen képes legyen élettevékenysége folyamatában összekapcsolni egyéni érdekeit a társadalommal, s az utóbbi dominanciáját elfogadni.

A komplex nevelési módszer az erkölcsi nevelésben és önnevelésben lehetővé teszi a külső és belső, azaz a kötelesség és meggyőződés egységének megvalósítását. A kötelesség az erkölcsi determinizmus formája. Sajátossága, hogy az egyén a külső objektív erkölcsi értékek elfogadásával nem pusztán az adott szituáció szerint cselekszik, hanem cselekvése a társadalmi fejlődés objektív tendenciájával esik egybe. Ha az egyén a kötelességét felismerve és elfogadva bensőjévé, meggyőződéssé alakítja, ak-

kor az erkölcsi determinizmust egyéni szabadságként élheti meg. Az erkölcsi kötelesség szabad és aktív teljesítése lehetővé teszi, hogy az egyén ne pusztán engedelmeskedjék a közösségi követelményeknek, a kötelesség teljesítése ne önfeladást, konformizmust vagy nonkonformizmust eredményezzen. Olyan társadalmi feltételeket kell ehhez teremteni, ahol az önmegvalósítás nem a fennálló megtagadása révén érhető el. Ezt mozdítják elő a szocialista viszonyok, mégpedig abban a vonatkozásban, hogy a személyiség és a társadalom gazdasági-politikai érdekeinek egységesülése lehetővé teszi -- a társadalmi tulajdon alapján --, hogy az egyén közösségért végzett cselekvése saját érdekeinek megvalósítását is eredményezze.

A szocialista társadalmi viszonyok fejlődése következtében kiküszöbölődik az egoizmus és altruizmus ellentéte, s lehetővé válik a kollektivitás és gazdag individualitás együttes megvalósítása.

A szocialista erkölcs alapelveinek, a kollektivitás-humanitás elvének gyakorlati megvalósítása hosszú és bonyolult folyamat, amelyet nem szabad leegyszerűsíteni. A szocialista társadalom fejlődésében a kollektivisták magatartás mellett "az individualista szemlélet, a mások rovására, a társadalom kárára való gyarapodás törekvése egyik-másik emberben még a szocialista viszonyok végleges kialakulása után is megmarad, sőt olykor újra is termelődik". (ANDROPOV 1983. 59.) A szocialista társadalom fejlettebb szakasza azonban magával hozza az erősödő türelmetlenséget az amorális viselkedéssel, a humánus emberi viszonyok megsértőivel szemben.

Az amorális magatartás jellemzői mint a protekció, a klikkszellem, bürokratizmus stb. helyrehozhatatlan károkat okoznak az egyének erkölcsi érzékében és az életigenlő erkölcsi felfogásban. Hatására erősödnek azok a tendenciák, amelyek az üres individualizmust tükrözik. Ezért a társadalmi közösségekben és szervezetekben olyan erkölcsi légkört kell teremteni, amely lehetővé teszi és ösztönzi a kölcsönös tiszteletet, az emberi méltóság tiszteletben tartását, az igazságosságot, érzékenységet a magas szintű, öntudatos fegyelem iránt, mély felelősségérzetet a kapott feladattal, élesedő türelmetlenséget mindennemű fegyelemsértéssel, szabályszegéssel szemben, azaz a kollektívizmus igazi tartalmának kibontakoztatását.

A kollektivitás-humanitás gyakorlati érvényesülése az egyén számára

egyaránt lehetővé teszi a kollektívához alkalmazkodást és elkülönülést, ahol az alkalmazkodás nem az egyéniség megtagadása, hanem az elkülönülés sajátos minősége, kollektivistikus önmeghatározás.

A közösségiség és individualitás egységének követelményében fogalmazódik meg az önmegvalósítás igazi tartalma, a személyiség mindenoldalú és harmonikus fejlődése. A személyiségformálás reális alapja tehát a szocialista közösségek tudatos fejlesztése. A nevelésben azonban feltétlenül meg kell valósítani, hogy az egyént a szűkebb és tágabb közösségekkel egyaránt összekapcsolja a tevékenysége, hogy a közvetlen közösségek a lehető legszélesebb cselekvési lehetségskálát biztosítsák az egyén számára, hogy minden egyes ember számára elérhetővé tegyék az egyéni készségek és hajlamok leoptimálisabb kibontakoztatását.

I r o d a l o m

- Andropov, J. (1983): A békéért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Harcsev, A. (1976): A nevelési folyamat dialektikájáról. In.: Erkölc, eszmény, etika. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Hermann István (1984): Ontológiai bevezetés az etikához.
Magyar Filozófiai szemle 1984. 5-6. sz.
- Kiszeljov, V. P. (1977): Nравственное самовоспитание. Moszkva.
- Leontyev, A. Ny. (1979): Tevékenység, tudat, személyiség.
Gondolat--Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Lick József (1969): Személyiség és filozófia. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Mihalyk, M. (1982): A szocialista személyiség önnevelése. In.: Szocializmus és személyiség. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Murányi Mihály (1980): A társadalmi tudat / Struktúra-funkció.
Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Rubinstein, Sz. L. (1974): Az általános pszichológia alapjai.
Akadémiai Kiadó Bp.
- Séve, L. (1971): Marxizmus és személyiségelmélet.
Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Szilágyi Imre (1978): A klasszikus német idealista filozófia etikájáról.
A filozófia időszerű kérdései 32. sz.
- Szpirkin (1963): A tudat eredete. Gondolat Könyvkiadó Bp.

LÓRINCZNÉ THIEL KATALIN

A SZOCIALISTA ÁLLAM TÁRSADALMI RENDELTETÉSÉRŐL

Abstract: Diese Arbeit versucht, die gesellschaftliche Bestimmung des Staates in der Beleuchtung der Funktionen des sozialistischen Staates in kurzen Umrissen zu übersehen.

In der Einführung werden die Gedanken der Klassiker des Marxismus über die Rolle des Staates, die Veränderung seiner Funktionen im Spiegel der weltgeschichtlichen Entwicklung analysiert.

Nach der Analysierung der Bedeutung der Termini "der Staat" und "Gesellschaft" spricht die Studie über die relative Selbständigkeit des Staates, dann analysiert sie den Staat als Teiltotalität in der Totalität der Gesellschaft. Nach der Klärung des Begriffes und des Inhaltes der sozialistischen Staatsfunktionen behandelt die Arbeit die Notwendigkeit, die Bedingungen und die Möglichkeiten der Sozialisierung der Funktionen.

Az állam, illetve a szocialista állam társadalmi rendeltetésének vizsgálata előtt célszerű szemügyre venni, hogy a marxizmus klasszikusai hogyan vázolták fel az állam szerepét, feladatait, funkcióit.

Marx és Engels A német ideológiában az első államok kialakulását a kényszerű munkamegosztásból vezeti le: "Éppen a külső és a közösségi érdek ezen ellentmondásából kifolyólag a közösségi érdek mint állam önálló alakulást ölt, különválva a valóságos egyedi és összérdektől, és ugyanakkor illuzórikus közösségként, de ... a munka megosztása által már feltételezett osztályok reális bázisán." (MEM. 3. 35-36.) Ebben a megközelítésben vizsgálja Marx és Engels a kapitalista nemzetállam keletkezését is, ahol a munkamegosztásnak alapvető jelentősége van. Ez a munkamegosztás aztán az uralkodó osztályon belül is kialakul, hiszen általában a tökések sem vesznek részt közvetlenül a kormányzásban.

Az állam engelsi definíciója teszi teljessé a meghatározást, ahol megfogalmazódik az állam általános funkciója is, nevezetesen integráló,

érdekegyeztető és konfliktust szabályozó szerepe is. "Az állam -- írja Engels -- a társadalom terméke meghatározott fejlődési fokon: annak bevallása, hogy ez a társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával ... Hogy azonban ezek az ellentétek, az ellenkező gazdasági érdekű osztályok ne emésszék fel magukat és a társadalmat meddő küzdelemben, ahhoz egy látszólag a társadalom felett álló hatalom vált szükségessé, amely az összeütközést tompítja, a "rend" korlátaiban belül tartja: és ez a társadalomból származó, de fölébe helyezkedő, tőle mindjobban elidegenülő hatalom az állam." (MEM. 21. 150.) Itt az állam általános és konkrét funkciójának együtteséről van szó, s megfogalmazódik az állam megjelenésének szükségszerűsége is a történelmi fejlődés egy bizonyos szintjén. Az állam kialakulása tehát elkerülhetetlen, mert különben a kiéleződő ellentétek fölemésztenék a társadalmat is. Az állam mint egy társadalom feletti hatalom jelenik meg, de társadalom-fölöttisége csupán látszólagos. Engels itt már utal az állam funkcióira, azokra a funkciókra, melyeket a felszínre jövő ellentétek hívtak életre, s amelyeknek érdekegyesítő, integráló szerepe van "a rend korlátaiban belül". Mindezek az állami funkciók azonban elidegenedett formában jelentkeznek, mert elidegenedett társadalmi forma termelte ki őket. Marx kiemeli, hogy az állam nem egyéb, mint a politikai berendezés szervezeti formája, a társadalom hivatalos kifejezése "az a forma, amelyben egy korszak egész polgári társadalmát összefoglalódik." (MEM. 3. 64.) Az állam tehát a polgári társadalom önbiztosítási funkciójaként jött létre, s szerepe nem egyéb, mint a polgári társadalom "szolgálatát" mégpedig úgy, hogy a gazdasági tényezők politikai tényezőkként jelennek meg, a gazdasági hatalom politikai uralommá válik. Természetes tehát a burzsoáziának az az igénye, hogy miután kezébe vette a gazdasági hatalmat, kezébe vegye a politikai uralmat is.

A társadalmi együttélésben, az egyes társadalmi formák fejlettségi szintjétől függően különféle szükségletek bontakoztak ki a közügyek, a közösségi gondok megoldásával, a különféle közösségek kapcsolatainak rendezésével és az irányítási feladatok ellátásával kapcsolatban. Minden tulajdonforma felépíti tehát a maga államát. Az állam intézményein keresztül, intézményesen hat az emberek tudatára, az uralkodó termelési viszonyoknak megfelelő tevékenységre bírja az embereket szervező, szabályozó, kényszerítő tevékenységével.

Engels hangsúlyozza, hogy a társadalom közös funkciókat hoz létre, amelyeket nem nélkülözhet, s ezek magvalósítására szolgál az állam. A közös funkciók eltérnek egymástól attól függően, hogy milyen jellegűek a közösségi ügyek, hogy milyen az uralkodó társadalmi forma. Marx A tőke III. kötetében két típusú funkciót emleget, egyrészt azokat a funkciókat, melyek felölelik a közösség természetéből eredő közös ügyek intézését, másrészt azokat, amelyek a kormánynak a tömegekkel való ellentétéből fakadnak. (MEM. 25. 362.)

Ezek a funkciók az egyes társadalmi formákban egészen eltérő módon jutnak szerephez, jelentőségük egészen más a kapitalizmusban és a szocializmusban. Az említett közösségi funkciókat az állam az ősközösségi társadalmi formából vette át, csak hogy persze a társadalom vezetése, irányítása a társadalom közös érdekeinek védelme az uralkodó osztály kezébe ment át. Engels így jellemezte ezt a minőségi átalakulást: "az egész nemzeti alkotmány átváltozik önmaga ellentétévé, a saját ügyeinek szabad rendezésére alakult törzsi szervezetből a szomszédok kifosztására és elnyomására szolgáló szervezetté válik, és ennek megfelelően különböző szervei a népakarat eszközéből a saját népük elleni uralomnak és elnyomásnak önálló szerveivé lesznek." (MEM. 21. 145.)

Az eddigiekből is látható, hogy az államot folyamatos tevékenységnek, a társadalom törvényszerűségeinek alárendelt, de arra vissza is ható ténykedésnek kell tekinteni. Márpedig ez "a megkülönböztetett ténykedés" kell hogy minél inkább átfogja a társadalom egészét, a lehető legdemokratikusabb keretek között. Az államhatalom sokirányú tevékenységi területei, működésének különböző formái feladatcsoportokat alkotnak, s időről-időre módosulva, változva, alakulva, a mindenkori állam funkcióját alkotják. Az állam lényegét jelentő feladatok, funkciók tehát módosulnak, fejlődnek, az uralkodó társadalmi formákhoz idomulnak. Nézzük ezek után, hogy a marxizmus klasszikusai hogyan vázolták ezt a folyamatot, milyen szerepet szántak az államnak, a világtörténelmi fejlődés tükrében.

A szocialista termelési módot megelőző tőkés termelési mód előkészítette a proletárforradalmat, jelezve a forradalom végrehajtásának útját is. Ezt az előkészítési folyamatot a tőkés társadalmi forma mintegy "öntudatlanul" bonyolította, hiszen a tőkés termelés rá van szorítva a nagy társadalmasult termelési eszközök állami tulajdonná való átváltoztatásá-

ra. A termelési eszközök állami tulajdonná való fokozatos átalakulása szinte előkészíti a prolektáriátus számára, hogy megragadja az államhatalmat, s a termelési eszközöket állami tulajdonba vegye. Engels ugyanakkor arra is rámutat az Anti-Dühringben, hogy "A termelőerők állami tulajdona nem megoldása a konfliktusnak, de magában rejti a megoldás formális eszközét, fogódzóját." (MEM. 20. 274.)

A termelési eszközök állami tulajdonba vétele tehát csak lehetőséget teremt, pusztán az első lépés, hiszen az új termelési viszonyoknak megfelelően meg kell szabni az állam feladatait, ki kell jelölni új funkcióit, s azokat működtetni is kell. Az államosítás tehát csak a kommunizmus fejlődésének "természet adta" kiindulópontja. (Tőkei F. 1977. 398.) Ugyanakkor a prolektáriátus azzal, hogy megragadja az államhatalmat és állami tulajdonná változtatja a termelési eszközöket, ezzel megszüntet minden osztálykülönbséget, s ezzel előkészíti hosszú távon az állam megszűnését is. Engels -- bár ezt a folyamatot rövidebbnek képzelte -- így ír erről: "Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel, -- a termelési eszközök birtokba vétele a társadalom nevében -- egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyésczik azután. A személyek feletti kormányzás helyébe a dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem "eltörlik", az állam elhal." (MEM. 20. 275-276.) Az állam tehát -- Engels szerint -- azáltal teszi teljességgel feleslegessé önmagát, hogy végül ténylegesen az egész társadalom képviselőjévé válik. Ekkorra az állami funkciók is szükségképpen átalakulnak társadalmi funkciókká. Ekkorra azonban az emberek valóságos uraivá válnak a természetnek annyiban, amennyiben saját társadalmasításuknak is uraivá válnak. "Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig a természet és a történelem által rájuk oktrojáltként állt velük szemben, most saját szabad tettükké válik." (MEM. 20. 279.)

Marx felveti a kérdést, hogy vajon milyen változásokon megy át az államiság a kommunista társadalomban? "Más szóval: milyen társadalmi funkciók, melyek hasonlóak a mai állami funkciókhoz maradnak meg ott? E kérdésre csak tudományosan lehet megfelelni, s nem közelítik meg a problémát egy bolhaugrásnyival sem, ha ezerszer tesszük össze is e két szót:

nép és állam. -- A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint a proletariátus forradalmi diktatúrája." (MEM. 19. 26.)

A politikai átmeneti időszakban tehát -- mely átvezet a kapitalista társadalomból a világméretűvé váló kommunista társadalomba -- fontos feladat a politikai tartalommal telített állami funkciók fokozatos átalakítása társadalmi funkciókká. Ez a fokozatos átalakulás azonban nagyon hosszú időt ölel fel, nem megy máról holnapra, felöleli a szocializmus fejlődésének hosszú időszakát, hiszen az embereknek saját társadalmi tevékenységük törvényein kell megtanulni uralkodni. Fölül kell tehát emelkedni a társadalmi törvények természeti törvényként való érvényesülésén. Ehhez viszont a társadalmi fejlődés magas fokára kell hogy párosuljon, s nem kevesebbet, mint a szocializmus világméretű győzelmét előfeltételezi ez a folyamat. Ezt az átmeneti jellegű szocialista államot, mely már nem igazi állam a hagyományos értelemben, mely már elhalásának bizonyos fokán nem is nevezhető politikai államnak, Lenin "félállamnak" nevezi, az Állam és forradalom című művében. (Lenin 1967. 15-32.)

Tehát mindaddig, amíg a kapitalizmus létezik, addig bizonyos elengedhetetlenül szükséges állami funkciókról nem mondhat le a szocialista állam. "Világtörténelmi értelemben még ma is inkább a kapitalizmus korszakát éljük, jöhet utolsó korszakát, amelyre Marx és Engels jellemzése még sokkal érvényesebb mint a múlt századira volt. A világszocializmus tíz-egynéhány országban való gyakorlati anticipációja azonban kezdi a világban a kapitalizmus és a szocializmus afféle kettős hatalmát megteremtteni." (Tőkei F. 1977. 405-406.) Az a tény, hogy a kapitalizmus világtörténelmi értelemben ma még nagyon meghatározó szerepet játszik, érezteti hatását a szocialista állami funkciók működésében, sőt esetenként nem kívánt erősödésében is. Mindezek ellenére azonban nem mondhatunk le arról az igényről, azoknak a feladatoknak a teljesítéséről, melyeket Marx, Engels és Lenin hosszú távon szabtak meg az átmeneti jellegű szocializmus számára.

Ugyanakkor a szocialista állam funkciói nagymértékben függenek a szocialista termelési módtól.

Az, hogy a szocialista államban milyen funkciók működnek, az alapvetően összefügg az állam társadalmi rendeltetésével. Az állam társadalmi rendeltetése konkrét formákban az egyes társadalmi viszonyok szolgálata, támogatása. A szocializmus esetében a szocialista termelési módnak megfelelő termelési viszonyok szolgálata. A szocialista állam tehát arra hivatott, hogy az uralkodó osztály, a munkásosztály vezető szerepét védelmezze, -s funkcióiban érvényesítse közvetlenül az uralkodó osztály gazdasági és politikai érdekeit. A vezető hatalmi viszonyok védelmezése mellett jelentkezik a szocialista állam rendeltetésének az a sajátossága is, hogy védi a társadalom belső rendjét. Ez a feladat szorosan kapcsolódik a társadalom legkülönbözőbb viszonyaihoz, így a gazdasági, politikai és kulturális viszonyokon túl az osztályok, közösségek, egyének létfeltételeinek védelméhez. Az állam ezen szerepe egészében a társadalom fennmaradásával, egzisztenciális igényeinek megóvásával függ össze. A társadalom belső rendjének védelme lényegében a társadalmi életfeltételek újratermelésével kapcsolatos. Az állam a társadalomban a termelési feltételek, az elosztási viszonyok, a gazdasági rendezettség, a társadalmi együttélés zavartalanlásának védelmén keresztül a társadalom tagjainak létfeltételeit is biztosítja. Az állam funkciói tehát ezen feladatok szem előtt tartásával alakulnak ki. Ahogyan változnak, alakulnak, módosulnak ezek a feladatok, úgy változnak az állami funkciók is. Az állami funkciókat tehát hosszú távon nagyfokú dinamizmus jellemzi a fentiek függvényében.

Az állami funkciók szolgálatában álló állami szervek feladata, szervezete és működése dialektikus kölcsönhatásban áll: a feladatok megoldására állandóan tökéletesítik az állami szerveket és az állami szervek működési módszereit. A szocializmusban még fokozottabban jelentkezik az osztálytársadalmi érdekeket szem előtt tartó állandó tökéletesítési igény, hiszen a fejlett állami szervek még eredményesebben tudják végrehajtani az előttük álló feladatokat. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy az állami funkcióknak a szocializmusban fokozatosan, hosszú távon kell társadalmi funkciókká alakulniuk, éppen ezért az állami funkciókat nem leépíteni kell, hanem közösségivé tenni. A fentiekből következően tehát az "állami" terminust nem szabad a "társadalmi"-val azonosként használni. Az állam speciális szerepe abban van, hogy mint a társadalmi fejlődés szükségszerű velejárója, ellátja a társadalom vezetésével, irányí-

tásával összefüggő feladatokat, ugyanakkor "intézi" a társadalom közös ügyeit, védi a belső rendet az uralkodó osztály érdekeinek alárendelten.

A szocialista állam szerepét viszont csak a többi társadalmi jelenségre tekintettel, csak azok figyelembevételével tudja betölteni, s a társadalom egyéb jelenségei hatással vannak a szocialista állam sajátos társadalmi rendeltetésére is. Az állam -- éppen funkcióinak érvényesítésén keresztül -- hat a társadalom objektív törvényeire is úgy, hogy a különböző társadalmi folyamatokban hatással van az emberek tevékenységére, cselekedeteire, illetve a társadalmi viszonyokra.

Az állam társadalmi rendeltetéséből viszont az is következik, hogy az állam ugyanakkor önálló mozgással is bír, tevékenysége sok esetben elkülönült tevékenység, ebből következően az állam viszonylag önálló is. A marxista államelmélet az állam helyét, szerepét a társadalomban a viszonylagos önállóság kategóriájával ragadja meg. Látható tehát, hogy az állam olyan társadalmi jelenség, amely a társadalom kölcsönhatás-rendszerén belül helyezkedik el, mint önálló szervezettel, önálló tevékenységgel és hatással rendelkező tényező. Nem mindegy tehát, hogy a társadalom kölcsönhatás-rendszeréből fakadóan a szocializmusban mely funkciók, feladatok ellátása tartozik elengedhetetlenül az államra, s mely feladatok adhatók át társadalmi szervezeteknek, közösségeknek. Az állam -- túl a gazdasági viszonyokból fakadó függőségen -- a társadalom totalitásában helyezkedik el, mint elkülönült jelenség, de mint részttotalitás. Nem szakíthatjuk tehát ki az államot a szocialista társadalom egészéből, nem helyezhetjük a társadalom fölé. Az egészen belül kell vizsgálni a feladatokat, a funkciókat, más társadalmi tényezők meghatározó és befolyásoló hatásával együtt, nem elfelejtve a gazdaság meghatározó szerepét. A szocialista állam helyének, szerepének, funkcióinak helyes megítélésében tehát a marxi totalitás-elv lehet segítségünkre, hogy a társadalmi tényezők együttesét tarthassuk mindenkor szem előtt. Marx A gothai program kritikájában fellép az állam önállóságával kapcsolatos tévhittel szemben, s bírálja az akkori német munkáspárt államfelfogását, mely "az államot, ellenkezőleg, valami önálló lényként tárgyalja, amelynek saját "szellemi, erkölcsi és szabadság-alapzatai" vannak". (MEM. 19. 25.) Az állam tehát a társadalmi viszonyok által meghatározott és feltételezett. Ugyanakkor a munkamegosztás fejlődésével és a munkamegosztás révén a szocialista tár-

sadalom szerkezetében is jelen van az a külön embercsoport, mely Engels szavaival: "a közvetlen termelőmunka alól felszabadított osztály, amely a társadalom közös ügyeit látja el: munkavezetést, állami ügyeket, jogszolgáltatást, tudományt, művészetet stb." (MEM. 20. 277.) A társadalmi munkamegosztás tagozódásának következménye, hogy az állami funkciókból fakadó feladatok végrehajtására külön embercsoportok tevékenykednek. Engels így írt erről K. Schmidtnak: "A dolog legkönnyebben a munkamegosztás szempontjából érthető meg. A társadalom bizonyos közös funkciókat hoz létre, melyeket nem nélkülözhet. Az ezek teljesítésére kinevezett emberek a társadalmon belüli munkamegosztásnak új ágát alkotják." (MEVM. II. a. 481.)

A munkamegosztás fejlődése eredményeként tehát elkülönül az állami tevékenység a szocializmusban is, sőt a társadalom fejlődésével nem kívánt mértékben tovább differenciálódik, bonyolódik. Az elkülönülés fő irányaira az jellemző, hogy az egyik az erőszak alkalmazásának különböző szerveit, a másik irány -- s a szocializmusban ez képezi a fő állami funkciót -- a társadalom gazdasági, politikai, illetve kulturális élete vezetésének szerveit fogja át.

Ugyanakkor ez a nagymértékű differenciálódás feltételezi a központi kormányzat létét, de az állami tevékenység nem merül ki ebben. Az állami tevékenység a különböző szervek sokrétű munkájában ragadható meg, s így közelíthető meg önálló társadalmi szerepe is. Nem mindegy tehát a szocialista társadalom számára sem, hogy milyen az államszervezet személyi állománya, ideológiai beállítottsága, szakmai felkészültsége. Mindezek kifejezik az állam felépítésének és működésének belső vonásait, önálló tevékenységének és hatékonyságának sajátosságait. Fontos tehát az állam önálló társadalmi szerepének hangsúlyozása is, s nem szabad túlértékelni a gazdasági meghatározottság tételét. Engels utal erre helyesen, amikor rámutat, hogy "végső fokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat ... Ha pedig azt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az egyedül meghatározó elem, úgy a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja." (MEVM. II. b. 477.)

A szocialista állam sajátosságait, elkülönültségének lényegét és tartalmát önálló tevékenységének fő vonásait tehát csak önálló funkcióinak vizsgálata segítségével érthetjük meg. Az állam viszonylagos önálló-

ságából -- melyet a fentiekben már elemeztem -- az is következik, hogy az adott társadalom -- esetünkben a szocialista társadalom -- hatalmi struktúráján belül megvalósítja saját társadalmi rendeltetését. Ez elsősorban az állami szervek konkrét tevékenységében, annak eredményességében mutatkozik meg. Az államhatalom a társadalom hatalmi viszonyaiban a politikai, a gazdasági és az ideológiai hatalom területén önálló hatalmi tényező. Ebből is következik, hogy az állam funkcióit ezen tényezők figyelembevételével kell megállapítani.

A polgári államelméletben az állam funkciójának fogalmán a legkülönbézetőbb állami feladatokat értik. A sokféle tevékenységi formában nem emelték ki a lényeges mozzanatokat, s az állami szervek összetett, aprólékos feladatait összekeverték az állam funkcióival. Ugyanakkor már az ókorban is meghatározták az állami tevékenység lényeges oldalait, hiszen Arisztotelész az állami tevékenység fontos irányaként és céljaként fogalmazta meg az állam által eszközölt nevelést, a közjó szolgálatát, az igazságszolgáltatást. Később Machiavelli az államhatalom birtokosának tevékenységét a hatalom megtartásában és kiterjesztésében látta. A mai burzsoá politológiában az államnak mint szervezetnek a funkcióit és hatását vizsgálják.

Ugyanakkor a marxista államelmélet kihangsúlyozza, hogy az állam funkciói nem keverhetők össze az egyes állami szervek tevékenységi formáival és az olyan általános sajátosságokkal, mint amilyen pl.: az uralom gyakorlása. Hiba tehát, ha az állami funkciókat azonosítják az állami szervek törvényhozói, végrehajtó és bírósági tevékenységével. Ezek a feladatok ugyanis az államon belül az állami szervek egy-egy csoportjának működését jelentik, s csak ezen munkatevékenységen keresztül valósulnak meg az állami funkciók. A szocialista állam funkcióinak vizsgálata során tehát azt kell figyelembe venni, hogy az állam a társadalom objektív törvényeinek szolgálatára hivatott szervein keresztül tevékenykedik, s csak ezt elfogadva mondhatjuk, hogy rendelkezik bizonyos önálló mozgással.

Az állam társadalmi rendeltetése többféleképpen realizálódhat funkciójában, tehát az állam társadalmi rendeltetésével nem azonosítható az állami funkció. "Az állam funkcióinak fogalmát az állam szerveinek tevékenységéből, működéséből, gyakorlatából absztrahálhatjuk: a célok és fel-

adatok végrehajtására irányuló tevékenységnek az állami szervek működésének eredménye és iránya képezi az állami funkciót." (Samu M. 1982. 290.) Az állami funkciókkal kapcsolatos felfogás, illetve elemzés nem egységes a szocialista irodalomban sem. A funkciók elméleti lényegét illetően Marx és Engels megközelítését kell alapul vennünk, mert ennek a kategóriának a valóságot leginkább kifejező értelmét ők adták. Kiemelték ugyanis az állami tevékenység lényeges oldalainak tárgyalásakor, hogy az állami funkciók az osztályharc, az osztályuralom gyakorlásával, gazdasági, ideológiai szerepével, a társadalom irányításával és a közrend, a közbiztonság védelmével kapcsolatosak.

Ennek fényében tehát ki lehet jelenteni, hogy az állami funkciók fogalmának megértéséhez, az állam lényeges sajátosságainak és gyakorlati szerepének elemzés útján juthatunk el. Az állami funkció tehát az osztályuralom védelmét, a társadalmi rendezettség biztosítását, a közügyek intézését jelenti.

Az állam funkciói a társadalmi hatalom realizálásából és az osztályharcban való részvételéből adódóan a társadalmi életben a politikai, gazdasági és ideológiai, illetve kulturális viszonyok területén jelentkeznek. Mivel az állami tevékenység a szocializmusban is lényegében bizonyos elkülönülést mutat attól függően, hogy a politikai, a gazdasági vagy az ideológiai viszonyokra hat, emiatt tehát ennek megfelelően lehet csoportosítani az állami funkciókat is. Az állami szervek gyakorlati szerepének elemzése ad tehát alapot a szocialista állam funkcióinak csoportosítására is.

Meg kell itt jegyezni, hogy napjaink átmeneti jellegű szocializmusa még mindig túlzottan államosodott, bizonyos funkciók éppen az erősödés és nem a közösségivé válás, a társadalmiasulás jeleit mutatják. A fentiek értelmében pedig természetesnek tűnhet, hogy nem az államosítás, nem az "állami szocializmus" a lehető legmagasabb forma.

Ma még mindezek ellenére igen nagymértékben államosított a szocializmus, s a közgondolkodás is hajlamos mindenhatónak tekinteni az államot. Már a jelenlegi, a politikai átmenet periódusában is ügyelni kellene arra, hogy az államot nem leépíteni kell, hanem közösségivé tenni, hogy az állami funkciókat nem sorvasztani, hanem társadalmiasítani kell. A szocializmus megváltozott államiságára utal Engels Bedelhez címzett levelé-

ben, amikor így ír a szocialista állam átmeneti jellegéről: "...mihelyt szó lehet szabadságról, az állam mint olyan megszűnik. Ezért mi azt javasolnánk, hogy az "állam" szót mindenütt a "közösség" ("Gemeinwesen") szóval helyettesítsük, ezzel a régi jó német szóval, mely igen jól képviselheti a francia "commune"-t." (MEVM. 3. 160.)

Ugyanakkor a kommunista társadalom első fokát, a szocializmust Marx így jellemezte a német szociáldemokraták ún. gothai programjának kritikájaképp írt széljegyzeteiben: Alapvonásait a kapitalizmus felől lehet és kell megérteni. "Nekiünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely saját alapján kifejlődött, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy keletkezik..." (MEM. 19. 18.) Ez a speciális helyzet arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocialista állam egy sajátos, dialektikus folyamatot testesít meg. Egyrészt az elidegenülést fejezi ki még némely állami szervei, ugyanakkor a szocialista állam éppen az elidegenülés fölszámolására irányul. Éppen ezért az állam funkcióinak és ezen keresztül a szocialista államnak olyan irányba kell fejlődnie, mely az elidegenülés fokozatos felszámolását eredményezi. Ezt a célt pedig csak a fokozatos társadalmassítással, csak a funkciók közösségivé tételével lehet elérni.

Az állami szervek korábban emlegetett gyakorlati tevékenységéből kitűnik, hogy minden állam, így a szocialista állam is kettős tevékenységet végez. Egyrészt védelmezi az uralkodó osztály hatalmi pozícióját, részt vesz a társadalom irányításában, biztosítja a többi osztály vezetését, s alkalomadtán elnyomja esetleges ellenállását: másrészt arra irányul tevékenysége, hogy szervezze a társadalom közös gondjának megoldását, a közös ügyek intézését, az egész társadalom létfeltételeinek védelmét. Az állam tehát sajátos tevékenységével végeredményben a társadalom fennmaradását védelmezi, gondoskodik a társadalom tartós létezéséről, az emberi élet újrafelemeléséről.

A marxista államelméletben tapasztalható más megközelítés is, így pl. Antalffy György (Állam és igazgatás 1964/8. 673-688.), illetve Kiss Artur (Kiss A. 1979. 138.) közel egybehangzóan fejti ki, hogy minden állam betölt belpolitikai és külpolitikai funkciókat, melyek együttesen képezik az állam funkcióinak mintegy a minimumát. Harmadik funkcióként -- mely a belpolitikai funkció szerves része -- emlegetik a gazdasági és

kulturális élet szervezési funkcióját, azaz a gazdasági szervező és a kulturális nevelő funkciót. Gyakorlatilag nincs gyökeres különbség a kétféle megközelítés és felosztás között, hiszen a fentebb emlegetett politikai, gazdasági és ideológiai viszonyok területén jelentkező funkciók természetesen tartalmazzanak kül- és belpolitikai feladatokat, illetve kulturális nevelő feladatokat egyaránt.

A lényeg tehát az, hogy az egész társadalom védelmét, ellátását, tevékenységét szervező és az uralkodó osztály érdekeit szolgáló funkciók nem választhatók el, mivel az egész államszervezet átfogó tevékenységének eredményei.

Tehát az államnak egyrészt osztályjellegű funkciójáról, másrészt organizációs szervező funkciójáról beszélhetünk a legújabb megközelítések és elemzések szerint.

Összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában még elengedhetetlen az állam funkcionálása, állami szervezettel, állami-jogi rendszabályok útján. A szocialista állam funkciói igen sorkétűek, az állami szervek az egész gazdasági életet, az egész társadalom életét a társadalom érdekében szervezi és irányítja. A szocializmus létezése előtt ilyen átfogó, sokirányú feladatot egyetlen állam sem volt képes ellátni. Az egész társadalmat átfogó tervgazdálkodás csak a szocializmusban valósult meg. De az állam fő szerepe a szocializmusban csak átmeneti jellegű lehet, a tendenciáknak a tervszerűség megtartása mellett a társadalmasítás, a közösségivé tevés felé kell hatnia.

I r o d a l o m

1. Antalffy György: A szocialista állam funkcióinak egyes elméleti kérdéseiről. Állam és Igazgatás 1964/8.
2. Kiss Artur: Politikai elmélet, politikai gyakorlat. Kossuth 1979.
3. Lenin: Állam és forradalom. Helikon. 1967.
4. MEM. 3. kötet Budapest, 1960. Marx-engels: A német ideológia
5. MEM. 19. kötet Budapest, 1969. Marx: A gothai program kritikája
6. MEM. 20. kötet Budapest, 1963. Engels: Anti-Dühring
7. MEM. 21. kötet Budapest, 1970. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete.
8. MEM. 25. kötet Budapest, 1974. Marx: A tőke III. kötet.
9. MEVM. II. kötet. Kossuth 1963. a./ Engels levele K. Schmidtnek
b./ Engels levele J. Blochnak
10. MEVM. 3. kötet. Kossuth 1983. Engels levele Bebelhez.
11. Samu Mihály: Hatalom és Állam. Közgazdasági és Jogi kiadó 1982.
12. Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth. 1977.

TÖRŐCSIK MIKLÓS

MILYEN EMANCIPÁCIÓT?

EGY 1843-AS MARX-TANULMÁNY IDŐSZERŰSÉGE

Abstract: Der Artikel des jungen Marx, Zur Judenfrage hat keinen wohlverdienten Platz in der Marx Rezeption bekommen. Das Verhältnis des gesellschaftlichen Lebens und der entfremdeten Sphären (der Staat, die Religion) bzw. die heutige Realität der menschlichen und politischen Emanzipation machen die Analyse von Marx aktuell. Den Gedanken von Marx folgend können auch die heutigen Verhältnisse und Aufgaben interpretiert werden.

Rendkívül szembeötlő, hogy Marxnak a Deutsch-Französische Jahrbücherben megjelent két tanulmánya közül az egyikre, (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés) milyen gyakran hivatkoznak a különböző feldolgozások, míg a másik A zsidókérséhez című (MARX, K. 349.) mintha kiesett volna a marxista kutatás látóköréből. Nem arról van persze szó, hogy ez utóbbit teljesen mellőzik, hiszen főleg azokban az összefoglalásokban, amelyekben így vagy úgy a marxi életmű feldolgozására történik kísérlet, kötelességszerűen sorra kerül ez az írás is, hanem arról, hogy míg a zsidókérdésről írt tanulmány döntően csak ezekben kel életre, addig a másikat úton-útfélen idézik.

Ennek az okait keresve legjobb először magukhoz az írásokhoz fordulni. Azt látjuk, hogy a Bevezetés számos olyan kérdést vet fel, amely ilyen vagy olyan okból "divatos" volt az elmúlt évtizedekben. Például a vallás kérdése, az anyagi hatalommá váló elméletéről írt sorok, nem is beszélve arról, hogy ebben az írásban "találja meg" Marx a proletáriátust. Ezzel szemben A zsidókérdéshez című tanulmány már a címével is olyan témát sejtet, amely Magyarországon az utóbbi negyven évben szemérmes interdiktum alatt állt. Ez önmagában is paradoxon, természetesen, de különösen az, ha hozzávesszük, hogy Marx tanulmányának semmi köze ahhoz,

amit a 20. században zsidókérdésnek neveznek. Ezt azonban nem elegendő érvként felhozni a mellőzés megokolására, mint ahogy azt sem, hogy ennek a tanulmánynak az értelmezése nagyobb elméleti nekirugaszkodást igényel, mint a másinak a feldolgozása. Egyáltalán nem biztos, hogy a Bevezetés gondolatainak idézése, felhasználása mindig autentikusan valósul meg, tehát hogy ezzel kapcsolatban nem lenne szükség az újabb és újabb elméleti erőfeszítésre.

Az alapvető okot a tanulmány témájában és a tanulmányt befogadó vagy elutasító közegnek, a közelmúlt magyar társadalmának a sajátosságaiban kell keresnünk. A tanulmány témája a politikai emancipáció és az emberi emancipáció viszonya, másképpen és alaposan egyszerűsítve, az állam és a társadalom viszonya. Marx, bizonyos értelemben Hegel nyomán, döntően azonban a hegeli államjog kritikája nyomán a politikai emancipációt felemásnak minősíti, a vallást is, az államot is visszavezeti előfeltételére, a polgári társadalomra. Ennek az elméleti eredménynek azonban éppen olyan viszonyok között kellett volna "anyagi hatalommá" válnia, ahol a politikai szféra túlsúlyra tett szert. A szocializmus "politikai és állami létezőmódja" (TÓKEI, F. 1984. 65., TÓKEI, F. 1977. 406.) éppen azt a látszatot teremtette, (reális és hatékony látszatot), hogy a politikai (állami) szféra az igazi mozgató, a "politika az elsődleges". Természetes hát, hogy ilyen körülmények között a politikum "túlvilágiságát", tehát származtatott voltát hangsúlyozó gondolatok recepciója akkor sem lehetett áttörő erejű, ha az éppen Marxtól származik, ha ideológiánk Marxban találja meg természetes kiindulópontját és ha egyébként mindenhol a dialektikus és történelmi materializmus szellemében felelnénk is a felmerülő kérdésekre. Különböző figyelemre méltó jelenség, hogy a politikai szféra túlsúlyát éppen a bázis, a polgári társadalom gyengesége, ennek gyengeségét pedig annak alapja, a termelőerők fejletlensége okozta. Hogy a "hitvány társadalmi állapot" törvényszerűen hozza létre saját "illuzórikus" közösségét, hogy a fejletlen termelési és társadalmi viszonyok adekvát formája lehet egy túlfejlett állam; ez teljesen megfelel Marx nézeteinek. Az viszont már a politikum dominanciájának jellemző tünete, hogy nem szívesen "látja" az olyan elméleteket, amelyek ezt az állapotot, nem az igazi megoldásnak, a marxi terminológiával a politikai emancipációt nem az emberi emancipációnak tekintik. A helyzet több mint paradox. Egyrészt an-

nak az ideológiának a fontos alkotóeleme fölött siklik el a tekintet, amely egyébként a politikai rendszer legitimációját jelenti. Másrészt egy olyan politikai rendszer mellőzte mindezt, amelyre az jellemző, hogy túlmutat önmagán, bevallott és hirdetett célja önmaga felszámolása, azáltal, hogy visszavonul a társadalomba. (Lenin, II. 222., 226.) Azt mondhatjuk tehát, hogy amikor a politikai szféra figyelmen kívül hagyta az emberi emancipáció marxi gondolatát, akkor különös érdekei általános elvei fölé kerekedtek.

Talán nem a szokásos túlértékelés és illúzió azt mondani, hogy a társadalom fejlődésében az utóbbi évtizedben végbement folyamat a társadalom olyan változásait hozta, amely új helyzetet teremt a politikai szféra és a társadalom viszonyában. Mivel itt nem feladat ennek jellemzése, ezért csak jelezni lehet, hogy arról az időszerűvé vált fordulatról van szó, amelyet közhelyszerűen az új fejlődési pályára való áttérésnek, az intenzív gazdasági fejlődés megindításának vagy éppen a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének szoktak emlegetni.

Véleményünk szerint ez adja az időszerűségét a Marxhoz való viszonyunk újragondolásának. Lukács György szellemében: "Vissza Marxhoz és előre a mai problémákhoz." Ennek az újragondolásnak része lehet az olyan "mellőzött" írások "újraolvasása", mint A zsidókérdéshez című tanulmány. Az újraolvasás legjobb módszere, ha belehelyezkedünk az eredeti gondolatmenetbe és megérteni-követni próbáljuk azt.

Az 1843 őszen írt és a Deutsch-Französische Jahrbücherben 1844-ben megjelent tanulmány a Marx által éppen felfedezett, de még részleteiben nem körvonalazott materialista történelemmagyarázat élményét hordozza magán. Az élmény hátterében az "anyagi érdekekhez" hozzászóló újságíró benyomásai, Hegel követése és "megfordítása", valamint az ifjúhegeliánus mozgalom, illetve a mozgalomtól való fokozatos eltávolodás tapasztalatai a legfontosabbnak. A zsidókérdéshez című írást közvetlenül megelőző munka, A hegeli államjog kritikája, azért fontos előzmény, mert ebben találja meg Marx a természetes alapzatot, minden materialista történetfilozófia egyedül lehetséges kiindulópontját, a társadalom életét. "Család és polgári társadalom úgy jelennek meg, mint sötét természeti alap, amelyből az állam világossága meggyullad." -- írja Marx. "Család és polgári társa-

dalom az államnak előfeltételi; ők a voltaképpen tevékenyek; de a spekulációban megfordul a dolog." (MARX, K. 205., 206.) Az is világos előtte, hogy a társadalom életviszonyai "ésszerűtlenek", de még tisztázatlanok ennek az "ésszerűtlenségnek" a sajátosságai. Tehát a feladat adott: a valószínű életviszonyok mibenlétének a feltárása. A feladatot azonban lehetetlen megoldani mindaddig, amíg le nem számol a filozófiai (kritikai) illúzióval, konkrétan az ifjúhegeliánus filozófiával. Ez magyarázza azt az élesen polemikus hangot, amely végighúzódik a tanulmányon.

Marx korrekt ellenfél: ismerteti vitapartnerének az álláspontját. Bruno Bauer szerint a zsidókérdés, tehát az a kérdés, hogyan lehet egyenjogúsítani a zsidókat "a vallási elfogultság és a politikai emancipáció közötti ellentmondásnak" a kérdése. A vallástól való emancipációt feltételül szabja, mind a zsidónak, aki politikailag emancipálódni akar, mind az államnak, amelynek emancipálnia és magának is emancipálódnia kell". (MARX, K. 351.) Marx szerint viszont a vallástól való elszakadás az egyén részéről, illetve a vallás politikai megszüntetése kevés; Bruno Bauer nem teszi fel az alapvető kérdést, ezért ellentmondásba keveredik. Az alapvető kérdés: "Mifajta emancipációról van szó?" (MARX, K. 352.); az ellentmondás pedig, hogy olyan szférákat konfrontál, amelyek nem tudnak mit kezdeni egymással, mivel közös problémájuk közös gyökerekre megy vissza. Bauer hibája tehát: "nem vizsgálja meg a politikai emancipációnak az emberi emancipációhoz való viszonyát és ezért olyan feltételeket szab, amelynek csak a politikai emancipációnak az általános emberi emancipációval való kritikátlan összecseréléséből magyarázhatók." (MARX, K. 353.)

Ezzel egyébként megfogalmazódott a tanulmány alapproblémája: az emberi emancipáció mibenlétének a kérdése.

Néhány konkrét példa arról győz meg, hogy a kiteljesedett állam és a vallás megléte sőt virágzása nem zárja ki egymást, ellenkezőleg, ahol a vallás kiszorul az államból, ott kezdődik igazi virágzása. Ennek oka, hogy a vallásnak is, az államnak is közös a gyökere: "a vallás megléte egy fogyatékosság megléte, ennek a fogyatékosságnak a forrását már csak magának az államnak a lényegében kereshetjük. A vallás a mi szemünkben nem oka többé, hanem csak jelensége a világi korlátoltságnak." (MARX, K. 354.) Vagyis az állam lényege, éppúgy mint a vallásé, a világi korlátolt-

ság. Ebből következik a megoldás; nem a meglevő vallási megkötöttségeket kell felszámolni, ahogy Bruno Bauer javasolja, mivel az nem szünteti meg a vallást, nem oldja meg a zsidókérdést sem, hanem vissza kell vezetni a problémát a kiindulópontjához. Tehát: "megszüntetik vallási korlátoltságukat, mihelyt megszüntetik világi korlátjukat". (MARX, K. 354.) Ez másképpen az emancipáció kérdése. Marx tömör összegzésében a következőképpen hangzik: "A politikai emancipáció és a vallás viszonyának kérdése számunkra a politikai emancipáció és az emberi emancipáció viszonyának kérdésévé válik." (MARX, K. 354.)

Ezzel bekövetkezett a baueri problémafelvetés megfordítása, amely megfordítás lényege a reális alapok felfedezése. A világi szerkezeten belüli, tehát az emberi életviszonyokban meglevő ellentmondásokra vezet vissza Marx a politikai állam és a vallás létét, a közöttük levő ellentmondásokat, hogy aztán a megtalált előfeltételek birtokában az állam szerepét mutassa be.

Az állam emancipálja magát a vallás alól: megszabadítja magát a vallási kötöttségektől, mellőzi az államvallást, megpróbál fogalmának megfelelni, tehát állam lenni. Ezt az állam mint állam meg is teheti, de ez korlátozott emancipáció, a vallás alóli felszabadulásnak nem következetes módja: nem hozza el az ember felszabadulását. A politikai állam kiteljesülése egy végletes szakadás létrejövését jelenti: a politikai állam és a polgári társadalom elválik egymástól, az állam visszaúzi az alapzatba a vallást, ő maga pedig a politikai emancipáció világosságát, egy új túlvilág boldogságát kínálja az embernek. Eredetének nyomait azonban bárhogyan takargatja, megőrzi: az ember politikailag emancipálódhat, de ez közvetett és kerülő úton való emancipáció: itt is közvetítőre van szükség. Itt az emberi szabadság közvetítője Krisztus, amott az állam.

A polgári társadalom és a politikai állam közötti szakadás következtében az egyén is kettős életet él. Egy valóságosat a polgári társadalomban és egy imagináriust a politikai államban. Éppúgy mint előbb a valóságban, most az állami életben valósul meg a földi életen túli túlvilág élete. S ha az egyén számára meg is maradhatott, az állam számára a politikai emancipáció nyomán a vallásosság elveszítette túlvilágiságát és a politikai állam előfeltételei közé sorolódott. Ezért: "A vallásos ember és az állampolgár közti különbség nem egyéb, mint a kereskedő és az ál-

lampolgár, a napszámos és az állampolgár, a földbirtokos és az állampolgár, az eleven egyén és az állampolgár közti különbség. A vallásos ember és a politikai ember közti ellentmondás ugyanaz az ellentmondás, amely a burzsoá és a citoyen, a polgári társadalom és annak politikai oroszlánbőre között áll fenn." (MARX, K. 357.)

Az állam előfeltételét, a polgári társadalmat Marx a következőkben az önzés, a bellum omnium contra omnes világának mutatja be, ahol az egyén nemcsak a többi embertől szakadt el, hanem önmagával is szembeke-rült. Ebből a világból szakadt ki a politikai élet, amelynek viszonya a polgári társadalomhoz kétféle lehet. Egyrészt "önérzetes pillanataiban" igyekszik elnyomni saját korlátozott bázisát: ez a forradalom pillanata, amikor éppen az állam segítségével lendül előre az ember az emberi eman-cipáció irányába. Másrészt viszont: "Ugyanolyan ellentétben áll vele, ugyanolyan módon gyűri le, mint a vallás a profán világ korlátoztságát, azaz úgy, hogy ő is kénytelen a polgári társadalmat ismét elismerni, helyreállítani és magát uralmának alávetni." (MARX, K. 357.)

Mivel Marx ugyanarra az előfeltételre vezeti vissza a vallást és a politikai államot, teljes joggal minősítheti az utóbbit túlviláginak, s jellemezheti az egész viszonyt vallásinak. A következőképpen: "Vallásossá teszi a politikai állam tagjait az a dualizmus, amely az egyéni élet és az emberi nem élete, a polgári társadalom élete és a politikai élet kö-zött fennáll, vallásossá teszi az, hogy az ember a valóságos egyéniségé-hez képest túlvilági állami élethez mint a maga igazi életéhez viszonyul, vallásossá annyiban, hogy a vallás itt a polgári társadalom szelleme, az ember embertől való elválásának és eltávolodásának kifejezése". (MARX, K. 362.)

Ebből viszont az következik hogy e "túlvilági" szférában lejátsszódó emancipáció csak korlátozott lehet. Igaz ugyan, hogy az "eddigi világren-den belül" a legnagyobb haladás, de "nem a végső formája" az emberi eman-cipációnak. Marx Az ember és polgár jogainak nyilatkozatát elemezve iga-zolja, hogy a politikai emancipáció, amelyben "citoyent az önző homme szolgájává nyilvánítják", amely tehát a polgári társadalom "megrendelésé-re" zajlik le, csak politikai módon semmisíti meg előfeltételét. A tulaj-dont úgy, hogy biztosítja a tulajdon szabadságát, a vallást úgy, hogy biztosítja a vallásszabadságot. Ez azonban nem teremti meg az ember sza-

badságát, mivel ez éppen a polgári társadalom ellentmondásainak elismerése, szentesítése, kiteljesítése: "az önzés biztosítása". Összegezve: "a politikai emancipáció önmagában még nem jelenti az emberi emancipációt". (MARX, K. 363.)

A politikai emancipátorok (a politikusok: a forradalom vezetői, az állam vezetői) tudatában a politikai emancipáció és az emberi emancipáció viszonya fordítva jelenik meg. A cél (az emberi emancipáció) eszközként, az eszköz (a politikai emancipáció) célként. A megfordítás okát a politikai emancipáció átfogó jellegében kell látnunk, abban, hogy a politikai forradalom "a politikai államot mint általános ügyet, azaz mint valódi államot konstituálta." (MARX, K. 369.)

Az államnak ez a kiteljesedése, illetve a politikai élet "önérzetes" pillanatai azt az illúziót keltik, hogy az emancipáció túlmegy a "megrendelő" szándékán, az önző magánemberen, a polgári társadalmon, mivel valóban túlment egy régi társadalmi állapoton. A régi társadalom felbomlása azonban nem az addigi világrend felbomlasztása, így a politikai emancipáció korlátozottsága hamar lelepleződik: az előfeltételeiben meglevő korlátozottságot nem tudja megszüntetni. "A politikai forradalom a polgári életet úgy bontja fel alkotórészeire, hogy magukat ezeket az alkotórészeket nem forradalmasítja és nem veti alá kritikának. A polgári társadalomhoz, a szükségleteknek, a munkának, a magánérdeknek, a magánjognak a világához úgy viszonyul, mint fennállásának alapjához, mint további megalapozás nélküli előfeltételéhez, ennél fogva természeti bázisához." Ezért, minden látszat és illúzió ellenére, amelyet a forradalom nagyszerűsége vagy a citoyen kábulat szül és amely tiszteletreméltó naivitást és hitet ad a forradalmároknak, "Végül is az ember mint a polgári társadalom tagja számít a tulajdonképpeni embernek, a citizenről megkülönböztetett homme-nak, mert ő az ember a maga érzéki egyéni legközelebbi létezésében, míg a politikai ember csak az elvonatkoztatott, mesterséges ember, az ember mint allegorikus, erkölcsi személy. A valódi embert csak az önző egyén alakjában, az igazi embert csak az elvonatkoztatott alakjában ismerik el." (MARX, K. 370.)

A látszat és a látszat okának felszámolása az emberi emancipáció megvalósítása. Az emberi emancipáció lényege, hogy az ember lényegi erőit nem egy túlvilági szférában, (vallás, állam) önmagától elszakítva formál-

ja meg, hanem valóságos életében. Nem közvetítők révén, hanem közvetlenül.

A politikai életnek és a politikai emancipációnak, a vallásnak és a vallás alóli emancipációnak a gyökere tehát a polgári társadalom ellentmondásaira és ezen ellentmondások felszámolására megy vissza. Ezért nem a politikai életben kell keresnie a világi korlátoltság okát, hanem fordítva. Nem a vallásból kell levezetni az ember és a társadalom elidegenülését, hanem fordítva. "Ne a vallásban keressük a zsidó titkát, hanem a valódi zsidóban keressük meg a vallás titkát." (MARX, K. 373.) A gyakorlati szükséglet, a haszonlesés, a kufárkodás, a pénz -- ezek a fogalmak és metaforák azok, amelyekkel Marx a polgári társadalom meghasonlottságát jellemzi. Igaz, ezek a fogalmak a következő műveiben konkretizálódnak és a reális életviszonyok a termelőerők és társadalmi formájuk közötti megfelelésként vagy meghasonlottságként jelennek meg, de ki tagadná, hogy mostani következtetése nem csupán plasztikus, de pontos is: "A kufárkodás és a pénz, tehát a gyakorlati, reális zsidóság alól való emancipáció volna korunk önemancipációja" Illetve: "A zsidóemancipáció végső jelentésében az emberiségnek a zsidóság alól való emancipációja" (MARX, K. 373.)

Egyenlőre nemhogy a korlátozott zsidóemancipáció, tehát a politikai emancipáció nem történt meg, hanem éppen az ellenkezője: a keresztény népek is a magántulajdon rabjaivá váltak, mivel a pénz világhatalommá lett. Itt derül ki, hogy Marx számára mi is valójában a zsidókérdés. A zsidóság a meghasonlott valóság, azaz a kiteljesedett polgári társadalom fogalmának a metaforája: "a pénz az ő révén és őnélküle is világhatalommá, a gyakorlati zsidószelem pedig a keresztény népek gyakorlati szellemévé vált. A zsidók annyiban emancipálták magukat, amennyiben a keresztények zsidókká lettek". (MARX, K. 373.)

Az emberi életviszonyoknak a polgári társadalom zsidó-voltában, tehát az önző magánember uralmában felismert jellegzetessége magyarázza a politika látszaturalmát éppúgy, mint a zsidó állampolgárnak a jogtalanságát e politikai szférában. Hiszen "az ellentmondás, amely a zsidók gyakorlati politikai hatalma és politikai jogai között van, a politika és a pénz hatalom ellentmondása egyáltalában. Noha a politika eszményileg fölötte áll a pénz hatalomnak, valójában jobbjágyává lett." (MARX, K. 374.)

Illetve: "A zsidó, aki különös tagként áll a polgári társadalomban, csak a polgári társadalom zsidó-mivoltának különös megjelenése". (MARX, K. 375.)

Marx hangsúlyozottan az alapzat lényegének a megragadására törekszik, hogy a származtatott szférák mibenléte ebből nyerhesse magyarázatát. Olyan viszonyt fedez fel e szférák és alapzatuk, természeti bázisuk, előfeltételük között, amilyen korábban isten és a világ viszonya volt: ahogyan akkor az istenben találta meg az ember a lényegét, most a pénzben. Ahogyan korábban az isten uralkodott a világon, most a pénz uralkodik. Ezáltal viszont isten uralma lefokozódott. Marx gondolatmenete kristálytiszta. A kiindulópont "A g y a k o r l a t i s z ü k s é g l e t, a z ö n z é s a polgári társadalom elve és tisztán mint ilyen lép elő, mihelyt a társadalom létrehozza méhéből a politikai államot. A gyakorlati szükséglet és a haszonlesés istene a pénz." A folytatás: "A pénz az ember munkájának és létezésének tőle elidegenült lényege, és ez az idegen lényeg uralkodik rajta, s ő imádja azt." Végül: "A váltó a zsidó valódi istene. Istene csak illuzórikus váltó." (MARX, K. 375.)

Ezzel a polgári társadalom elidegenültsége kiteljesedett. Nagyon jellemző egyébként, hogy Marx újra és újra a valláshoz hasonlítja az emberi elidegenedést, amelyet, éppúgy, mint az államot, a pénzt, az életének meghasonlottsága miatt termeli az ember, tehát amiatt hozza létre saját lényegi erőinek önmaga fölött uralkodó világát. Az előzőekben a hangsúly az emberi világ "zsidóságán", a kereszténység által gyakorlativá tett zsidó szellemén, tehát a világi korlátoltságon, az elidegenedés egyik mozzanatán volt. Most a másikon: "Az elidegenedés a külsővé, idegenné tevés gyakorlata. Ahogy az ember, ameddig a vallás foglya, csak úgy tudja saját lényét tárgyiasítani, hogy idegen fantasztikus lénnyé teszi, úgy az önző szükséglet uralma alatt csak úgy tevékenykedhetik gyakorlatilag, csak úgy hozhat létre gyakorlatilag tárgyakat, ha termékeit éppúgy, mint tevékenységét egy idegen lény uralma alá helyezi és nekik egy idegen lény -- a pénz -- jelentését tulajdonítja." (MARX, K. 377.)

Az egész eddigi elemzés, egyetlen lényeges célt szolgált. Megmutatni azt, hogy a politikai élet, tehát az állam "objektív illúziója", látszólagos és egyben valóságos uralma a társadalom felett éppúgy a társadalom életviszonyaiban találja magyarázatát és leli meg gyökerét, mint a vallá-

si tudat, az istenek vagy éppen a pénz uralma. Ha pedig az alapzat lényege feltárul, akkor nyilvánvaló lesz, hogy nem a teremtett szférák eltörlése, a vallás megszüntetése, a politikai állam akciói, a politikai emancipáció vagy e szférák egymás közötti harca révén teremti meg az ember önmaga emberi világát.

Másképpen, Marx szóhasználatával, nem ezáltal valósítható meg az emberi vagy társadalmi emancipáció. Bár az emberi emancipáció letéteményese és megvalósításának módja e tanulmányban még fel sem tűnik, a lényege teljesen egyértelmű: "A zsidó társadalmi emancipációja a társadalomnak a zsidóság alól való emancipációja ." (MARX, K. 377.)

Az emberi emancipációt napjaink feladatának felfogva Marx gondolatmenete azt jelenti számunkra, hogy egy politikai korszak után, amelyben a politikai élet áthatotta a társadalom egészét, időszerűvé vált, hogy a társadalom hassa át a politikai életet. A társadalom államosítása után, amely természetesen a társadalom "megrendelésére" ment végbe, ez az állam társadalmasítását jelenti. Ezzel nyilvánvalóvá válna az, amit elhomályosított a politikum, "túlvilági" fénye, hogy tudniillik az állam a társadalom állama és nem megfordítva: a társadalom nem az állam társadalma. Tudjuk, hogy Marx már a hegeli államjog kritikájában úgy határozta meg a demokráciát mint a nép berendezkedését. Értsük meg ennek lényegét és valósítsuk meg Marx gondolatát!

I r o d a l o m

- MARX, K.: Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 1. kötet.
1839-1844. Budapest 1957.
in: Karl Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájából.
(A hegeli államjog kritikája). 201. l.
Karl Marx: A zsidókérdéshez. 349. l.
Karl Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához.
Bevezetés. 378. l.
- LENIN: Válogatott Művei I-III. Kossuth, 1980.
- TŐKEI, F. (1977): A társadalmi formák marxista elméletének
néhány kérdése. Kossuth, 1977.
- TŐKEI, F. (1984): Kortársunk-e Marx? Kossuth, 1984.

KISS LÁSZLÓ

LENIN NEMZETI KÉRDÉSBEN ELFOGLALT ÁLLÁSPONTJA KIALAKULÁSÁNAK ÉS FEJLŐDÉSÉNEK Néhány kérdése 1912 előtt

ABSTRACT: Чрезмерное подчёркивание односторонних процессов экономической, общественной, национальной и т.д. развития капитализма и так называемого "второй тенденции", недооценка роли и значения национальных особенностей. Влияние этого на толкование понятия нации Ленина и на взгляд его, связан с двумя тенденциями национального развития. Формирование, характерные черты развития его точки зрения по вопросам права наций на самоопределение, демократической республики, (демократической) централизации, и -- в связи с этим последним -- по вопросам внутрипартийной и внутригосударственной "автономии или федерации?", "территориальной или культурной автономии?", равноправия граждан и языков, и наконец по рассуждению всех возможных способов реализации права наций на самоопределение.

Lenin 1893-1912 közötti írásai és az ezeket elemző tudományos munkák többsége egyaránt arról tanúskodik, hogy -- általános elméleti fejlődéséhez, a forradalomelmélet, az agrár-, parasztkérdés, a szövetségi politika területein bekövetkezett változásokhoz hasonlóan -- a nemzeti kérdésben követett felfogása is tartalmazta az állandó és változó elemeknek azt a kombinációját, amely elmélete fejlődése egészének vagy egyes részeinek az előrehaladtával fokozatosan vezetett el új állásfoglalásokhoz, tételekhez vagy tételmódosításokhoz, egy-egy korábbi gondolat vagy következtetés teljesebbé válásához.

Ezt tanúsította már elméleti fejlődésének az első, 1905 előtti nagyobb periódusa is. Az a mozgalmas időszak, ami -- karöltve az OSZDMP II. kongresszusa előkészítésével és a pártprogram (s benne a nemzeti követelések) kidolgozásával -- Lenin nemzeti koncepciója szempontjából is a kialakulás, a megalapozás időszakát jelentette. Sőt az is megalapozottan állítható, hogy az OSZDMP és Lenin álláspontja mindkét területen főleg csak a századforduló után kezdett határozottabb formát ölteni, körvonalazódni. 1902-1903 előtt általában más téma kapcsán, csak jelzésszerűen,

többnyire kifejtetlenül és vázlatosan érintette a nemzeti kérdés bizonyos alapelveit és vonatkozásait. (MÁTÉ 1985, 21-40. o.)

A századfordulóig terjedő időszakban írott műveire úgy véljük általánosan jellemző volt az a -- már 1893-ban megfogalmazott -- gondolat, hogy "már ez idő szerint is a kapitalizmus határozza meg Oroszország gazdasági életének alapvető jellegét" (LÖM. 1. 97. o.), s hogy az élet más területein is túlsúlyra jutottak már a tőkés viszonyok (KIRSCHNER 1971, 14. o.). Ebben az időszakban Lenint -- aki a marxi dialektikus módszernek és elméletnek azt az egyedül lényeges vonását emelte ki, hogy az "a társadalmat élő, folytonos fejlődésben lévő szervezetnek" tekinti, s hogy ennek következtében (is) a tőkés rendnek történelmileg "szükségszerűen" át kell változnia szocialista renddé" (LÖM. 1. 151, 144, 158. o.) -- nem annyira az oroszországi kapitalizmus jelene, adott konkrét állapota érdekelte még. Sokkal inkább a jelen jövőbe mutató vonásaira, tendenciáira, a pusztulásra ítélt kapitalizmus történetileg átmeneti jellegére (LÖM. 2. 240-241. o.; LÖM. 3. 293, 300. o.), a tőkés fejlődés egyirányú (az élet minden területén a centralizáció, az integráció, az asszimiláció stb. irányába mutató) folyamataira, tendenciáira helyezte a hangsúlyt. A kapitalizmus fejlődésének arra a -- már a "Kommunista Kiáltvány"-ban megfogalmazott, s Lenin által 1913-14-ben a tőkés nemzeti fejlődés második tendenciájának nevezett -- történelmileg haladó folyamatára, amely véleménye szerint gyorsan megszüntet minden (a kapitalizmus előtti viszonyokra jellemző) tespedtséget, mozdulatlanságot, elzárkózottságot, szétforgácsoltságot. Széttépi a nemzetség, a családi és területi közösség ősi kötelékeit. Egyetlen oroszországi piaccá kovácsolja össze a szétforgácsolt helyi piacokat. Túlnő még az állam, az országos piac határain is, s ezáltal a világ valamennyi országát egyetlen gazdasági egésszé, tőkés világpiaccá egyesíti. Elősegíti a tőkés termelés és az ipari népesség koncentrálódását és centralizálódását, a parasztság két antagonisztikus osztályra (egy kislétszámú burzsoáziára és a proletariátus óriási tömegeire) való felbomlását, a népesség keveredését, összeolvadását. A mezőgazdaságban (is) a kisüzemet kiszorítja a nagyüzem. Létrehozza és kielezi a két alapvető osztályra szakadt tőkés társadalom antagonizmusát. Nemzeti és nemzetközi méretekben egyesülésre, összefogásra stb. kényszeríti nemcsak a burzsoáziát, hanem -- azonos helyzetükből és érdekeiből, azonos

vagy hasonló élet- és létfeltételeikből eredően -- az ugyancsak nemzetközi proletariátus különböző nemzetekhez tartozó osztágait is stb. (LÖM. 1. 220-221, 391, 401-402, o.; LÖM. 2. 81-82, 88-90, 94, 197, 202.; LÖM. 3. 48-49, 290-293, 352-355. o.; LÖM. 4. 170. o.).

Ebből a felfogásból következően Lenin úgy tartotta, hogy az 1861 utáni Oroszország gazdasági és nemzeti fejlődését is jellemzik ugyan bizonyos sajátosságok, az elmaradottságából fakadó eltérések, de egészében véve -- mivel ezek a sajátos vonások "nem lépik túl a fajtabeli különbségek kereteit..." (LÖM. 2.232. o.), az oroszországi tőkés fejlődésre is ugyanazok a közös vonások, általános tendenciák a jellemzők, amelyek Nyugat-Európát jellemezték és jellemezik. (LÖM. 1. 195-196, 250-251, 275-277, 401-402. o.; LÖM. 2. 208-209, 212-213. o.; LÖM. 3. 291-293. o.) Rámutatott, hogy a "tisztán kapitalista" iparban, konkrétan pedig a dél-oroszországi bányavidék és a Kaukázus 1861 után dinamikusán fejlődő iparában (s egyre inkább Közép-Ázsiában és Szibériában stb. is) már "ismeretlen fogalom a hagyomány, a rendiség, a nemzeti megkülönböztetés". Az orosz kapitalizmus ugyanis, bevonva a Kaukázust a nemzetközi tőkés áruforgalomba, "megszüntette helyi sajátosságait -- az ősi patriarchális elszigeteltség maradványát". (LÖM. 3. 553, 454, 455. o.) Lenin tehát az 1890-es években -- Rosa Luxemburg első jelentősebb gazdaságtani művéhez hasonlóan -- leginkább annak a (be)bizonyítására törekedett, hogy mi nem sajátos az oroszországi gazdasági és nemzeti fejlődésben, hogy ez a fejlődés is mennyire tisztán és előrehaladottan tőkés jellegű már. (BEREND 1984. 23, 28. o.) Leninnek ez a fenti álláspontja -- például az agrár-, parasztkérdésben már 1899 őszen megindult szemléletváltozástól eltérően -- alapjában véve egészen 1913-1914-ig változatlan maradt.

Hasonlóan ahhoz a marxi-engelsi fogantatású alaptételhez, hogy a tőkés fejlődés útján járó Oroszország társadalma is már két alapvető osztályra, két ellentétes érdekű "nemzet"-re szakadt és szakad szét. (LÖM. 1. 90, 236. o.; LÖM. 2. 177-182, 209. o.; LÖM. 3. 558. o.; KRUPSZKAJA 1959, 66. o.; LÖM. 11. 270. o.; LÖM. 16. 436. o.) Az elmondottakból következően Lenin nemzetfogalom értelmezése már 1903 körül tartalmazta ugyan a nemzet legfontosabb ismérveit (a gazdasági, területi és nyelvi közösséget, valamint az erősen körülhatárolt, másodlagos ismérvként kezelt "lelki alkat"-ot), de nem adott egy saját, részletes nemzetfogalom

definíciót. A fő kritériumot jelentő gazdasági közösségen kívül a többi ismérv esetében Karl Kautsky és Alfred Naquet megállapításaira támaszkodott, (DÉR 1972.) mivel őt a nemzet problematikájának más vonatkozásai érdekelték. Akárcsak Marx és Engels a XIX. század közepén, vagy Kautsky egy fél évszázaddal később, a tőkés világpiac kialakulásával és fejlődésével Lenin is inkább már a kis(ebb) nemzeteket, nemzetiségeket magukba olvasztó nagy állami egységek keletkezését, és egyúttal a nemzetnek mint történelmi, "múlandó" kategóriának a fokozatos meghaladását hozta kapcsolatba. (TÖKEI 1974, 121, 122. o.)

A tőkés nemzeti fejlődés általa (később) másodiknak nevezett tendenciája, a fejlődés egyirányúságának az erőteljes túlhangsúlyozása mellett Lenin szemléletére az is jellemző volt, hogy a II. Internacionálé vezető teoretikusaihoz hasonlóan ő is ismerte e fejlődésnek a tőkés társadalmakban körvonalazódó két ellentétes tendenciájával kapcsolatos márx-i feltételezést. Csakhogy ekkor még ő is élesen elkülönítette, egymással szembeállította, s kizárólag csak egymásutániségében szemlélte a tőkés nemzeti fejlődés két tendenciáját, illetve korszakát. (LÖM. 6. 46. o.; KAUTSKY 1982. 220-221. o.; HUSZÁR 1975, 228. o.) Úgy vélte, hogy az első tendencia a kapitalista fejlődés kezdeti időszakára jellemző, a második pedig az érett, a szocialista forradalom felé haladó XX. század eleji tőkés társadalmaknak szinte már kizárólagos sajátossága. "Akkor és most -- olvasható például "A nemzeti kérdés programunkban" -- az utolsó polgári forradalmi mozgalmak korszaka és a kétségbeesett reakció, a proletárforradalmat közvetlenül megelőző rendkívüli erőfeszítések korszaka szemmel láthatóan különböznek egymástól". (LÖM. 7. 224. o.) A közös vonások ellenére azonban Lenin felfogása az önálló államalakításra törekvő nemzeti, függetlenségi mozgalmak megítélésében -- mindenekelőtt a két véglet tudatos elkerülésére irányuló, minden eshetőséggel számolni akaró szemlélete kialakulása következtében -- már ekkor sem esett teljesen egybe sem Kautsky elég erősen nemzetcentrikus szemléletével, sem Rosa Luxemburnak a nemzetek önrendelkezési jogát kétségbe vonó felfogásával, még kevésbé pedig a PPS-nek a nemzeti függetlenség feltétlen követelését propagáló (ugyancsak erőteljesen egyoldalú) nézeteivel. (LÖM. 7. 213, 222. o.; KISS 1984, 122, 130, 137, 141. o.; HUSZÁR 1975, 221. o.)

Maga a nemzetek önrendelkezési joga -- eltérően a polgárok és a nem-

zetiségek teljes egyenlőségének és egyenjogúságának a követeléseitől, amelyek már Lenin 1895 decemberében írott programtervezetében is szerepeltek (LÖM. 2. 83. o.) -- az OSZDP II. kongresszusát megelőző programmunkálatok és elméleti viták heteiben-hónapjaiban épült be a lenini nemzeti koncepcióba és vált annak központi fontosságú részévé, állandó elemévé. Lenin akkori felfogása szerint bár a szociáldemokraták a saját programjukba is beveszik és elismerik ezt a polgári demokratikus követelést, de a szociáldemokrácia (mint a proletariátus pártja) "nem a népek és nemzetek önrendelkezésének, hanem minden egyes nemzetiség proletariátusa önrendelkezését tekinti pozitív és legfőbb feladatának". (LÖM. 7. 99, 100, 220, 227. o.) A proletariátus dolga és érdeke ugyanis nem az, hogy nemzetileg megossza és szétforgácsolja a proletariátus erőit, politikai harca egységét, hogy "jelentéktelen és olcsó" pillanatnyi sikerek kedvéért feláldozza a munkásosztály állandó érdekeit. Ellenkezőleg: a nemzeti kérdés proletár megoldása éppen azt követeli meg, hogy minél szorosabban egyesüljön, egybeforrjon a soknemzetiségű szociáldemokrácia és proletariátus, hogy minél nagyobb küzdőtéren harcolhassanak a demokratikus köztársaságért, mert csak a legteljesebb és legszorosabb szövetség biztosíthatja a teljes politikai és gazdasági felszabadulást. (LÖM. 7. 99, 220, 225, 227. o.)

Az 1903 utáni években a pártprogram 9. pontját, akárcsak az összes többi nemzeti követelést is, Lenin a demokratikus és szocialista forradalomért harcoló proletariátus osztályharca érdekeinek rendelte alá. Azt is kifejtette, hogy ezt elsősorban "negatív" kötelességként kell felfogni. Olyan programpontként, amely az önrendelkezés szabadságát gátló mindenféle önkény és elnyomás ellen irányul, de nem tartalmazhat semmiféle kötelezettségvállalást valamely nemzet konkrét önrendelkezése támogatására. (MUCSI 1970, 1134. o.) "Egyes kivételes esetekben", "bizonyos körülmények között" stb. (amelyek egyébként Leninék véleménye szerint a XX. század elején nem álltak fenn) ugyan a szociáldemokraták is támaszthatnak és támogathatnak "aktívan" is olyan nemzeti követeléseket, amelyek egy új burzsoá osztályállam megteremtésére vagy az állam teljes politikai egységének egy gyengébb föderatív egységgel való felváltására irányulnak, de mégis úgy látta, hogy ezeknek a nemzeti törekvéseknek a valószínűsége, hasonlóan a szabad és független lengyel köztársaság követeléséhez, a (kö-

zeli) szocializmusig "teljesen elenyésző". (LÖM. 7. 100, 220, 221, 222. o.) Ezért tehát igen rugalmasan úgy határozta meg a -- minden lehetséges és elképzelhető eshetőséggel számoló -- szociáldemokrata taktika lényegét, hogy ha a szociáldemokraták valamely új "egyesület" megalakításának a gondolatát célszerűtlennek és ésszerűtlennek nyilvánítják -- agitálhas-
sanak ellene, vagy fordítva, jelszavukul tűzhessék ki a szabad, független állam (köztársaság) követelését. (LÖM. 7. 221, 225-226. o.) Vagy amint azt 1905 áprilisában még világosabban megfogalmazta: "Mi nem lehetünk sem mellette, sem ellene." (LÖM. 10. 148, 178. o.) Végezetül a 9. program-
ponttal kapcsolatos lenini álláspont érdekes jellemzője, hogy az önren-
delkezés jogát kétségtelenül már (1902-től) annak "politikai" értelmében fogta fel, noha legelőször csak 1905 késő tavaszán írta le (mégpedig a "nemzetiségek kulturális önrendelkezése" kadet követelésével szembeállít-
va) a politikai önrendelkezés kifejezést. (LÖM. 10. 374, 252. o.)

Lenin koncepciójában a nemzetek önrendelkezési joga és az oroszor-
szági nemzeti kérdés demokratikus megoldása szorosan kapcsolódott a "de-
mokratikus köztársaság" követeléséhez, amely ugyancsak 1902 januárja után
vált felfogása kulcsfontosságú elemévé. Azt, hogy Lenin korántsem volt
mindvégig "köztársaságpárti", jól mutatja, hogy 1902 előtt egyetlen alka-
lommal sem említette a "köztársaság" kifejezést. Megengedhetőnek, s a
proletariátus szervezkedése és burzsoázia elleni osztályharca kibontakoz-
tatása számára megfelelő demokratikus keretnek és terepnek tartotta a de-
mokratikus alkotmánnyal bíró monarchiát is. 1902 elejétől kezdve azonban
az (immáron már "elvi" jelentőségűvé emelt) "demokratikus köztársaság"
követelését egyre inkább olyan legátfogóbb követelésnek tartotta, amely -
legszélesebb értelemben -- magában foglalta a minimális pártprogram
összes, így nemzeti követeléseit is. 1902 áprilisában a -- demokrácia el-
vét következtetlennül értelmező, és semmitmondó, általános demokratikus
frázisokat pufogtató -- burzsoá demokráciával szemben első ízben hívta
fel arra a figyelmet, hogy e burzsoá frázisok "teljes mértékben ... he-
lyettesítendőek a demokratikus köztársaságra és a demokratikus alkotmányra
való pontos utalással, mert hiszen a "teljesség" nem más, mint következe-
tes demokratizmus...". (LÖM. 6. 338, 339. o.) Ettől a gondolattól hamar-
osan annak kijelentéséig is eljutott, hogy a teljes köztársasági szabadsá-
got megteremtő, következetes polgári demokratikus forradalom leginkább

nem a (megbízhatatlan) burzsoáziának kedvez, hanem mindenekelőtt a (következtesen demokratikus) proletariátusnak és a parasztságnak hasznos és szükséges. Azért, hogy a városi és falusi proletariátus megteremthesse magának a szocializmusért való küzdelem "tágas és a XX. századhoz valóban méltó porondját". (LÖM. 10. 18, 294. o.)

Az első orosz forradalom alatt Lenin arra is rámutatott, hogy amíg fennmarad a "tőke uralma", még a teljes polgári szabadságot és egyenlőséget megvalósító, és a legszélesebbkörű demokratizmust biztosító polgári köztársaság viszonyai között is fennmarad nemcsak a nyomor és a munkanélküliség, hanem az elnyomás (beleértve "minden nemzeti és vallási elnyomást") is. (LÖM. 14. 104, 106. o.) A XX. század első évtizedének fordulójára már egyértelműen kikristályosodott (a köztársasági Svájcban élő) Lenin következetes monarchia ellenessége, meggyőződéses republikanizmusa. Határozottan állította, hogy általában a monarchiától nem (lehetnek) idegenek a komoly demokratikus reformok. Absztrakt értelemben a monarchia "egyáltalán nem uniformizált és nem változatlan, hanem igen rugalmas intézmény", de a XX. század elejének konkrét orosz monarchiájára mindez nem mondható el. (LÖM. 16. 408, 409. o.; LÖM. 20. 332. o.) Ez a monarchia "teljesen összeegyeztethetetlen a demokráciával, a nép uralmával, a nép szabadságával". Ezért a szociáldemokratáknak nem a "le az önkényuralommal!" jelszót kell a tömegek között propagálniuk (mint ahogyan azt 1895-1904 között tették), hanem a "le a monarchiával!" jelszót, a cár és a feudálisok hatalmával és kiváltságaival összenőtt monarchia megsemmisítését, a republikanizmust, mint a nép győzelmének feltételét. (LÖM. 19. 177. o.; LÖM. 16. 408. o.) Ismeretes végül az is, hogy a Lenin vezette szociáldemokraták (is) az olyan nagy, centralizált állam elvi védelmezői voltak már a XX. század első éveiben is, amelyben a termelőerők fejlődése és a proletariátus burzsoázia elleni harca stb. sokkal gyorsabb és eredményesebb lehet, mint a kis(ebb) államokban.

Lenin köztársasági meggyőződésének kialakulása időben egybeesett -- az országos centralizált párt létrehozásának előkészítése és a pártprogram kidolgozása kapcsán -- a szociáldemokrácián belül fellángoló vitákkal. A polémia alapvetően két síkon folyt: 1. a leendő párt szervezeti felépítése és működési elvei, valamint 2. a minimális program nemzeti követelése (vagyis a leendő demokratikus Oroszország nemzeti-nemzetiségi

felépítésének, berendezésének "államjogi" kérdései) körül. (MÁTÉ 1985, 110. o.) A fő vitakérdéseket főleg a párton és (részben) államon belül megvalósítandó "autonómia vagy föderáció?" kérdései, a (demokratikus) centralizmus szükségességének, illetve megvalósításának eltérő értelmezései jelentették. Lenin már az "Iszkra" megalakítása idején is úgy látta, s ettől később sem tért el, hogy a centralizmusnak kell annak a -- párt- és államszervezés alapját képező "egyedüli elvi jellegű", "az egész szervezeti szabályzatot" átható -- fő gondolatnak lennie, amely elvben "meghatározta az összes szervezeti részletkérdések megoldásának módszerét". (LÖM. 8. 219, 220.; SZTÁLIN 1. 50, 51. o.)

Ebből az alapelvből kiindulva a Bundnak és több más nemzetiségi szociáldemokrata pártnak azokat a törekvéseit, hogy az OSZDMP-ben az oroszokkal föderatív viszonyba lépjenek, megengedhetetlennek tartotta. Véleménye szerint ugyanis a föderáció ellentmondott a centralizmus elvének és az autonómia gyakorlatának (amely a párt részeinek egybeolvadását, a különböző nemzetiségű párttagok között feszülő "minden kötelező válaszfal" elvetését, a "legszorosabb egység" megvalósulását stb. jelentette), mivel a különállást, elkülönülést nacionalista elvvé emelte és fetisizálta, semmivé tette a különböző nemzetiségű, fajú stb. proletárok egyesítésének nagy ügyét. (LÖM. 7. 252, 253, 306, 309. o.; LÖM. 8. 27, 65, 66. o.) Lenin tehát annak tudatában is, hogy a nem orosz szociáldemokraták jelentős része a föderációt tartotta a pártépítés helyes(ebb) megoldásának, elvben már a küszöbről elvetette ("a végsőig, egészen a Bundnak a pártból való kizárásáig", a "szakadásig" is elmenve) a nacionalizmusnak, az elkülönülésnek utat engedő "ostoba" föderációt, és hitet tett az -- egyedül helyes alternatívának tartott, a lehetőleg minél erősebben centralizált, egységes forradalmi párton belül megvalósítandó -- autonómia mellett. (LÖM. 46. 120, 234, 284-285. o.; LÖM. 7. 253. o.; LÖM. 8. 27. o.) Értelmezése szerint az 1898-as szervezeti szabályzat által a Bund számára biztosított autonómia (ameddig úgymond az "engedményekben" a szociáldemokrácia a legtovább elmegetett) kizárólag csak a helyi szükségleteknek megfelelő, és a zsidó proletariátust speciálisan érintő kérdésekben biztosított a zsidó szociáldemokraták számára autonómiát. Például: zsidó nyelvű propaganda és agitáció; a közös pártprogram általános és alapvető követeléseinek alkalmazása és továbbfejlesztése a helyi sajátos-

ságoknak megfelelően; saját irodalom kiadása; az agitációs módszerek önálló megválasztása stb., stb. (LÖM. 7. 115, 231. o.; LÖM. 8. 66-69. o.; LÖM. 46. 285. o.)

A mensevikektől eltérően Lenin semmiféle ellentmondást nem látott az erőteljes centralizáció és az autonómia között. A vádakra válaszolva kifejtette például, hogy a párt szervezeti szabályzata 8. pontjába foglalt autonómiát nem a "központ" aprólékos beavatkozásaként, nem egy "bürokratikus" centralizált szervezet működésének általános elveként kell fel fogni, ellenkezőleg. 1905 tavaszától -- a "kicsinyes centralizmussal szemben", a "nemzetiségek" számára újabb engedményeket téve -- szükségesnek tartotta kidolgozni "mindennemű kisebbség jogainak pontos, körülhatárolt, a pártnak minden párttagra kötelező szervezeti szabályzatában rögzített" alkotmányos biztosítékait. (LÖM. 10. 200, 35, 36. o.; LÖM. 7. 253. o.)

A párton belüli centralizáció és autonómia kérdésében tehát Lenin álláspontját az elvi szilárdság és tántoríthatatlanság jellemezte. Ugyanakkor a leendő demokratikus köztársaság felépítésének, berendezésének államjogi kérdéseiben az álláspontja rugalmasabb, s egyúttal kiforrottabb volt. Az OSZDMP II. kongresszusán elfogadott minimális pártprogram nemzeti követelései közül az (állam)polgárok teljes egyenjogúságának (nem csupán nemre, vallásra, fajra, hanem) "nemzetiségre", sőt "anyanyelvre" való tekintet nélküli követelése már a II. kongresszus előtt megjelent Lenin írásaiban. (LÖM. 7. 100. o.) A helyi "önkormányzat" követelése pedig (bár még csak a paraszti önkormányzat kapcsán) már 1894-től koncepciója részét, állandó elemét képezte. (LÖM. 1. 274, 488, 499. o.) Lenin -- a centralizált demokratikus köztársaság elve védelmében a helyi autonómiát is elegendőnek tartva -- határozottan ellene volt a "területi önkormányzat" 3. pontba való beiktatásának, mert indoklása szerint ez "igen homályos és úgy értelmezhető, mintha a szociáldemokrácia azt követelné, hogy az egész államot osszák fel apró területekre". (LÖM. 7. 260, 405. o.) A kongresszus azonban a kaukázusi küldöttek indokait elfogadva szükségesnek és célszerűnek ismerte el ezt a követelést az olyan "sajátos életkörülmények között élő és sajátos összetételű lakossággal bíró vidékek", mint például Finnország, Lengyelország, a Kaukázus, Litvánia stb. számára. (BURMISZTROVA 1962, 309. o.; AZ SZKP HATÁROZATAI I. 1954, 43.

u.; LÖM. 7. 405. o.) A "kaukázusi" Knunjanc azt hangsúlyozta, hogy a területi autonómia fegyverül és konkrét programul szolgálhat az Oroszországtól elkülönülni nem akaró népek, nemzetek, illetve a szociáldemokraták számára a különböző nacionalista, föderalista vagy (a politikai elkülönülést propagáló) szeparatista nézetek elleni harcban. (BURMISZTROVA 1962, 309. o.)

Az OSZDMP II. kongresszusát követően Lenin nemcsak szervesen beépítette nemzeti koncepciójába a területi autonómia követelését, hanem 1905 után -- az agrárkérdésben újból fellángoló vita során, mivel az a centralizálás és az autonómia kérdését is érintette -- néhány ponton tovább is fejlesztette azt. Többek között kifejtette, hogy a helyi önkormányzatok jogköréről, a nemzetiségi földek "zemsztvósításáról" stb. szóló törvényeket a központi, pétervári parlamentnek kell majd kiadni, amely a földbirtoklásra, a földhasználatra stb. vonatkozólag általános érvényű szabályokat állapít majd meg "az állam egész területére", míg a földdel való rendelkezés jogát (a minimális program 3. és 9. pontjai értelmében) "a helyi és területi önkormányzati szerveknek adják át". A helyi különbségekkel számoló részletes szabályok megalkotása, a nacionalizált földek gyakorlati kiosztása vagy a telkek elosztása, a települési feltételek, az adókvetési szabályok megállapítása stb. -- mindezek elkerülhetetlenül az államhatalom helyi és területi szerveinek a kezébe mennek majd át. (LÖM. 16. 224, 290-291, 363. o.; LÖM. 12. 244. o.; LÖM. 17. 247. o.) Ebben a (népesség többségét kivető) parasztság teljes uralmát biztosító centralizált demokratikus államban tehát, ahol mind a központban, mind vidéken teljesen következetesen megvalósítják majd "a demokratizmus teljesen egyenlő fokát", mindezekben a felsorolt kérdésekben szerinte "az egyes országok és népek autonómiája ... teljes mértékben megengedhető..." (LÖM. 17. 247. o.; LÖM. 16. 292. o.)

Az is ismeretes, hogy Lenin "a nemzetek önrendelkezési jogának realizálási módzatai között nemcsak az önálló államalakítás (nemzeti függetlenség, állami különválás) alternatívájával számolt, hanem e jog megvalósítási lehetőségei közé sorolta a föderációs változatot is". (MÁTÉ 1985, 38. o.; LÖM. 7. 220. o.) Ehhez azonban hadd tegyük azt is hozzá, hogy ebben az időszakban számolt ugyan a konkrét különválás, elszakadás lehetőségével is, de az önrendelkezés "jogá"-nak az erőteljes hangsúlyo-

zása, a 9. pont politikai önrendelkezésként való felfogásáról való "hallgatása", e pont "negatív" oldalának a kiemelése stb. mind azt bizonyítják, hogy -- a kaukázusi küldöttek érveléséhez hasonlóan, a PPS szeparatizmusa elleni harcban -- e "jog" legelső, legfontosabb realizálási módzatának a centralizált demokratikus köztársaságban maradó nemzetek és nemzetiségek széleskörű területi és helyi autonómiáját tartotta. Az önrendelkezés "jogának" hangsúlyozását, a 3. pont beiktatását ő is megfelelő fegyvernek és elegendőnek tartotta a konkrét különválás megakadályozására. (LÖM. 46. 289. o.; LÖM. 16. 291. o.) Ugyanakkor az önrendelkezés realizálási módzatainak sorában valóban számolt a helyi és területi autonómia keretei között megvalósuló önrendelkezés mellett a konkrét különválás (esetleges) lehetőségével és a föderációs változattal is. Államjogi területen a föderációnak tett "engedmény" esetében, úgy véljük, alapvetően ugyancsak taktikai megfontolások vezették. A II. kongresszust megelőző levelezésében jól kitapintható a Bunddal szembeni (látszólagos) békülékenysége, az "autonómia vagy föderáció?" kérdései körül folyó vita élének a tompítása, sőt tartózkodás az "Iszkra" által "a föderatív és nemzeti elv kérdésében" 1901 augusztusában elindított polémia folytatásától. (LÖM. 7. 92. o.; LÖM. 46. 288. o.)

Ehhez a kérdéshez szorosan kapcsolódott Lenin nemzeti koncepciójának az az eleme is, hogy 1905, sőt 1912 előtt szinte egyáltalán nem reflektált a Bund, a lengyel, az örmény stb. szociáldemokraták kulturális nemzeti autonómiát szorgalmazó nemzeti követeléseire. Nem reagált különösebben az örmény szociáldemokraták kiáltványának arra a (lényegi részhez tartozó) gondolatára sem, hogy: "Nem tartjuk lehetségesnek, hogy programunkba bevegyük a kaukázusi nemzetiségek politikai autonómiájának követelését; csak kulturális autonómiát követelünk számukra, vagyis követeljük a nyelvhasználat, az iskola, a művelődés stb. szabadságát." (LÖM. 7. 99. o.) Megelégedett a tagadással, annak leszögezésével, hogy a szövetségnek "ki kell hagynia a programjából a föderatív köztársaság követelését és a demokratikus köztársaság követelésére kell szorítkoznia." (LÖM. 7. 99. o.)

Leninnek ez a tagadáson túl még nem igen menő álláspontja nemzeti koncepciója kidolgozatlanságának is betudható. Annak, hogy a többi "iszk-rás"-hoz hasonlóan még ő sem tudott határozott, részleteiben kimunkált

alternatívát szembeállítani a "kulturális-nemzeti autonómiá"-val. Azzal a követeléssel, amely még egyébként sem vált a bundisták programjának szilárd (alap)elemévé. (MÁTÉ 1985, 31, 39. o.) Emellett 1905 előtt a fő veszélyt a PPS-isták szeparatista törekvéseiben látta, s a fő tüzet rájuk, nem pedig a -- nagy, centralizált köztársaság "integritását" nem veszélyeztető -- kulturális-nemzeti autonómiát szorgalmazók nézeteire zúdította. A felsorolt szempontok mellett ebben az esetben sem hagyhatók figyelmen kívül a taktikai megfontolások. Lenin tisztában volt azzal, hogy számos olyan, az egységes centralizált országos párt létrehozását, valamint a minimális program 9. pontját is elfogadó nem orosz szociáldemokrata szervezet, csoport vagy egyén stb. is volt, akik (illetve amelyek) a demokratikus köztársaságon belül maradó nemzetek és nemzetiségek "önrendelkezését", a nemzetiségek "autonómiáját" nem a lenini értelemben fogták fel, hanem többnyire az egymással föderatív kapcsolatra lépő "nagy" oroszországi nemzeteken belül a "kis" (vagy nem kompakt módon elhelyezkedő) nemzetiségek számára biztosított területi vagy kulturális autonómiaként, vagy a kettő kombinációjaként. (BURMISZTROVA-GUSZAKOVA 1976, 61-62. o.; BURMISZTROVA 1969, 101, 102. o.) Leninék tehát, nem akarván -- a nemzetiségi kérdésben elkövetett eme (egyébként sem központi fontosságú) hibák bírálatával -- "eltántorítani" ezeket a (más, fontosabb kérdésekben többnyire a lenini vonalat támogató, vagy ahhoz közelálló) nem orosz szociáldemokratákat, elsősorban nézeteik közös, azonos vagy hasonló vonásait, illetve tartalmát emelték ki, nem pedig a részletkérdésekben megmutakozó eltéréseket. Ennek során még bizonyos -- az elvi jelentőségű kérdéseket nem érintő -- taktikai engedményektől, kompromisszumoktól sem riadtak vissza.

Ennek az eredményeként kerülhetett be az OSZDMP politikai programjába (a 3. pont mellett) a nagy vitát kiváltó 8. pont is. Lenin már a kongresszust megelőzően hajlott volna afelé a kompromisszumos megoldás felé (amelyet a Bund végülis elutasított), hogy a saját programtervezetükbe pontokat vegyenek be például "a nyelvek egyenjogúságáról és a nemzeti kisebbségek védelméről" stb. (MÁTÉ 1985, 36. o.) A kongresszusi vitában a bundisták az állampolgárok egyenjogúsága mellett (amelyet Leninék elegendőnek tartottak) felvetették a "nyelvek egyenjogúságá"-nak és a "nyelvek elnyomását"-nak a kérdését (hogy "a határterületek ne gyanúsítsák a szoci-

áldemokratákat russzifikátorsággal" (LÖM. 9. 209, 210. o.; BURMISZTROVA 1962, 307. o.), "követelték minden nemzetiség ama jogának a programba való beiktatását, hogy saját nyelvén tanulhasson, valamint saját nyelvén fordulhasson a különböző társadalmi és állami intézményekhez...". (LÖM. 8. 47-48. o.) Végülis, mint ismeretes, Lenin, Martov stb. ellenzése ellenére a kongresszus többsége elfogadta a 8. programpontot, amely -- azzal a kitételével, hogy "az állami nyelvvel egyformán az anyanyelv bevezetését" kell követelni -- elismerte az állami nyelv (az orosz) szükségességét, létjogosultságát. (BURMISZTROVA 1969, 76. o.)

A "kulturális-nemzeti autonómiá"-nak tehát (amelyet a II. kongresszuson a zsidó és a lengyel képviselők a program 9. pontjába próbáltak sikertelenül betoldani) néhány kevésbé fontos részelemét a kongresszusi többségnek sikerült a 8. pontba "becsempészní". Úgy véljük, hogy -- a kongresszus által elfogadott pártprogram minden követelését magára nézve is kötelezőnek tartó -- Lenin kulturális-nemzeti autonómia iránti "közömbösségében" ez is szerepet játszhatott. Az 1905 nyarán kibontakozó demokratikus forradalom körülményei között viszont, amikor létfontosságú kérdéssé vált az "egész nép" rokonszenvének és támogatásának a megnyerése, mozgósításuk az ideiglenes forradalmi kormány 6 pontban összefoglalt programjának a haladéktalan megvalósítására, Lenin álláspontja némileg megváltozott. A forradalom győzelmének érdekeiből, a szövetségi politika ehhez kapcsolódó gyakorlati, taktikai követelményeiből kiindulva ugyanis, az egyik "sarkalatos" jelszóként követelte a "teljes kulturális és politikai szabadságot az összes elnyomott és nem egyenjogú nemzetiség számára". (LÖM. 11. 160. o.;.) Azáltal tehát, hogy a "teljes szabadság"-ba a "politikai" szabadság (különválás) mellett a "kulturális" szabadságot is belefoglalta, látszólag elismerte, illetve nem kérdőjelezte meg nyíltan a kulturális "szabadság" (értsd: autonómia) követelésének a jogosságát, realitását. Ebben jelentős tényezőként játszhatott közre annak a tudata, hogy a cári önkényuralom, a politikai és nemzeti elnyomás ellen felkelt nem orosz népesség legforradalmibb, legharcosabb osztagait éppen azok az északnyugati-délnyugati "végek" alkották, amelyeknek a lakói közül még az ottani forradalmi szociáldemokraták is a "kulturális-nemzeti autonómia" talaján álltak! (BURMISZTROVA-GUSZAKOVA 1976, 61, 62, 68, 76. o.) Az is köztudott, hogy a demokratikus tömegek feletti hegemonia meg-

szerzéséért folyó harcban a szociáldemokraták (bolsevik szárnya) legerősebb, legbefolyásosabb konkurenciái a kadetok és az eszerek voltak. Márpedig mindkét "párt" követeléseinek között ott szerepelt a politikai önrendelkezés mellett a kulturális önrendelkezés jelszava is.

Amikor azonban Lenin "az elnyomott és nem teljes jogú népek teljes szabadsága" értelmezése során a "politikai" szabadság mellé odahelyezte a "kulturális" szabadság terminusát is, akkor őt nem egymásmellettiségük hangsúlyozásának, hanem éppen ellenkezőleg: e két terminus ellentétessége nyomatékosításának a szándéka vezette. (LÖM. 10. 374. o.) Egymás mellé helyezte ugyan őket, de csak azért, hogy a kulturális önrendelkezést formailag, látszólag elismerve (s ezzel az e követelést magukénak vallók népes táborára "igényeinek" is eleget téve), és egyúttal a 9. pont "lényegi" követeléséhez is hű maradva, harcolhasson ez ellen a (polgári, kispolgári rétegek körében egyre nagyobb befolyással bíró) jelszó ellen. S mivel ekkor nem az "önrendelkezés"-t a konkrét és feltétlen különválás értelmében felfogó PPS-ista nézetek ellen folyt már elsősorban a harc, hanem az önrendelkezést a cári monarchia megdöntése nélkül, bizonyos kulturális és egyéb korlátozott demokratikus reformokkal is megvalósíthatónak látó nézetek ellen, Lenin -- a hangsúly elég erőteljes áthelyezésével -- az "önrendelkezési jog"-nak egyre inkább már a "politikai" értelmét kezdte el hangoztatni.

Már 1905 tavaszán kibontakoztak az "Oroszország feldarabolására irányuló nemzeti mozgalmak", amelyek véleménye szerint "elszakíthatják forradalmunktól az orosz nagy- és kisburzsoázia tömegét..." (LÖM. 9. 355. o.). A 9. pontnak a különválás, az elszakadás jogaként való hangsúlyozása tehát részben ezeknek a szeparatista nemzeti törekvéseknek az ellensúlyozását szolgálta. Emellett Lenin azt is figyelembe vette, hogy -- szemben a "kulturális-nemzeti autonómiá"-t követelőkkel -- ezek a mozgalmak szeparatisták voltak ugyan, de a cárizmus ellen "radikálisan" kívántak fellépni. Ezért ezeknek a nemzeti mozgalmaknak a cári elnyomás ellen irányuló energiáját, nacionalista törekvéseiknek ezt a részét és tartalmát is fel kívánta használni a proletáriátus önálló forradalmi céljai megvalósítása érdekében. Bizonyos mértékig őket is be kívánta vonni a bolsevikok által irányított, s az oroszországi proletáriátus hegemoniája mellett végbemenő cárizmus elleni "össznépi" felkelés hatalmas áradatába.

Ez a szempont is jelentősen közrejátszhatott abban, hogy a forradalom hónapjai alatt Lenin egyáltalán nem érintette sem az "autonómia vagy föderáció?" kérdését, sem azt, hogy a cári monarchia közelinek látszó megdöntése után létrejövő demokratikus állam föderatív vagy centralizált köztársaság legyen-e? Pedig, amint utaltunk rá, a nemzetiségi politikai erők egy része éppen ekkor kezdte erőteljesebben hangoztatni igényét a leendő demokratikus állam föderatív átalakítására. Ezeket a (nézeteltérésekre okot adható, s ezáltal a közös "roham"-ot és összefogást gyengítő vitás) kérdéseket is belefoglalta, feloldotta a "teljes szabadság", a "le az önkényuralommal!", a "demokratikus köztársaság" stb. központi, átfogó, általános, s ezért különféleképpen értelmezhető, propagandisztikus gyakorlati jelszavaiban.

Mindent összevetve tehát megállapítható, hogy Lenin a "nemzetek önrendelkezési jogá"-nak a konkrét realizálási módzatai között a jelzett időszakban nemcsak a nagy, centralizált köztársaság keretei között maradó népek számára biztosított széleskörű területi és helyi autonómia (általa legkíváncsabbnak tartott) alternatívájával számolt, hanem az említett megfontolásokból kiindulva, e "jog" megvalósulási módzatai közül -- a különválás mellett -- nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy a győztes "össznépi" felkelés eredményeként létrejövő demokratikus, de nem centralizált, hanem a "nagy" nemzetek egyenjogú föderációján felépülő köztársaságon belül (főleg nem kompakt módon vagy keverten) elhelyezkedő nemzetiségek esetleg kulturális autonómiát kapjanak! Tehát valóban következetesen tartotta magát ahhoz "A nemzeti kérdés programunkban" megfogalmazott gondolatához, hogy: "az orosz szociáldemokrácia semmiképpen sem köti meg a kezét. Számol minden lehetséges, sőt, általában minden elképzeltető eshetőséggel, amikor programjába beiktatja a nemzetek önrendelkezési jogának elismerését!" (LÖM. 7. 225. o.)

I R O D A L O M

- Berend Rózsa (1984): A gazdasági elmaradottság kérdésének bekapcsolása a marxista elméletbe. Valóság, 1. sz.
- T. Ju. Burmisztrova (1962): Lenyinszkaja polityika proletarszkovo intyernacionalizma v period obrazovanyija RSZDRP (1894-1903 gg.) Leningrad.
- T. Ju. Burmisztrova (1969): Nacionalnij voprosz i rabocseje dvizsenyije v Rosszii. Lenyinszkaja polityika proletarszkovo intyernacionalizma 1907-1917 gg. Moszkva.
- T. Ju. Burmisztrova -- V. Sz. Guszakova (1976): Nacionalnij voprosz v programmah i taktyike polityicseszkih partyij v Rosszii 1905-1917 gg. Moszkva.
- Dér Aladár (1972): A nemzetfogalom lenini értelmezéséhez. Acta Marxistica-Leninistica XVIII. Tudományos Szocializmus Tanulmányok, KLTE, Debrecen.
- Huszár Tibor (1975): A cselekvő ember. In: Adalékok egy polémia történetéhez. Lenin és R. Luxemburg vitája a nemzeti kérdésben. Bp.
- Karl Kautsky (1982): Az erfurti program, Kossuth.
- Kirschner Béla (1971): Lenin a demokratikus és szocialista forradalomról (1893-1917.) Akadémiai.
- Kiss Balázs (1984): Világgazdaság-elméletek, Magvető.
- N. N. Krupszkaja (1959): Visszaemlékezések Leninre, Kossuth.
- LENIN Összes Művei: 1. k. (1893-1894): Kossuth, 1963.
- LENIN Összes Művei: 2. k. (1895-1897): Kossuth, 1963.
- LENIN Összes Művei: 3. k. (1896-1899): Kossuth, 1964.
- LENIN Összes Művei: 4. k. (1898-1901): Kossuth, 1964.
- LENIN Összes Művei: 6. k. (1902. jan.-aug.). Kossuth, 1964.
- LENIN Összes Művei: 7. k. (1902 szept. - 1903. szept.) Kossuth, 1965.
- LENIN Összes Művei: 8. k. (1903 második fele - 1904.júl.) Kossuth, 1965.
- LENIN Összes Művei: 9. k. (1904 júl. - 1905 márc.) Kossuth, 1966.
- LENIN Összes Művei: 10. k. (1905 márc.-jún.) Kossuth, 1972.
- LENIN Összes Művei: 11. k. (1905 júl. -okt.) Kossuth, 1966.
- LENIN Összes Művei: 12. k. (1905 okt. - 1906 ápr.) Kossuth, 1972.
- LENIN Összes Művei: 14. k. (1906 szpt.- 1907. febr.) Kossuth 1974.

- LENIN Összes Művei: 16. k. (1907 jún. - 1908. márc.) Kossuth, 1968.
- LENIN Összes Művei: 17. k. (1908 márc.- 1909. márc.) Kossuth, 1968.
- LENIN Összes Művei: 19. k. (1909. jún.- 1910. okt.) Kossuth, 1975.
- LENIN Összes Művei: 20. k. (1910 nov. - 1911. nov.) Kossuth, 1975.
- LENIN Összes Művei: 46. k. (Levelek 1893-1904). Kossuth, 1975.
- MÁTÉ István (1985): Az oroszországi szociáldemokrácia és a nemzeti kérdés (1893-1903). Tudományos Szocializmus Füzetek. 80. sz.
- MUCSI Ferenc (1970): Lenin és a nemzeti kérdés. Századok, 5-6. sz.
- Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak HATÁROZATAI, (1954), I. Szikra.
- J. V. SZTÁLIN Művei 1. k. Szikra, 1949.
- TŐKEI Ferenc (1974): A szocializmus dialektikájához. Kossuth.

LOBOCZKY JÁNOS

KOSSUTH ADÓ-KONCEPCIÓJA A REFORMKORBAN

ABSTRACT: In meiner Studie analysierte ich die sich in den 1840-er Jahren entfaltete Steuerkonzeption von Kossuth. Seinen Standpunkt legte er vorwiegend in der Zeitung "Pesti Hírlap" dar. Seine Auffassung gestaltete sich in der Dabatte mit den Neokonservativen und Széchenyi. Er lehnte das Prinzip der Steuerfreiheit der Adligen ab. Im Anfangaus taktischer Gründen-vertrat und verkündete er das Prinzip der Stufenfolge bei der Einführung der öffentlichen Steuer. Die Frage des Steuerns untersuchte er im Zusammenhang mit der Frage der Interessenvereinigung beziehungsweise mit anderen konkreten Reformfragen. Der Plan der Haussteuer war im Parlament gefallen (1843/44). Er unterstützte dann den Vorschlag von Széchenyi, aber der wurde nicht durchgesetzt. Die Konzeption von Kossuth radikalisierte sich danach. Er fasste seine mit der Steuerreform verbundenen Anträge in dem im Jahre 1847 publizierten Studie "Adó" zusammen.

A reformkori politikai viták egyik középponti kérdése volt az adózás mikéntje. Az ország polgári átalakításának szemszögéből egyre inkább elfogadhatatlanná vált a nemesi adómentesség.

Kossuth programjának is kulcskérdése volt a közadózás bevezetése. Ebből következően a Pesti Hírlap főszerkesztőjeként, de a laptól való kényszerű megválása után is sokrétűen elemezte e téma minden lényeges vonatkozását.

A közadózás ügyének előzményei a 18. század végére nyúlnak vissza. A nemesi adómentesség felszámolását céljának tekintették II. József, a magyar jozefinisták és a jakobinusok is. Berzeviczy Gergely a háziadóhoz való hozzájárulást, Hajnóczy pedig a birtokaránylagos adózás bevezetését javasolja. Emellett országos választmányokat hoztak létre a kérdés megvizsgálására, amelyek azonban tényleges eredményeket nem hoztak.

Az 1825-27-es országgyűlésen Szilágyi László, az 1820-as évek végén

Balásházy János lép fel a nemesi közvélemény által "sarkalatosnak" tekintett kiváltság ellen. Wesselényi az országgyűlési költségek és a háziadó elvállalását szorgalmazza, mivel ezek hovafordítását is ellenőrizheti a nemesség.

Széchenyi programjában szintén hasonló fölvetéssel találkoztunk: "A házi pénztár s országgyűlési költségekhez idom szerint mindenki fizet." (Széchenyi 1958. 64.) A Világban pedig azzal az eszmei indoklással is él, amely azután Kossuth nézetrendszerében válik alapelvvé. Arról ír, hogy az osztályok közötti "valódi összhangzás" megteremtésének, vagyis az érdekegyesítő politikának lényeges feltétele a nemesség adózása. (Széchenyi 1984. 56-57.; 120-121.; 127-129.) A pozitív javaslatok után csupán szerény kezdet, hogy az 1832-36-os országgyűlésen törvényt hoznak a jobbágytelken ülő nemesek megadóztatására.

Kossuth cikkeiben főleg az újkonzervatívok -- Desseffy Emil és Sztáray Albert -- e tárgyban írt tanulmányaival vitázva fejti ki a maga álláspontját. Adó-konceptiója az 1847-ben megjelent Adó című munkájában jelenik meg leszűrten és tisztázott formában. Az abban kifejtett álláspontig azonban, főként politikai-taktikai okokból, fokozatosan jut el. Tanulmányomban gondolatainak ezt az útját követem nyomon, különös tekintettel a Hírlap cikkeire.

Széchenyi "A kelet népe"-ben mulasztással vádolta Kossuthot az adókérdés mellőzéseért. Valójában Kossuth nem kerülte meg e témát, csupán a fokozatosság elvére hivatkozott, mert tisztában volt a közteherviselés bevezetésének nehézségeivel, a nemesség várható ellenállásával. Ugyanakkor a Széchenyinek adott "Felelet"-ben már körvonalazza programját. "...óhajtom, hogy a ki mint részesül a közállomány jóvoltiban, akkint részesüljön annak terheiben is, tehát az adó-nemfizetési előjog lépcsőnkint megszüntessék." (Kossuth 1841 a: 91-92.)

Adózással kapcsolatos első cikkeinek megírásában a közvetlen hatást Sztáray Albert 1841-ben megjelent írása szolgáltatta. (Sztáray 1841.) Ebben a szerző azt szorgalmazza, hogy a beligazgatási költségeket teljes egészében vállalja át a nemesség, de a hadi adót továbbra is egyedül a jobbágyok fizessék. A háziadót minden nemes a vagyona arányában fizesse, de ezt összeköti azzal a javaslattal, hogy nagyobb beleszólási joga legyen a megyei közügyekbe annak, aki többet fizet. Emellett azt hangoztat-

ja Sztáray, hogy az úrbéri viszonyokon nem kell változtatni. Úgy látja, hogy a könnyítés után a jobbágyoknak már nem lenne jogalapjuk a földesúri terhek ellen lázadni.

Erre a javaslatra reagálva indítja el Kossuth az adózásról szóló eszmefuttatásait 1841 őszén a Pesti Hírlapban. Szélesen megalapozott érvrendszerét vezércikkek sorozatában fejtette ki. Az érdekegyesítés nemzetmentő voltának hangoztatása mellett a kérdés gazdasági szempontjait, a természetjogra és a történelemre hivatkozást, a külföldi példákra utalást logikusan fűzi egybe.

Elemzésben az egyes cikkek időrendiségét is figyelembe veszem, hiszen a Kossuth szemléletének formálódását jobban nyomon követhetjük. Annál is inkább, mivel nem egy már minden részletében kidolgozott javaslatrendszer írt le, hanem taktikai szempontokat is figyelembe véve egy-egy aktuális témához kapcsolódva részletezi saját álláspontját. A hatás-keltés külsőséges eszközeivel egyre kevésbé él, valóságos jogi, pénzügyi, történeti értekezésekkel lépett fel.

Először is fontosnak tartotta, hogy a nemesi adómentesség feudális, történeti indokait cáfolja. Elveti azt a felfogást, hogy a nemesség áldozatot hozott a föld jobbágyoknak való átengedésével: "... az ország nemesi eredetileg nem áldozatképpen, hanem önhasznukért adtanak a parasztnak földet, következőleg örök igazság szerint ezzel nem takarózhatunk, midőn a naponkint növekedő beligazgatási költségek részesülésünket követelik. Az, a mit ma úrbéri földnek nevezünk, első telepítés óta soha sem volt olyan szabad tulajdona a nemességnek, miszerint később szabad tulajdonának feláldozásáról szólhatna, s így a közadót tőkében örök időkre lefizetettnek történelmi igazsággal állíthatná." (Kossuth 1841 b.) Rádásul az állandó hadsereg felállításával a katonáskodás terhe is elsősorban a jobbágyra nehezedik.

Kossuth adórendszerünk történeti alakulását is felvázolja, hogy szélesebb körű megalapozást adjon az ügynek. Azt igyekszik bizonyítani, hogy a nemesség 1715-ig valamilyen formában hozzájárult a közterhekhez. Az állandó házi pénztár csak 1723-tól létezik, s 1715 előttről nincs törvény, mely a jobbágyságot háziadóra kötelezné. (Kossuth 1841 c.)

Mindezek után első lépésként Kossuth is a háziadó nemességre való kiterjesztését szorgalmazza. Sztárayval ennyiben egyetért, de a föltéte-

leket tekintve már ellentétes a felfogása. Kossuth is hangoztatja, hogy a szegényebb néposztályokon segíteni kell, azt viszont elutasítja, hogy a politikai jogokat a tehervállalás arányában gyakorolják a nemesek. Ez gyakorlatilag még a kisenemességet is kiszorítaná a politikai küzdőtérrel.

A közteherviselés Kossuth programjában a rendi különbségek felszámolásának egyik eszköze volt, a Sztáray ajánlotta külön nemesi adófizetés viszont a földesurak és jobbágyok közötti válaszfalakat továbbra is fenntartotta volna. Éppen ezért javasolja Kossuth, hogy nemes és nem-nemes egyaránt arányos kivetés alapján fizessen.

Kossuth persze jól tudja, hogy a nemességet nem lesz könnyű megnyerni. Ezért szögezi le, hogy a közteherviseléssel nem kívánja a nemesség szerepét gyöngíteni. Az angliai példára is hivatkozik, ahol éppen akkoriban tárgyalták a jövedelem adó ügyét. Az ilyen arisztokrácia betölti hivatását, mivel vállalja ezt az adót, s ezzel a nemzetérdeket előréviszi. Az ilyen arisztokráciának van jövője.

Kossuth elképzelése szerint a háziadó magában foglalná az országos, a megyei és a községi közköltségeket. Úgy látja, hogy a községi közköltségeket fedező adó tárgyában csak a helyhatósági reform véghezvitele után lehet előrelépni. Ebben a részletkérdésben a következő országgyűlésen még nem vár átfogó reformot. Az országos közköltségekkel kapcsolatban viszont provinciális érdekek kerülhetnek előtérbe, ezek akadályozhatják az ügy sikerét. Marad tehát a megyei rész.

Kossuth láthatóan körültekintően, konkrét célkitűzéseken keresztül igyekezett meggyőzni a nemesi közvéleményt. Emellett a nemesi adómentesség gazdasági ésszerűtlenségeire is rámutat. A magyar nemes szerinte entuziaszta, egy-egy fellobbanásra képes, de okosan gazdálkodni nem tud. Alkalmanként nagylelkű felajánlásokat tesz, de a rendszeres adózástól elzárkózik. Kossuth hinni szeretné, a nemességben ott él a felfogás, hogy nem akar here lenni. A helyes magatartás felismerésében ezt az osztályt a hibás előítéletek, valamint a gazdasági ügyek iránti érzéketlenség gátolják. Ezen a helyzeten kell és lehet is változtatni szerinte.

Arra is rámutat, hogy közvetve a nemesség fizet adót, utalva a harmincad vámról és egyéb indirekt adókra. (Kossuth 1842 a.)

Kossuth az adó ügyét nem elszigetelten vizsgálja, összefüggésbe hozza más reformkérdésekkel. Az egyik ilyen a közlekedésünk elmaradottságá-

ból fakadó értékesítési nehézség. Fölveti, hogy a háziadó egy részéből fedezni lehetne utak, illetve vasutak építését. A pest-fiumei vasút létrehozásának szükségességét ezzel kapcsolatban is megemlíti. Kiemeli, hogy a háziadóból növelni kellene a népnevelés kiadásait, hiszen ez elsőrendű érdeke a polgárosodni akaró nemzetnek, de magának a nemességnek is, ha korszerűbben akar gazdálkodni. Még a vagyonbiztonságnak is egyik elősegítője lehet ez az adó. Főként a nagy puszták birtokosai vannak kitéve a betyárok garázdálkodásainak, így az ő érdekükben is áll, hogy a háziadó több "pusztázó katona" tartását tenné lehetővé. (Kossuth 1842 b.)

Az ősiség sokak által kívánt eltörlése szintén olyan reformkövetelés, mellyel összekapcsolja az adó kérdését Kossuth. A polgári tulajdon létrejöttét gátolja az ősiség törvénye, a hitelügyet sem lehet megoldani átfogóan, amíg ez érvényben van.

Az eladósodott nemességnek a közhitel lehetőséget adna adósságaik törlesztésére, így valószínűleg könnyebb szívvel szavazná meg a háziadóban való részvételt. Kossuth mindenestre a két kérdés, ősiség eltörlése és háziadó, együtt és egyszerre megvalósítását sürgette.

Az úrbéri viszonyok felszámolása és a közteherviselés bevezetése között alapvető összefüggést lát Kossuth. Ha a nép terhein könnyítenének, könnyebben tudná magát megváltani.

A Pesti Hírlap már 1841-ben foglalkozott azzal, hogyan lehetne segíteni a magukat megváltani akaró jobbágyoknak, hogy a megfelelő tőkét előteremtsék. (Szabó 1952.) Pest megye gyűlésén például olyan javaslatot terjesztettek elő, hogy népnevelési célokra szedjenek két krajcáros adót nemestől és nem-nemestől egyaránt, s ezt adják ki kamatra a magukat megváltani akaró jobbágyoknak. (Kossuth 1841 d.) Kossuth világosan látja, hogy az adópolitika Magyarország sajátos helyzete folytán a nemzeti függetlenség ügyével és a nemzetiségi kérdéssel is összefüggésben áll.

Az elsőre nézve a pozsonyi Hírnök egyik cikkére reflektál Kossuth. (Kossuth 1842 c.) Az említett cikkben a szerző azért javasolja kezdetben csak a legfontosabb új célokra az adózást (pl. közlekedés fejlesztése), mert így a nemesség a fizetéshez hozzászokva olyan állami költségekhez is hozzájárulna, melynek ellenőrzése nem áll módjában (katonatartás, udvar-költség, nélkülünk tett államadósság fizetése). Kossuth azért bírálja erősen ezt a fölvetést, mert a bécsi udvar szemszögéből közelít a kérdés-

hez, ez pedig számára elfogadhatatlan.

A közteherviselés megvalósítása, összekapcsolva az úrbéri viszonyok megszüntetésével, a jobbágyokat állampolgárokká teszi, így új erőt nyer a nemzet.

Újszerű Kossuth érvelésében, legalábbis Magyarországon, a polgári elvekre való hivatkozás. Eszerint ítéli el az adómentességet is: "Jól rendezett statusban az adótóli mentesség bizonyos polgári lealacsonyítás színét viseli, s ezzel senkit sem szabad bélyegezni: (legkevésbé a munkás embert)." (Kossuth 1842 b.)

A gyakorlati megvalósítás lehetőségeit a maga ellentmondásaiban vizsgálja Kossuth. Problémának tartja például, hogy a közlekedés fejlesztése érdekében az országos közköltségeket jelentősen emelni kellene, ez pedig újabb terheket jelentene a szegényebb néprétegeknek. Márpedig helyzetüket javítani kell. (Kossuth 1842 d.)

Reagál a nemesség valódi és feltételezett ellenérveire is. Nem tartja szükségeszerűnek, hogy a nemesség részesedése a háziadóban a kormány részéről a hadi adó növelését jelentse. Ennek elkerülésére fontosnak tartja, hogy az országgyűlési követek valóban a nép érdekeit képviseljék, és ez utóbbi osztály is kapjon alkotmányos jogokat. (Kossuth 1842 e.)

Konkrét javaslataiban egyelőre mellőzte a hadi adó, a tulajdonképpeni állami egyenes adó közössé tételét. A fokozatosság mellett az a politikai megfontolás is szerepet játszhatott ebben, miszerint a magyar nemesség a jelenlegi viszonyok mellett nem tudja ellenőrizni a hadi adó hovatordítását.

Mint már említettem, Kossuth elképzelései a konzervatívokkal való vitában bontakoznak ki. Elemzés alá veszi Dessewffy Emil gróf, újkonzervatív közigazdász és politikus "Alföldi levelek" (1839-1840) című munkáját, mely részletesen foglalkozik a háziadó és a közlekedés fejlesztésének mikéntjével. Dessewffy javaslatának lényege, hogy az ún. rendszeresített költségeket egyenes adó fedezze, a létfontosságú közlekedésfejlesztést pedig indirekt adók. A megyei beligazgatás nem rendszeresíthető rovatait a megmaradt részből fedeznék. Új gondolatként jelentkezik Dessewffynél a közteherviselés és az örökváltság összekapcsolása.

Kossuth szerint a megyei költségvetési rovatok között vannak olyanok, melyeket már fölösleges megtartani, viszont újabbakat kellene nyit-

ni: népnevelés, megyei tisztviselők fizetése. A megyéknek saját költségeikre maguknak kellene kivetni az adót. Országos törvény szabná meg, mely határok között mozoghatna ez az összeg.

A költségek három csoportba oszthatók: állandó nagyságú költség, különböző rovatok rendszeresített költségei (a rovatokat az országgyűlés állapítaná meg); rendkívüli költségek. Kossuth ekkor még azt javasolja, hogy a rendszeresített és a nem rendszeresített költségeket is egyenes adóból fedezzék. (Kossuth 1842 f.)

Az ország közlekedésének, kereskedelmének fejlesztését Kossuth -- Desseffyhez hasonlóan -- egy országos pénztár létrehozásával látja megoldhatónak. Megjegyzi, hogy a gondolat nem újszerű, hiszen "... már 119 éve elhatározták az ország rendei egy országos pénztár felállítását". (Kossuth 1842 g.) Ennek ellenére eddig még csak különböző választmányokat küldtek ki a kérdés kivizsgálására, de pénztár még most sincs.

A választmányok történetéből nem véletlenül emeli ki a határvámot és a "különös ruhaneműek" adó alá vetését, utalva arra, hogy az ország iparának fejlesztését szem előtt kell tartani.

Részletesen foglalkozik Kossuth az 1802-es választmány javaslataival, melyek között szerepelt az, hogy a "szabadalmazott (kiváltságolt) néposztályoktól" rendes kivetés alapján beszédett 5 millió pft képezze egy nemzeti kereskedelmi intézet alapját. Kamatjait a közlekedés fejlesztésére (útépítés, hajózás fejlesztése) kellene fordítani.

Kossuth ezek fedezésére inkább indirekt adókat javasol, mert az ország közszükségeit nem lehet örök időkre előre meghatározni, márpedig az előbbi terv ezt próbálja elérni. Inkább a megyék és a városok háziadója után kellene kivetni bizonyos toldalékot, ami az országos pénztárba folyna be. Kossuth kimutatja, hogy az 1723-as és 1715-ös országgyűlés iratai szerint ez a hozzájárulás "divatozott" Magyarországon.

Az indirekt adók eszméjét és lehetséges formáit ehhez a választmányi tervezethez és Desseffy munkájához kapcsolódva aprólékosan boncolgatja Kossuth. (Kossuth 1842 h.) A só árának felemelését azért nem tartja célszerűnek, mert az alapvető élelmiszer drágítása a szegényebb rétegeket sújtaná, ez pedig az érdekegyesítést megvalósítani kívánó politikus számára elfogadhatatlan. Helyette azt javasolja, hogy az áremelés nélküli bevételből fordítsanak többet a közlekedés fejlesztésére. A jobb közleke-

dés azután olcsóbbá tenné ezt az árut. Így kiviteli cikké is válhatna a só, a kincstár jövedelme is növekednék.

Kossuth konkrétan a következő indirekt adókat javasolta:

- Lajstromozási adó: minden telekkönyvi bejegyzéskor. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza a birtokkönyvek szerepét a megteremtendő polgári földtulajdon regisztrálására. Az adót nem csupán a nemesekre kivetve képzei el, nyilván feltételezi a jobbágyi föld szabad polgárivá válását.

- A Dessewffy által javasolt bélyegadót nálunk nem tartja szerencsésnek. A szegényebb néposztályt aránytalanul terhelné.

- A királyi taksák negyedrésszel való megtoldása.

- A közjegyzőkönyvekbe való bejegyzést nemcsak a birtokváltoztatási esetekre, hanem minden terhes szerződésre és kölcsönvételre terjesszék ki, s ezt kössék egybe adófizetéssel. Ez megszüntetné a hitelügyekben jelentkező visszaéléseket.

- A sokat vitatott vámkérdéssel is foglalkozik Kossuth az ügy kapcsán. A határvámokból is származhat jövedelem, de szükséges a nemzetgazdaság igényeit a pénzügyi szempontokkal összehangolni. Kifejti, hogy szükség van a birodalmon belüli vámsorompók megszüntetésére, így a vámjövedelem egy része árucikkekre való tekintet nélkül az országos pénztárba folyhatna. Ha ez nem sikerül, akkor védvámot kell bevezetni iparunk támogatására. Kiviteli vámot javasol a gyapjúra, esetleg fogyasztási adót a dohányra. A külföldi fogyasztási cikkek megadóztatásához ragaszkodik. A luxust fizessék meg a tehetősek, a polgári jogrenddel teljesen ellentmondó, hogy a nemesek vámentesen hozhatnak be árukat.

- Azt a kérdést is vizsgálja Kossuth, hogy az abszontista arisztokráciát hogyan lehetne bevonni az adózásba. Fájdalmasnak tartja, hogy az arisztokrácia itthon szerzett jövedelmét külföldön éli fel. Szerinte egyenes adót kellene kivetni rájuk, hogy így járuljanak hozzá a háziadóhoz. Azt javasolja, hogy ezek a főurak a megyei pénztárba való fizetés helyett, a megállapított kulcs szerint, annak két-háromszorosát fizessék közvetlenül az országos pénztárba.

- A pálinkafőzésre vetendő magas adóval is a bevételeket akarja növelni, de a mértéktelen pálinkaivás csökkenését is várja ettől az intézkedéstől.

Dessewffy javaslatát átvéve szorgalmazza, hogy a létesítendő országos pénztárból évi 200 ezer pft-ot köznevelési célokra fordítsanak. Ezen-

kívül javasolja, hogy az egyház jövedelmeinek egy részét is költsék népnevelésre.

A nemesi adómentesség megszüntetését a gyakorlati módzatainak taglalása mellett az elvi alap többszöri hangoztatásával sürgeti. Egy ízben az 1723. évi 90. tv. egyik passzusára utal: "... ki minő mértékben részesül a közállomány jóvoltaiban, azonképpen kell részesülnie terheiben is. És e társadalmi revelatio parlagon hevert éveken át, ...". (Kossuth 1842 i.)

Úgy látja, most már itt az ideje az elmélet gyakorlati megvalósításának. Szerinte a nemesi közvélemény egy része már elmozdult az adózás kérdésében az abszolút tagadás álláspontjáról. Kiemeli, hogy ebben nagy szerepe van a sajtónak, mely már létével túlmutat a szűk rendi korlátokon. Megemlíti, hogy a legtöbb időszaki újságban szó esik a kérdéstről, amit öröndetesnek tart. Ugyanebben a cikkében Kossuth reagál a Világ című lapban az adózással kapcsolatban kifejtett nézetekre. Ezek lényege: elfogadják alapelvnek, hogy a nemesség igazságos arányban részesedjék a közterhekből, de ennek mikéntjét nem tisztázzák. Az említett Világban újra megjelentetik Sztáray már idézett cikkét, majd Andrássy József ír cikksorozatot a háziadó ügyében, valamint az országos pénztár létrehozásával kapcsolatban. (Andrássy 1842.)

Andrássy Kossuthtal vitázva leszögezi, hogy a nemesség általános adómentessége jogszerű, de elismeri a változtatás szükségszerűségét. Andrássy nem kívánja összekapcsolni a közteherviselést az úrbéri viszonyok felszámolásával, sőt a nemesi adózást azért tartaná fontosnak, mert szerinte így a jobbágyság jobban gazdálkodhatna, nagyobb lenne a földesúri kilenced. Hangsúlyozza, hogy előbb a fő kérdésben (adózunk-e vagy nem?) kell megegyezni, csak utána lehet a részletekkel foglalkozni. A jövedelmi adó bevezetését nem tartaná rossznak, ugyanakkor Kossuthnak ezzel kapcsolatos fenntartásait elferdíti. Kossuthhoz hasonlóan elveti Sztáray javaslatát a külön nemesi adózásról, viszont hangsúlyozza, hogy a nemesség maga szabja meg önadóztatásának mértékét.

A lap az indirekt adókat részletezi, amelyeknek a létesítendő országos pénztár megteremtésére kell szolgálnia. A háziadót egyenes kivetés útján képzei el. A cikkíró emellett azt javasolja, hogy az országgyűlésre a követutasítások csak néhány főbb elvet vigyenek e tárgyban, s a részletes kidolgozást egy megválasztandó országos bizottság végezze el,

miután a körülményekkel kellően tisztába jön. Kissé öntelt és szűklátókörű Andrássy, amikor arról ír, hogy Angliával összehasonlítva nálunk jobb a helyzet. Szerinte a kormány bölcs politikát folytat, a nemességnek a jövőendő méltánylására kell adóznia, nem a pillanatnyi szükség miatt.

Kossuth a sok részletre kiterjedő agitációt a politikai megvalósítás szolgálatába állította. Célja, hogy a háziadóra vonatkozó javaslatát az 1843/44-es országgyűlésen sikerre vigyék. A közteherviselés azonnali, teljes bevezetését nem követelte még. Azt hangoztatta, hogy a jó politikusnak hajlékonynak és jó taktikusnak kell lennie. Nem elég az elvont teóriák hirdetése, a kor teremtetten kívánalmaknak kell megfelelnie.

Kossuth bízik a sikerben, úgy látja, hogy a nemesség hajlandó lesz a változtatásra az adó ügyében. Figyelmeztet, hogy az európai fejlődéssel ellentétesen nem lehet haladni. Attól azonban tart, hogy egyesek majd a részletkérdések hínárjába igyekeznek fullasztani a kérdést. A jó példákon keresztül igyekszik teljesen megnyerni a köznemességet, mely réteg szerint most fogékony minden jóra, csak ne akarják megteveszteni.

Nem feledkezik meg a vármegyei költségvetés kezelése körüli visszások ostromozásáról sem. A nemzetnek önerejére kell támaszkodni, ezért is van szükség egy új, polgáriasult értékrendre, amelyben nem a születési előjog számít, hanem az "értéki qualificatio". Fölidézi a rendezés elodázásának veszélyét: "... a minek történni kell, történni fog, hanem történni fog talán mint szomorú kénytelenség, úgy s akkor, midőn már áldásainak jobb felit elveszítette, s a kénytelenségnek súlya talán nagyobb teherrel fog azoknak vállaira nehezülni, kik a törvény intését megvetve, a békés átalakulást könnyelműn akadályozzák." (Kossuth 1842 j.)

Kossuth tervének gyakorlati kivitelezése akkor még nem sikerült, mivel a javaslat (a nemesi hozzájárulás a vármegyei költségekhez) csak 16 megye követutasításában szerepelt.

Hogy mennyire lényegesnek tartotta a reformellenzék a kérdést, jól mutatja Deák esete. Megválasztását a háziadó ügyéhez kötötte, s miután az megbukott Zalában, nem vállalt követséget, pedig a Pest megyei követek felajánlották lemondásukat Deák javára. Itt és más megyékben is főleg a nyers erőszak, a leitatott, véres verekedéseket provokáló bocskoros nemesek magatartása döntött. Kossuth hangoztatja, hogy a józan gondolkodásúak elfogadták a lényegében szerény és megkésett, de az egyik legfőbb nemesi

előjogot sértő javaslatot, a döntést pedig sokáig már nem lehet elodázni. (Kossuth 1843 a.)

A sikertelenségnek a hátterét is fölfedi Kossuth. Lényegében Wesselényivel ért egyet, aki a "Szózat a magyar és szláv nemzetiségek ügyében" című könyvében szól arról, hogy a politikailag tájékozatlan kisnemesség csak eszköz volt az arisztokrácia egyes tagjai kezében. Wesselényi úgy véli, hogy ezek a főnemesek a radikális változtatás, a forradalom rémétől tartva fűjták meg a riadót. Miközben Kossuth a haladni nem akarókat ostorozza, a konzervatívok és az újra megszólaló Széchenyi az ő módszerét bírálja. Széchenyi egyrészt kifejti, hogy a Pesti Hírlap szerinte túlzott agitációja váltotta ki a javaslat bukását, a nagy ellenállást. Emellett hosszadalmas és meglehetősen bonyolult alóadásba kezd az adózás kérdéséről 1843 júniusában a Jelenkor című folyóiratban. (Széchenyi 1843 a.) Alapelvnek ő is a köztelherviselést tartja, az alkalmazását azonban még messze látja. Szerinte először a gazdasági alapokat kell megteremtteni Magyarországnak. Az adó kérdését sem szabad elsietni, az egyenlő jog és egyenlő teher alkalmazását még nem tartja időszerűnek. Magyarország "áldott békesség" között él, túlfeszített áldozatokra nincs szükség, előbb "adózhatóvá" kell tenni az országot. Úgy látja, hogy a kormány is maximálisan lojális a nemzethez, ezt kell kihasználni.

A mintegy "előkészítésnek" tekinthető elvi boncolgatás után fejti ki részletesen a maga adózási tervét Széchenyi "Két garas" címmel. (Széchenyi 1843 b. 1844.) Az országgyűlés már folyik, s a gróf szeretné, ha a javaslatából törvény lenne. Előterjesztésének lényege, hogy az ország minden hold földjére 2 ezüstgaras adót kell kivetni. Az ebből származó bevételt (kb. 5 millió forint) az ország fejlesztésére, hasznos befektetésekre kell fordítani. E célból a telekdíj terhére 100 millió forintos kölcsönt kell felvenni 3,5 %-os kamatra, s ebből 90 milliót 5 %-os kamatra azonnal ki lehet adni a hitelhiánnyal küzdő birtokosoknak. A telekdíjat 35 évig kellene fizetni, addig teljesen törlesztenék a kölcsönt és kamatait. Emellett bizonyos összeg, a Széchenyi által vázolt felhasználási terv alapján, az ország szabad rendelkezésére állna.

A felvett tőkeösszeget Magyarország "szellemi és anyagi kifejtésére" kell fordítani. Lényegében ez az eladósodott birtok megmentését és az agrárkapitalista út egyengetését jelentené.

A telekdíjból befolyt összegeket egy Pesten felállítandó kincstári hivatal kezelné, de az investícióra szánt összegek hovafordításáról törvényhozási úton kellene dönten. Az országos pénztár kezeléséről szintén az országgyűlés előtt kellene háromévenként beszámolni.

Széchenyi ugyan többször támadja Kossuthot, illetve a Hírlapot, de a telekdíj-terv sorsát attól teszi függővé, hogy a Pesti Hírlap miként nyilatkozik róla. Felméri az erőviszonyokat, s tudja, hogy Kossuth mögött áll a nemesi közvélemény jelentős része, amely eldöntheti a kérdést. Rögtön hozzáteszi, hogy a kiváltságtalan osztályra apellálni szerinte lázadás. A reformellenzékétől nyílt színvallást kér. Kossuth, félretéve a személyes sérelmeket, bizonyos kiegészítésekkel támogatja a tervet. (Kossuth 1843 b.) A tény Széchenyit lepi meg a legjobban.

Kossuth először újból kiemeli, hogy az adó kérdésnek szellemi alapot kell adni, ez pedig az érdekegyesítés elve lehet. A népet nem a nemesség rovására kívánja felemelni, hanem a közös hon boldogítása érdekében. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a háziadó azért bukott meg, mert a nemesség egy része nem akar kiváltságairól lemondani.

Széchenyi indítványához a következő föltétellel csatlakozik: "... mondjuk ki világosan, hogy nem csak a nemeseket, nem csak földesurakat vagy szabad és polgári birtokosokat, hanem a jobbágy népet, a falusi adózó földművelőt is értjük, hogy annak is joga lesz ezen bank jótéteményében részesülni ... A 100 millió pfrt-ból időnként hypothecára kölcsön adandó összegnek felerészére nézve elsőséggel bírjon a földművelő adózó nép, e közt pedig azok, kik magokat megváltani s a kölcsönt örök váltság végett tenni akarják; ...". (Kossuth 1843 c.) Kossuth e javaslatának a lényege tehát a köztelherviselés és az örökváltság összekapcsolása, s ez az ellenzéki követelések egyik sarkalatos tétele.

Kossuth kiállítását Széchenyi terve mellett az ellenzék balszárnyáról is támadták, elvfeledást láttak benne. Kossuth éppen azért tette kiegészítéseit, hogy elfogadhatóvá tegye a tervezetet. Az említetten kívül azt is javasolta, hogy a jobbágyi föld után kirótt telekdíj 1/3-át a földesúr fizesse. Hozzáteszi, hogy az igazságos kivetés érdekében a megyéket a föld minősége alapján sorolják négy osztályba, s eszerint vessék ki a telekdíjat. (Kossuth 1844. a.) Egyébként egy országos kölcsön gondolata Kossuth egy korábbi cikkében is felbukkant már. (Kossuth 1842 d.)

Széchenyi tervét taglalva Kossuth is fontosnak tartja, hogy mind a külföldi kölcsön felvételét, mind a pénz felhasználását az országgyűlés ellenőrizze. Ugyanakkor helyesen mutat rá, hogy Széchenyi terve csak átmenetileg jelentene megoldást, hiszen a "két garasos" adó a külföldi kölcsön törlesztése után, tehát mintegy 35 év múlva, automatikusan megszűnne. Ez tehát nem állandó, aránylagosan viselendő adó, amelyet az ellenzék kíván. (Kossuth 1844 a.)

Kossuth nyilván azért lép fel támogatóként, mert a háziadó bukása után ez a terv is lépés lehetett volna a közteherviselés irányába. Széchenyi az adott helyzetben kénytelen volt elfogadni Kossuth kiegészítéseit, a közteherviselés és az örökváltság összekapcsolását, hiszen a liberális nemesség támogatása nélkül nem képzelhető el a megvalósítás. Ezenkívül a közteherviselés Széchenyinél is az érdekegyesítés egyik eszköze. Mindezekkel magyarázható, hogy Kossuth és Széchenyi között átmeneti közeledést figyelhetünk meg.

Kossuth az elvi egyetértés után a cselekvést sürgeti. Most már meg kell szavazni az adót, azután pedig ebből és más indirekt adókból létre kell hozni az országos pénztárat. (Kossuth 1844 b.)

Széchenyi viszont még mindig a kormány támogatásában bízik, szerinte előbb országos bizottmányt kellene kiküldeni a végrehajtás részletes kidolgozására. Az országgyűlésen végül a telekdíj-terv megbukott. Az alsótábla a telekdíjra csak 2,5 milliót szavazott meg, a főrendiház ezt 1 millióra szállította le. Az alsótábla, ragaszkodva az eredeti összeghez, inkább leszavazta az egész telekdíj-tervet. Most már Kossuthot semmi sem kötötte a telekdíj-tervhez.

Egyébként még 1843 végén, a háziadó bukása után a tanulságokat levonandó így tekint vissza korábbi, adó körüli agitációjára: "... feláldozám eszméim jobb részét a practicabilitás igényeinek, mert a kötelesség érzete becsületes embernél ugyan mindenkor elég, de siker reménye nélkül küzdeni nem vigasztaló." (Kossuth 1843 d.) Sikerre azonban így sem tudta vinni a kérdést, azért hangoztatja, hogy most már nem fog a körülményekkel alkudozni.

Felfogásának radikalizálódását jól mutatja két cikke, melyek 1846-ban jelentek meg a Hetilap című folyóiratban. (Kossuth 1846 a, b.) Ismét hangsúlyozza, hogy az úrbéri viszonyokból való kibontakozás és a közte-

herviselés bevezetése egymástól elválaszthatatlanok. Úgy látja, most már nincs helye a taktikázásnak, hiszen a részkövetelések megbuktak. "Tehát minden adó legyen közös!" -- adja ki a jelszót. (Kossuth 1846 a.) Figyelmeztetésként értékeli a galíciai eseményeket, hangja szinte fenyegetővé válik a nemesség makacs magatartásának láttán: "Vagy birtok adómentesség nélkül, vagy adó birtok nélkül." (Kossuth 1846 b.) Mindemellett bízik a köznemességben, hogy felismeri valódi érdekeit. Azt azonban nem hiszi, hogy a "nem-adózók" olyan csoportját, amelyik saját kiváltságaihoz görccsösen ragaszkodva ellenséges magatartást tanúsít, taktikázással meg lehetne nyerni. Ezeket le kell szavazni. Alkudozásnak nincs helye, éppen a polarizálódást tartja szükségesnek az előbbre lépéshez.

Mindezek után a reformellenzék külföldön megjelentetett nagy jelentőségű kiadványában, az "Ellenőr"-ben látott napvilágot Kossuth "Adó"-tanulmánya. (Kossuth 1847.) Ebben először az adó kérdésének a történelmi rajzát adja.

Saját nézetei alakulására is visszatekint, felsorolva alapszempontjait. A nép terhein kell könnyíteni valóságosan, így "a közteherviselés nem elkülönítő, hanem összeforrasztó alapon történjék; tehát nem ideiglenes segély, és még kevésbé subsidium, hanem állandóan közös legyen." (Kossuth 1847. 490.)

Kossuth korábbi tapasztalatai alapján tart attól, hogy a közteherviselés a következő országgyűlésen sem valósul meg. Legfeljebb egy országos pénztárt sikerül feállítani, esetleg ennek is olyan ára lesz, hogy a birodalmi statusadósság egy részét a magyar nemességnek kell elvállalni.

A sikerhez a különböző politikai erők összefogására lenne szükség. Erre viszont kevés a remény: a kormány kivárási taktikát alkalmaz, a konzervatívok "nyílt kérdésnek" tekintik az adózást, Széchenyi nem hisz a direkt és indirekt adók kombinációjának a helyességében.

A tanulmányon érezhető a kormányellenes él, Kossuth már nem bízik semmiféle együttműködésben. Élesen visszautasítja az udvarnak azt a sokat hangoztatott vádját, hogy Magyarország közjövedelmei a saját költségeit sem fedezik.

Kossuth ismételten figyelmeztet, hogy a közteherviselés előbb-utóbb életbe fog lépni, de nem mindegy, hogy mikor, és kinek a jóvoltából. A reformnak a nemzeti alkotmányosságot kell erősítenie, nem szabad hagyni,

hogy egy abszolutisztikusan kormányzó uralkodó vezesse azt be. Az alkotmányosság szempontjából tartja fontosnak, hogy a létrehozandó országos pénztár bevételeit és hova fordítását a magyar országgyűlés ellenőrizze.

Összefoglalja a már eddig is alkalmazott és az általa javasolt indirekt adókat, megjegyezve, hogy a polgári államokban a bevétel nagyobb részét ezek teszik ki. Szerinte nálunk is elsősorban ezekre kellene építeni.

Kiemeli, hogy a hadi- és a háziadó ügyét nem lehet különválasztani az országos pénztár létrehozásától. Azt javasolja, hogy összesítsék a hadi- és a háziadót, valamint az országos pénztár létrehozására szolgáló adókat, s azután viseljen mindent közösen az ország minden lakosa. Ez a gondolat már a teljes közteherviselés elvét testesíti meg.

Tanulmányának végső summáját Kossuth egy fenyegető képpel jelzi. A nemzetnek magától kell lépnie a reformok ügyében: "A nemzet elvesz, melly ön maga iránt idején korán igazságos lenni nem tudott." (Kossuth 1847. 572.)

Befejezésül még annyit, hogy az 1847/48-as országgyűlésre készített Pest megyei követulasítás, mely lényegében Kossuth munkája, az előbb bemutatott tanulmány elképzeléseit veszi át az adózásra vonatkozóan. Mivel a Pest megyei utasítás a reformellenzék iránymutatójának számított, joggal állapíthatjuk meg, hogy Kossuth adó-konceptcióját a reformerek döntő többsége támogatta.

I r o d a l o m

- Andrássy József (1842): cikkei a háziadóról és egy országos pénztár megteremtéséről. Világ: 30., 31., 33., 34., 35., 38., 39., 45., 48., 63., 64., 65., 70., 71.
- Kossuth Lajos (1841 a): Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. Pest
- Kossuth Lajos (1841 b): Adó. Pesti Hírlap (a továbbiakban P. H.) 75.
- Kossuth Lajos (1841 c): Háziadó. P. H. 77.
- Kossuth Lajos (1841 d): Ismét ősiség. P. H. 24.
- Kossuth Lajos (1842 a): Taglalat. P. H. 132.
- Kossuth Lajos (1842 b): Számvetés. P. H. 133.
- Kossuth Lajos (1842 c): Cél és eszköz. P. H. 147.
- Kossuth Lajos (1842 d): Nehézségek. P. H. 135.
- Kossuth Lajos (1842 e): Ismét és ismét adó. P. H. 137.
- Kossuth Lajos (1842 f): Igénytelen javaslatok. P. H. 138.
- Kossuth Lajos (1842 g): Országos pénztár. P. H. 139.
- Kossuth Lajos (1842 h): Igénytelen nézetek II. P. H. 140.
- Indirect adó. P. H. 141.
- Absentismus és pálinka. P. H. 143.
- Kossuth Lajos (1842 i): Viszonozás. P. H. 145.
- Kossuth Lajos (1842 j): Adalék a háziadó ügyéhez. P. H. 204.
- Kossuth Lajos (1843 a): Zala s az adó. P. H. 238.
- Kossuth Lajos (1843 b): Őszinte nyilatkozat. P. H. 309.
- Visszatekintés és tájékoztató. P. H. 310.
- Kossuth Lajos (1843 c): Telekdíj. P. H. 311.
- Kossuth Lajos (1843 d): Kiábrándulás. P. H. 306.
- Kossuth Lajos (1844 a): Adatok az adó s nemesi ajánlatok kivetéséhez. P. H. 315.
- Kossuth Lajos (1844 b): Lássunk a dologhoz. P. H. 323.
- Kossuth Lajos (1846 a): Adó. Hetilap. 100.
- Kossuth Lajos (1846 b): Adózzunk. Hetilap. 103.
- Kossuth Lajos (1847): Adó. In. Ellenőr (Szerk. Bajza József). Lipcse.
- Szabó István (1952): Kossuth és a jobbágyszabadítás. Századok. 510-592.

Széchenyi István (1958): Stádium. Bp.

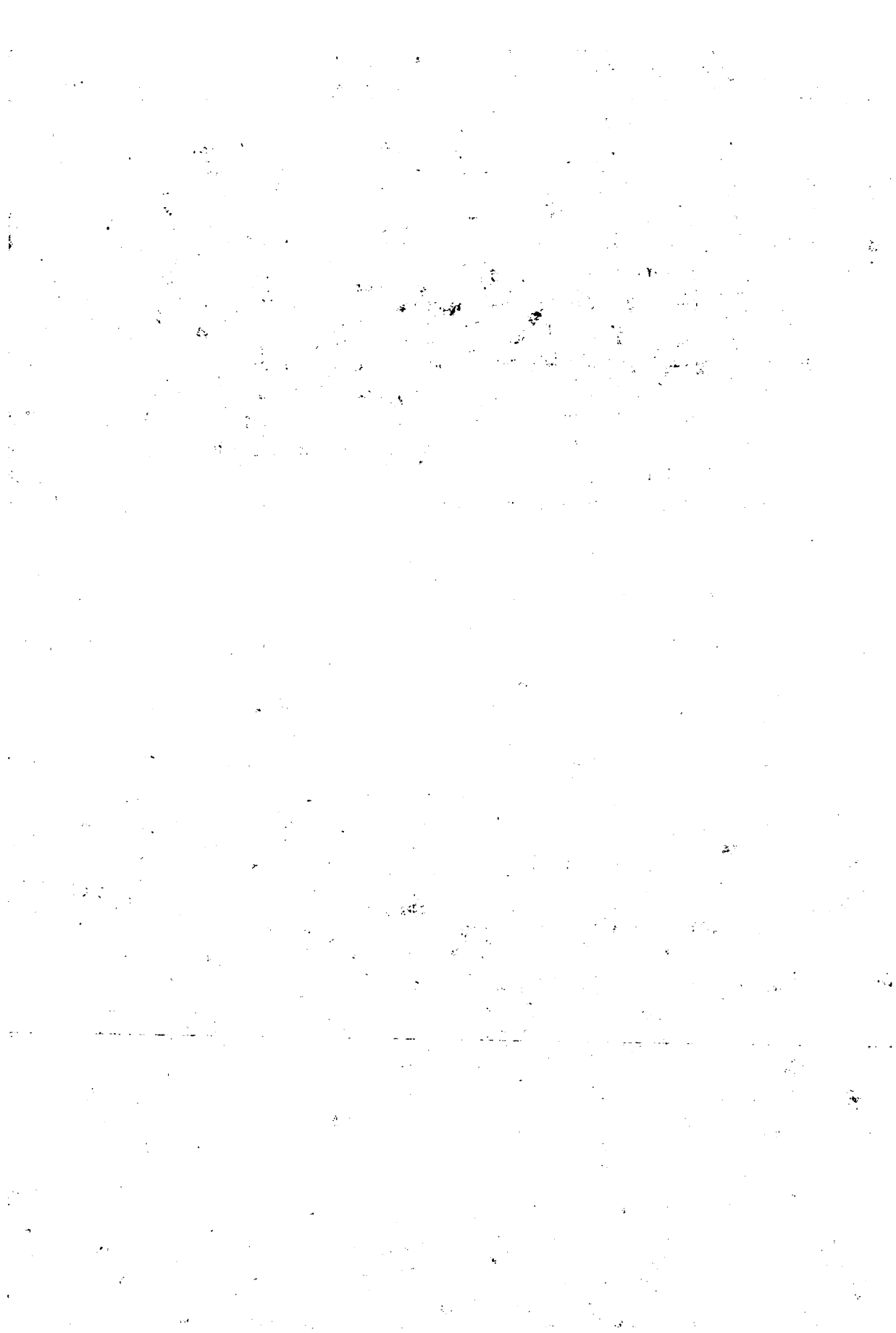
Széchenyi István (1984): Világ. Bp.

Széchenyi István (1843 a): Az adó-cikksorozat. Jelenkor: 45., 47., 49.,
51., 53., 56., 65.

Széchenyi István (1843 b): Két garas-cikksorozat. Jelenkor: 66., 67.,
68., 69., 70., 71., 72., 73., 77., 78., 79., 80., 81., 82., 85.,
87., 88., 96., 97., 98., 99., 100., 101., 102., 103., 104.

Széchenyi István (1844): Két garas-cikksorozat. Jelenkor: 6., 8., 13.,
14., 17., 18.

Sztáray Albert (1841): Nyílt levél. Századunk. 66.

SUBA ISTVÁN

HOGYAN LETT HEVES ÉS KÜLSŐ-SZOLNOKBÓL HEVES VÁRMEGYE

(Adalékok az 1876. évi XXXIII. tc. létrejöttéhez)^x

^x Részlet "Heves vármegye közigazgatása és politikai viszonyai a dualizmus korában 1867-1918" c. tanulmányából.

ABSTRACT: Этот короткий отрывок статьи взят из исследования автора под названием "Органы управления и политические условия Хевешского комитета во время дуализма".

В статье представлены дебаты парламента по поводу предложения правительства "Тиса" 1876 года об упорядочении территории, обращая особое внимание на точку зрения оппозиции Хевешской области, а также то, как парламент составил XXX III-ю статью закона, которая создала Хевешский комитат буржуазной эпохи.

Az 1867-es kiegyezés után megindult a polgári államszervezet kiépítése. Ennek egyik lépcsőjeként az 1869. XV. tc. elválasztja egymástól az igazságszolgáltatást és a közigazgatást, majd pedig az 1870. LXII. tc. az ország különböző közigazgatási egységeinek belső szerkezetét -- kevés kivételtől eltekintve -- egységes rend szerint szervezte újjá.

Az utóbb említett törvény egy meglehetősen kétarcú helyzet létrejöttét eredményezte. Vármegyének neveztek ugyan minden nagyobb közigazgatási egységet, de az egységesítés csak a megnevezés szintjén jött létre. Ugyanis a megyék belső jellegzetes karakterisztikái -- területi nagyság, lélekszám, adófizető képesség arányossága, területi folytonosság -- továbbra is oly nagymérvű eltéréseket mutattak, hogy a helyzet mindinkább tarthatatlanná vált. Az előbb jelzett állapot egyre fokozódó mértékben igényelte az újabb törvényes rendezést. A megyékre váró igazi ésszerűsít-

tési folyamatból nem maradt ki szűkebb hazánk, Heves megye, pontosabban annak jogelődje, Heves-Külső-Szolnok t. e. vármegye sem. A vármegye vizsgálatunk időmetszetében az ország egyik legnagyobb megyéje volt.

Vármegyénk területte eredetileg Újvárhoz tartozott -- legalábbis a történészek körében divatozó egyik felfogás szerint --, és csak később, a XIII. század végén önállósult, így csak azóta beszélhetünk Heves megyéről.¹

Megyénk területi fejlődése a török hódítás korában sajátosan alakult. Mint tudjuk, a megyeszékhely -- Eger -- sikeres ellenállása miatt a török nem tudta hatalmát kiterjeszteni megyénk törzsterületére, egészen 1596-ig, így történt meg, hogy az 1569. évi LII. tc. egyesítette Hevessel a törökök által megszállt Külső-Szolnok vármegyét. Az ekként kialakult megyehatár kelt életre valójában a hódoltság megszűnte után is.

A kettős vármegye kiterjedése 1875-ben 114.600 négyzetmérföld, lakossága 332.613 fő, községeinek száma 148, székhelye pedig Eger volt.² Amellett, hogy a megye területe igen nagy volt, ráadásul nem is képezett összefüggő egészet sem, minthogy több települése enklávéként ékelődött más megyék területébe, mint például Dévaványa település Békés vármegyébe. Így tehát bármi szempont is vezérelte a soron következő területrendezési törekvést, annak mindenképpen érinteni kellett a megyét. Megoldáshoz egyébként a legjárhatóbb utat magának a megyének genezise és története sugallta: egyrészt az, hogy egyesítésből született, másrészt pedig az, hogy a Bach rendszer idején már egyszer kettéosztották vármegyénket eredeti darabjaira, Hevesre és Szolnokra, de csak 1861-ig.

Mind mondtuk, egy újabb területszabályozási törekvés Damoklész kardjaként lebegett megyénk fölött, s amitől a kortások egy jelentős része tartott, az a Szapáry-féle törvénytervezetben következett be. Gróf Szapáry Gyula 1873-ban benyújtott javaslatának lényege az volt, hogy egyenlő nagyságú és népességszámú, azonos adófizető képességgel bíró megyéket kívánt kialakítani. Szapáry elképzelése megyénk "bajaira" a területi felosztás gyógyszerét javallta: Heves-Külső-Szolnokból két megyét szándékozott létrehozni. A régi Heves megyéhez hozzácsatolva a Jász kerületet, ez alkotta volna meg Heves-Jász megyét, s Külső-Szolnoki részhez kapcsolva a Nagykunságot, Kun megyét kotta volna létre. E tervezet azonban az érintettek erős ellenállása következtében megbukott. Ebből okulva

a belügyminiszter ezután már kikérte a törvényhatóságok véleményét is, ezért a második javaslatában már sokkal inkább tekintettel volt a történeti hagyományokra és a helyi érzékenységre.

A második javaslat már számolt az önálló Jász megyével, Heves és Kun megye mellett is, de a települések átcsatolásai még vitatottak voltak. Az 1875-ös fúzió megteremtése után, a szabadelvű párt politikusai -- élükön Tisza Kálmánnal, aki a belügyminiszterséget is ellátta -- valósították meg az ország új területi elrendezését. Tisza miniszterelnök gyakorlatilag ennek a második Szapáry-féle javaslatnak a további tompításával oldotta meg a területrendezés nehéz problémáját.³

Törvényjavaslatának országgyűlési tárgyalásán Tisza maga is rámutatott, hogy óvatosan akar haladni a történelmi hagyományok alapján, s csak azt akarja javítani, amire okvetlenül szükség van.⁴

Rendezési javaslatát 1876. május 6-án mutatta be a képviselőháznak.⁵ A javaslat indoklásában Tisza utalt a területrendezés elvére: "már régibb idők óta mint szükséges ismertetik el mindenki által, s a különbözőség főleg abban nyilvánult, hogy némelyeknek az ország egész területének új beosztását tartották célszerűnek, addig mások helyesebbnek hitték, hogy csakis a legnagyobb hiányok enyésztesseken el, e célból alakított törvényjavaslat által, s még azon túl szükségessé lehető változások eszközlése a háziadó behozatalával kapcsolatban történjék meg".⁶ Tisza az utóbbi módozatot tartja helyesnek, s csak azt tűzte ki célul, hogy a megyéknek összefüggő területe legyen.

A törvényjavaslat értelmében megszűnnek a kisebb törvényhatóságok, 63 megyei törvényhatóság marad és a városi törvényhatóságok száma 24-re csökken. A székeket és a megyéket csak Erdélyben és a Partiumban szüntették meg, illetve szervezték újjá. Magyarországon megmaradt az összes vármegye, csak a kerületek szűntek meg. A szepesi XVI városi kerület beolvadt Szepes vármegyébe, a nagyikindai kerület pedig Torontál vármegyébe. Megszűnik a Hajdú és a Jászkun kerület. Helyette felállítják Hajdú megyét a Hajdú kerületből és a hozzácsatolt bihari, szabolcsi községekből Debrecen székhellyel, valamint Jász-Kun vármegyét a Jászságból, Nagykun-ságból és Heves-Külső-Szolnok vármegye Tisza balparti részeiből Szolnok székhellyel.

Elmondhatjuk tehát, e területrendezési javaslat is elődei nyomdokain

haladt. A nagy területű megye kettéosztásával arányosabb megyéket akart kialakítani, valamint Szolnok székhellyel összefogni a járszági, a külső-szolnoki és nagykunsági részeket. E javaslat -- egészében és részeiben is -- élénk vitát váltott ki elsősorban a parlament üléstermeiben, de az újságok oldalain is.

E dolgozat keretei között feladatunk a törvényjavaslat parlamenti tárgyalását bemutatni és megnézni, hogy milyen érdekek motiválták a felszólalók érveléseit, milyen ideológiai platformról vitáztak a honatyák és milyen pártpolitikai küzdelmek húzódtak meg a javaslat elfogadása mögött, amíg azt törvénnyé emelték. A képviselőház a javaslat részletes tárgyalását 1876. június 1-én kezdte meg, s június 13-án fejezte be.⁷

A javaslat általános tárgyalásakor Soós Gábor kijelentette, hogy az országgyűlésnek nincs joga a törvényhatóságok területének rendezésére, azt csak a törvényhatóságok határozhatják el egymás között, és a kiigazítást "... a hatóságok kedvező határozatától tétetik függővé".⁸ E konzervatív felfogáshoz kapcsolódott a liberálisok érvelése is: Helfy Ignác szerint nincs szükség a megyék rendezésére, mert a törvényhozásnak nincs joga új megyét alkotni.⁹

Bánhidy Béla helytelenítette a javaslat indoklásában azt az álláspontot, hogy a rendezés jövőben részletekben történjék. Kívánta, hogy új "rendszeres" javaslatot nyújtson be a kormány. Erre vonatkozólag határozati javaslatot nyújtott be,¹⁰ amihez Ivády Béla és Rády Endre Heves megyei képviselők is csatlakoztak.

Almássy Sándor a nagyfügedi kerület képviselője is elutasította. Elveken ő az egész javaslaton át töretlenül végighúzódo, mindenütt érvényesített alapelvet érintett. Nemleges állásfoglalásának érvrendszere két pillérre épült, egyrészt rámutatott arra, hogy Heves felosztásával olyan szempontot tartanak döntő oknak, amelyet máshol mindenütt negligálnak (arra céloz ugyanis, hogy a felosztást a kormány azzal indokolta többek között, hogy a megyét a Tisza kettészeli). Képviselőnk rámutatott, hogy több más megyét is kettészeli a Tisza és a Duna, s azoknál ez mégsem érv a felosztásra. Képviselői érvrendszer másik eleme az volt, hogy rámutatott a tervezet egy gyengeségére, arra, hogy az nem számol következetesen a megyék területi folytonosságának az igényével, a továbbiakban tulajdonképpen igen modern nézetet vall: követeli, hogy a kisebb földrajzi tájak

maradjanak egy közigazgatási határon belül. Ez utóbbinak nem érvényesítését szintén a tervezet negatívumaként értékeli. Utóbbira példának Kistálya és Andornak községek esetét hozta fel, melyek Eger szomszédságában fekszenek, állandóan kérvényezik, hogy csatolják őket Heves megyéhez, de Borsod vármegye közönsége nem engedi.¹¹

Rády Endre Gyöngyöspata képviselője a megyerendezés és az adórendszer közötti összefüggéseket boncolgatta, és ő is elvetette a javaslatot.¹² Németh Albert, Heves megyei birtokos és törvényhatósági tag, Hódmezővásárhely képviselője a természetes határokról szólt. Ha a Tisza folyó a határ, amely Hevest Szolnoktól elválasztja, akkor a Pély környéki pusztákat miért kellett Szolnokhoz csatolni, az ezt a belügyminiszter jóváhagyja, akkor "... Tiszafüred vidékét méltóztassék Egernél meghagyni".¹³

Báró Baldácsy Antal, Karcag képviselője is elveti a törvényjavaslatot, és "visszadobja" a kormánynak átdolgozásra. Felemlgeti a megyék sérelmeit: "Igaz, hogy Szapáry Hevestől elvette a megye leggazdagabb részét, de a Hevesnek megmaradt részét kárpótolta a Jászsággal, de azt hiszem, hogyha Heves megye ebből a rendezésből úgy fog kijönni, mint tervezve van: akkor hosszú időre meg lesz nyomorítva, mert elegendő hogy elveszti legjobb vidékét."¹⁴

Láthatjuk tehát, hogy Heves-Külső-Szolnok vármegye országgyűlési követi és a megyebizottsági tagok pártállásuktól függetlenül elvetették a területrendezési javaslatot az általános tárgyalásnál. A "tiltakozások" ellenére a javaslat a törvényhatóságok területi szabályozásának részletes megvitatásával folytatódott.

A tárgyalás elején szerkezeti módosításokra került sor. Mocsáry Lajos felhívta a miniszterelnök figyelmét, hogy a javaslat egyetlen pontban foglalkozik a megszűnő Jászkerülettel és Heves-Külső-Szolnok vármegyével. Tisza Kálmán e hibát elismerte és az idő rövidségére hivatkozva elfogadta a módosításokat. Ugyanis az eredeti javaslat 17. pont c. bekezdése intézkedik a Külső-Szolnoki részről: "Heves és Külső-Szolnok megyének Tisza balpartján fekvő egész területe az új Jász-Kun megyéhez csatolandó."¹⁵ A d. pont a székhely kijelölése, amely Szolnok lett. Az utolsó pont foglalkozott Heves vármegyével. Ezt Tisza a meghallgatott Mocsáry-féle javaslat értelmében elismeri, hogy külön kell választani, s önállóan a 18.

pontnak kell tekinteni: "Heves megyét képezi Heves és Külső-Szolnok megyének fennmaradt része. Székhelye: Eger."¹⁶

E technikai intermezzo után folytatódott a tárgyalás. Mocsáry Lajos, a halasi kerület képviselője elvetette a javaslatot, és kérte Külső-Szolnoknak Heves megyében való megtartását: "Heves megye az ország törvényhatóságainak egyik legszebb és legjelentékenyebb vármegyéje 145 négyszögmérőföldjéből 64 négyszögmérőföld alkotórészére fog degradáltatni." ... Mit fog nyerni vele? -- teszi fel a kérdés. "... A palócság, az egri papság és gróf Károlyi György nagybirtoka fogja képezni a vármegyét, és azon elemek, amelyek destinálva vannak, hogy a megyében az önkormányzatot fenntartsák igen gyéren lesznek képviselve."¹⁷ Továbbá rámutat a törvényjavaslat következtetlenségére: a Tisza folyó miatt választják el Külső-Szolnokot Hevestől, de a folyó keresztülszeli az új Jász-Kun megyét is. Mocsáry indítványt terjeszt elő, amely szerint maradjon a status quó, és hagyják ki a 17. és a 18. paragrafusokat.¹⁸

Babics István Eger város képviselője felteszi a kérdést: Mi menjen át Hevesből Szolnokba? Kéri, hogy a Tisza balparti községek, melyek jelenleg is az egri törvényszék területéhez tartoznak, továbbra is ott maradjanak. E települések a következők: Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszaörvény, Tiszaörs, Tiszaszentimre, Tiszaszöllős, Tiszahalász, Nagyiván és a kócsi puszta. Kérése indoklásában kifejti, hogy ezen községek kérik Heves megyében való maradásukat, a települések az egri királyi törvényszék területéhez tartoznak, és így "... alkatrészét képezik Heves megyének". Másik érve földrajzi és közlekedési jellegű megállapítás. Tiszafüred Egertől csak 6 mérföldnyire, míg Szolnoktól már 11 mérföld távolságra esik, Egerrel rendes út köti össze, míg Szolnok felé ilyen nincs. Harmadik érve a méltányosság elve: ha Hevestől elveszik Alattyán, Monostor községeket és Kerekudvar pusztákat -- melyeket Jász-Nagykun megyéhez csatolják --, így ez utóbbi megye egyike lesz a legnagyobb megyének, "... midőn Heves megye felére szállond le".¹⁹

Eger város képviselője indítványt terjeszt be, melyben kéri a Tisza bal partján fekvő 6 községnek és Pély településnek Heves megyében való megtartását.²⁰

Babics István indítványát a miniszterelnök azonnal elfogadta. "...

Én tehát részemről ha a tisztelt ház bölcsessége úgy kívánja azt, hogy ezen hat község Egernél megmaradnok miután maguk is ezt óhajtják: nem szándékozom, nem fogom ellenezni." A miniszterelnök a döntését még a közlekedési viszonyokkal is indokolja: "... Szolnok felé fájdalom, ... oly utak vannak, amelyek a közlekedést az év bizonyos szakaszaiban még nagyobb mértékben gátolják, mint a Tisza",²¹ továbbá utal a törvényjavaslat 5. paragrafusára, amely szerint a határszéli községek "cseréje" a felek megbeszéléseivel lehetővé válik.

Kende Péter képviselő ellenzi, hogy ezen községek Hevesnél maradhasanak. Miért? -- teszi fel a kérdést, és prózai okokkal magyarázza: "Vagyonos községek, szaporodni fognak, így nő Heves megye bevétele, továbbá Németh Albert és Almássy Pál hű fegyvertársaikat veszítik el, s ez mindezen Heves jelenlegi viszonyai között súlyos argumentum"²² -- és kéri a képviselőházat, hogy Babics javaslatát mellőzzék. Almássy Sándor erre reflektálva kifejti, hogy ezen községek Heves megyéhez kívánnak csatlakozni és támogatja Tisza indítványát.²³

A törvényjavaslat további tárgyalásával parázs vita alakult ki az új Jász-Nagykun megye székhelye körül. Miért volt oly fontos ez a kérdés? Ezideig a megyék székhelyeiket évszázadokon át maguk határozták meg. A Szapáry és a Tisza-féle területrendezési javaslat azonban szakított a szokással, és a székhelyet törvényben jelölte ki. Ennek egyik oka az, "... hogy a törvényhatóságok az állami közigazgatást is közvetítik..." és ennél fogva a székhelyük megállapításában az állam is érdekelt.²⁴ A másik okot Tisza fogalmazta meg: A törvényhatóságok egyesülése vagy átcsatolása folytán keletkezett törvényhatóságokban arra várni, hogy a központok önmaguktól alakuljanak ki, hosszú időt vesz igénybe, székhelyre viszont szükség van.²⁵

Az új megyénél főként az utolsó érv hatott. A törvényjavaslat Szolnokot jelölte ki az új megye középpontjául. Az elsődleges szempont a kedvező földrajzi fekvése és az új megye középpontjában, valamint a víziút -- Tisza -- és a vasútvonalak találkozási csomópontjánál helyezkedik el. Ez a helyzeti energia megnövelte a város lehetőségét, hogy ne csak közlekedési, hanem közigazgatási központ legyen.²⁶ Ám Szolnok jogállásának rendezetlensége miatt -- nagy község volt, s így egy időben nem is játszott jelentősebb szerepet. A Szapáry-féle területrendezési javaslat Pest

megyéhez kívánta csatolni, majd a módosítások során felmerült az önálló Jász megyéhez való társulás, végül a Szolnokiak is akarták önállóságukat, mégpedig mint az önálló Külső-Szolnok megye székhelyeként.

Szolnok városa azonban jól tudta, hogy megyeszékhely szeretne lenni, ahhoz áldozatot kell hozni. Ezért az 1874. szeptember 4-i közgyűlésen meghozták az első felajánlásukat: a megyeszékház részére a város tanácsa átengedte a Zöldfa vendéglőt a hozzátartozó telekkel együtt.²⁷ E lépés válasz volt a konkurens Jászberénynek, amely szintén törekedett a székhely rangjára, s ehhez legfőbb érvként az igazgatási célokra számbavehető épületeit emlegette. Később a Tisza-féle területrendezési javaslat kidolgozásakor, amikor az új megye kialakítása szóba jött, Szolnok újabb anyagi áldozatot hozott. Az örök birtokul átengedett telek mellé, az új székház felépítéséhez 30 ezer Ft-ot és egyévi közmunka átengedését ajánlotta fel.²⁸

Tehát a város kedvező földrajzi fekvése -- közlekedési csomópont, az anyagi áldozat és a környékbeli földbirtokosok, gr. Szapáry Gyula és Gorove István volt miniszterek befolyása következtében -- a javaslat Szolnok városát jelölte ki központul.

Jász-Nagykun megye azonban három területi egységből tevődött össze, Jászság, Nagykunság és Külső-Szolnok vidékéből, és most ezek székhelyei is aspiráltak a megyei központ rangjára.

Jászberény és Karcag városa is bejelentette hát igényét és ezen igényeket a városok parlamenti képviselői védelmezték, harcoltak a "... maguk igazáért". Így adódik a következtetés: a partikuláris érdekek előtérbe kerülése tette oly hevéssé ezt a vitát.

Báró Baldácsy Antal mint a karcagi választókerület képviselője természetesen Karcag mellett szállt síkra, hangoztatván azt, hogy Szolnokon nincs megyeház, és az építésre felajánlott összeg kevés.²⁹

Babics János, verpeléti plébános és egri jogakadémiai tanár mint Jászberény képviselője szólott hozzá. Élénk színekkel ecsetelve városa előnyeit. Állította, hogy a statisztikából kitűnik, hogy 1870-ben "... Jászberények 20.233 lakosa és 4.699 háza van, míg Szolnoknak 18.847 lakossal és 2.635 házzal áll". Ezt az érvét később saját maga rombolja le, amikor Szolnok nagyobb kereskedelmi forgalmát említi: "... de könnyű ezt elérni, hiszen négy irányból jövő vasútnak is középpontja".³⁰ Végezetül indít-

ványt terjesztett elő, hogy az új megye székhelye Jászberény legyen.

E indítványhoz csatlakozott Csernátony Lajos és Király Alajos a jászok két képviselője, akik vehemens beszédben védték meg álláspontjukat, sűrűn utalva a Jászok történelmére és szabadságszeretetére.³¹

E szubjektív hozzászólások után Kövér Károly, Szolnok város képviselője tényszerűen, csak a számok nyelvén mutatta ki városának helyzeti előnyeit, s bebizonyította, hogy Szolnokot a vasút és a víziút az Alföld egyik középpontjává teszi, és kijelentette: "... lesznek épületek".³² (Mármint a szükséges közcélokra.) A vitában hozzászóló Gorove István is központi fekvéssel indokolta meg a döntést, emellett állami érdekre hivatkozott.³³ A közigazgatási bizottság elnöke, Gulner Gyula is ugyanezt tette.³⁴

Ezekután Tisza Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter csodálkozva jelentette ki, hogy nem érti a vitát, "... itt nem történelmi kérdésről van szó, ... csupán a könnyebb megközelíthetőség miatt jelölték Szolnokot".³⁵

A szavazás során Babics János indítványát elvetették, és a törvényjavaslatot a közigazgatási bizottság szövegezésében fogadták el. Az új megye székhelye Szolnok lett.

A szavazáskor Kovách László felhívta a figyelmet arra, hogy a Jász-Kun megye területén 16 négyzetmérföld a jászsági rész, 23 négyzetmérföld a nagykunsági, és külső-szolnoki rész pedig 50 négyzetmérföld, de ennek ellenére az új megye nevében nem szerepel Szolnok.³⁶ A képviselőház -- személy szerint Tisza Kálmán is -- egyetértett a javaslattal, s így a megye neve Jász-Nagykun-Szolnok lett.

Az országgyűlés elfogadta Tisza módosítványát a Tisza balparti községek Heves megyében való megtartásáról, mivel a megye érdeke azt így kívánja. Ekként a 17. pont így hangzik: "Jász-Nagykun-Szolnok megye. Ezt képezik: a/ Jászság; b/ Nagykunság; c/ Heves és Külső-Szolnok megyéknek a Tisza folyó bal partján fekvő területe, kivéve az egri törvényszékhez tartozó Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszaörvény, Tiszaszöllös, Tiszaörs és Nagyivány községeket, amelyek Heves megyében meghagyattak. Továbbá a Tisza jobb partján Pély község határtól délre fekvő része."³⁷

A Jász-Nagykun-Szolnok megye megalakítása után Heves vármegye újjászervezése "simán, csöndben" ment. A 18. pontot felolvasták, és ismertet-

ték Babics István módosítványát, amely szerint a "18. pont: Heves megye: ezt képezik Heves és Külső-Szolnok megyének még a fentebbi pont c. betűje alatt érintett községeken túl fennmaradt rész."³⁸

Ezt az indítványt Tisza elvetette, mert az előző paragrafus c. pontja megmondja, hogy mi nem csatoltatik Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez. A 18. pontot a szavazás során a közigazgatási bizottság szövegezése szerint fogadták el: "18. pont. Heves megye. Ezt képezi Heves és Külső-Szolnok megyének fennmaradt része; Székhely: Eger."³⁹ Így tehát az 1876.

XXXIII. tc. véget vetett Heves és Külső-Szolnok vármegyék évszázados együttélésének és megteremtette a polgári Heves vármegyét.

Heves vármegye politikai közvéleménye és adminisztrációja hogyan fogadta el e kettéválást? A megye közössége 1873-tól a Szapáry-féle törvényjavaslat óta el volt arra készülve, hogy a megyét csonkítások érik, amit elsősorban a Külső-Szolnoki részekben vártak. (Gondoljunk a tervezett Kun megyére.)

Így megyénkben az 1876-os Tisza-féle területrendezési javaslat nem keltett különösebb meglepetést. Tudták, hogy eljött az idő. Heves-Külső-Szolnok vármegye képviselői sem ellenkeztek, hanem ők is részt vettek a belügyminiszter által vezetett tanácskozáson, 1876. március 18-án, amelyen a megyerendezést tárgyalták.⁴⁰

Az országgyűlésen a hevesi képviselők ugyan szokott ellenzékiességükkel támadták a kormányt, de a szabadelvű párti Babics István, Kovách László védte a kormány álláspontját egy-két módosítással, amelyet már egyeztettek Tisza Kálmánnal.⁴¹

A helyi sajtóban nem tárgyalták az országos vitát, a zsrnaliszták csak a székhely kérdését feszegették.

Heves-Külső-Szolnok vármegye székhelye Eger volt. Azonban 1874-től, a megyék rendezésétől kezdve Kovách László Gyöngyöspata képviselője mindent elkövetett, hogy a vármegye székhelye Gyöngyös legyen.⁴² Támogatták őt a város vezetői és a környékbeli birtokosok, akik meg akartak szabadulni az egri érsekség erkölcsi és politikai befolyásától. Ezért partikuláris érdekeiknek megfelelően megpróbálták új székhelyet teremteni.

Próbálkozásait megismételték 1876-ban is. A belügyminiszter által vezetett tanácskozáson 1876. március 18-án Kovách László, Rády Endre, báró Baldácsy Antal képviselők Gyöngyös mellett agitáltak.⁴³ Az ülésről

hiányzott Babics István Eger város képviselője, ki kénytelen volt nyílt levélben mentegetőzni.⁴⁴ A városok kérvényekkel is igyekeztek hatni a képviselőházra. Gyöngyös város kérvényét 1876. március 23-án, míg Eger városáét 1876. május 6-án nyújtották be.⁴⁵

A székhely azonban maradt a régi, így az Eger c. lap 1874. május 11-én örvendezve jelentette a megyerendezést és a székhelymegállapítást. Ugyanezt az örömet érezték a Szolnokiak is, ők is ünnepeltek.⁴⁶ A törvény fogadó érzelmnyilvánítások elcsitulása után, 1876 forró hónapjaiban megkezdődött az új megye megszervezése, Külső-Szolnok leválása. Így az 1876. szeptember 4-i közgyűlések mindkét megyében jelezték, hogy Heves vármegye és Jász-Nagykun-Szolnok megye belépett a polgári közigazgatás korába.⁴⁷

J e g y z e t e k

1. Heves megye területi változásaira lásd tanulmányomat: Heves vármegye történeti földrajzának alakulása. (Kézirat.)
2. 1872-1875. évi Országgyűlés Képviselőházi Irományai X. k. 536. sz. törvényjavaslat melléklete. 179. l.
3. A törvénytervezetek kritikáját, Szapáry első és második javaslatát és a Tisza-féle területrendezési javaslatot lásd. Ereky István: A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek. I. 67- 154. l. Bp. 1910. II. kiadás.
4. 1875-1878. évi Országgyűlési Napló (a továbbiakban: Ogy. Kép. N.) VI. k. 397-403.
5. Törvényjavaslat némely törvényhatóságok területeinek szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos kérdésekről. 1875-1878. évi Ogy. Kép. Ir. VII. k. 275. sz.
6. 1875-1878. évi Ogy. Kép. Ir. VII. k. 275. sz. 231. l.
7. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k.
8. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VI. k. 403-404. l.
9. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VI. k. 389. l.
10. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VI. k. 289. l.
11. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 12-13. l.
12. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 42-43. l.
13. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 44. l.
14. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 52. l.
15. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 162. l.
16. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 162. l.
17. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 161. l.
18. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 162. l.
19. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 164. l.
20. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 164. l.
21. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 165. l.
22. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 173. l.
23. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k. 173. l.

24. Ereky István: A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek I. 107. 1. Bp. 1910. II. kiadás.
25. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VI. k. 40. 1.
26. E tényt Hubay Ferenc polgármester már 1874. február 28-án leszögezte: "Szolnok város fekvése, szárazföldi, vasúti és víziútjai, s összekötetésinél fogva ... hivatva van arra, hogy egy megyének a székhelye legyen." Szolnok megyei Levéltár. Szolnok város közgyűlési jegyzőkönyvei. (A továbbiakban: SzML. Szolnok város közgy. jkv.) 18/1874.
27. SzML. Szolnok város közgy. jkv. 61/1874.
28. SzML. Szolnok város közgy. jkv. 38/1876.
29. 1875-1879. Ogy. Kép. N. VII. k. 165. 1.
30. 1875-1879. Ogy. Kép. N. VII. k. 167. 1.
31. 1875-1879. Ogy. Kép. N. VII. k. 180-181. és 176-179. 1.
32. 1875-1879. Ogy. Kép. N. VII. k. 172. 1.
33. 1875-1879. Ogy. Kép. N. VII. k. 181. 1.
34. 1875-1879. Ogy. Kép. N. VII. k. 182. 1.
35. 1875-1879. Ogy. Kép. N. VII. k. 184. 1.
36. 1875-1879. Ogy. Kép. N. VII. k. 180. 1.
37. Magyar Törvénytár 1875-1876. évi tc.-k. 483. 1.
38. 1875-1878. Ogy. Kép. N. VII. k. 164. 1.
39. Magyar Törvénytár 1875-1876. évi tc.-k. 483. 1.
40. Eger 1876. 12. sz.
41. Ehhez kapcsolódóan érdekes az az adalék, amelyet néhány idősebb egri lakostól szereztem -- köztük olyanoktól, akik megyei hivatalnokként -- is dolgoztak. Eszerint még századunk első két évtizedében is tartotta magát az a soha senkitől meg nem erősített, de sokak által tényként továbbadott nézet, hogy a cikkben tárgyalt törvényjavaslat parlamenti vitája csak merő színjáték volt, ugyanis a szabadelvűek előre egyeztettek volna felszólalásukat Tiszával. Azidőben állítólag ezzel hozták összefüggésbe azt is, hogy az ülésen nem jelent meg a leginkább érdekelt fél, Majzik Viktor szolgabíró és a tiszánánai kerület képviselője, pedig az ő járásának sorsa felett is ekkor döntöttek. A jelen jegyzet alatt közöltekkel kapcsolatban -- hitelt érdemlő források híján -- állást foglalni nem tudok semmilyen irányban.
42. E kérdésről lásd tanulmányomat: Egy elfelejtett területrendezési ja-

vaslat (A Szapáry-féle területrendezési tervezet és Heves-Külső-Szolnok vármegye politikai közvéleménye.) Kézirat.

43. Eger 1876. 12. sz.

44. Eger 1876. 13. sz.

45. 1875-1878. évi Ogy. Kép. N. VII. k.

46. Szolnok város köszönő felírata a miniszterelnöknek és a képviselőháznak. Szml. Szolnok Város közgy. jkv. 74/1876.

47. A megyefelosztás folyamatára lásd tanulmányomat: A polgári Heves vármegye kialakulása 1876-1877-ben. (Kézirat.)

HALMAI ISTVÁN

AZ EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIA A JOGI FELSŐOKTATÁS RENDSZERÉBEN A SZÁZADFORDULÓIG

ABSTRACT: Academies of law, being important workshops, played a unique and special part in the system of organized higher education of law in Hungary from the beginning of the 18th till the middle of the 20th c., especially till World War I.

The establishment and strengthening of these colleges of law, the development of their special features is the result of firm denominational efforts on one hand and of measures of the state enacted mainly after the Ratio educationis on the other hand.

The state assigned an important part to these institutions in "producing" experts in jurisdiction and administration, mainly because of the characteristics of these schools, having been orientated on practical training. This role of theirs had been kept until in fact the turn of the century, independently of the anomalies of state life and of the Hungarian system of education of that time both in its organization and contents, and in spite of the fact that after the compromise of 1867 the so-called "honorácior" traditions (as Erdei calls them), which had been characteristic of all intellectual professions but especially of the legal profession, had been gradually diminishing.

I. JOGAKADÉMIÁK A JOGI FELSŐOKTATÁSBAN

A szervezett magyar jogi oktatás kezdetei lényegében az 1635-ben létrehozott nagyszombati egyetem alapításának időszakára tehetők,¹ a kari szintű tényleges jogi képzés megindulását azonban csupán 1667-től, a jogi fakultás alapítólevelének tekinthető megállapodástól számíthatjuk.² A római és a kánonjog oktatása mellett már hazai jogot is tantervbe iktat-

tak, alapvetően Werbőczy Hármaskönyve és a törvények alapján.

Az egyetemi karon kívül a jogi oktatás műhelyeit a magyar királyság területén az ellenreformáció időszaka alakította ki alapvetően. A protestáns egyházak középfokú iskoláikat szisztematikusan alakították felsőfokú tanintézményekké. A gimnáziumok fölé filozófiai és jogi évfolyamokat szerveztek, fejlesztették,³ később a bölcséleti oktatás a középiskolákba integrálódott, a jogi oktatás pedig a főiskolák jogi tanszékeivé szerveződött (vagy jóval később önálló jogakadémiává vált) (TRÓCSÁNYI, 1980. 368.1.).

A katolikus egyház a jezsuiták akadémiáit igyekezett egyetemekké fejleszteni, s ezeken az egyetemeken (pl. a kassain, amelyet I. Lipót ruházott fel ilyen ranggal) már folyt egyházjogi oktatás, de csupán ez. Hasonló a helyzet a már 1698 óta működő kolozsvári főiskolán is. Az 1745-ben indult és Győrött működő jezsuita akadémián a teológiai tanszéken szintén oktattak kánonjogot. A fenti intézmények azonban nem világi értelmiségi képzéssel foglalkoztak. Feltűnő kivételt képezett ezek sorában az 1740-ben alapított egri püspöki líceum, amelyben a "katolikus nemesifjak" mellett nyilvános hallgató minőségben "szabad királyi városi polgárok fiai" is beíratkozhattak.

Az egyház tehát a 18. század közepéig (lényegében azonban a polgári korszak végéig) különleges helyzetben van, ami a közép- és felsőfokú jogi oktatást illeti. Minden magyar egyetem egyházi eredetű, részben egyházi alapítású, sőt a felekezeti középiskolák mellett létesült magasabb évfolyamú szakok is egyházi alapításúak voltak. Nem csoda tehát, hogy 1770-ig, a nagyszombati katolikus egyetem "államosításáig" a jogi oktatás túlnyomórészt egyházi jellegű is volt.

Jogot elvileg bármilyen főiskolán lehetett hallgatni, amelynek elvégzése szinte valamennyi igazságügyi, közigazgatási ügykör betöltésére képesített (SCHÖNVITZKY, 1929. 149-150.). Mária Terézia korára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a jogi oktatás szervezetileg és tartalmilag is annyira szerteágazó, hogy az államigazgatás modernizálását nagyban hátráltatja, hiszen ezen a területen egységes szakemberképzésről, szakértelmiségi képzésről eddig nem beszélhettünk. Az állam -- felismerve az oktatás elsőrangú politikai jelentőségét⁴ -- egyre erőteljesebben avatkozik a nagyszombati jogi kar (és az abban a periódusban már izmosodó egy-

házi jogakadémiák) életébe; rendeletekkel, szabályozókkal, tananyagkorszerűsítésekkel. Jellemző újíttási politiko-kamerális tanszék felállítása volt, amely a felvilágosult abszolutizmus közgazdasági, közigazgatási elveit foglalta magába és oktatta.

A jezsuita rend feloszlatása után (1773) -- amely hatáskörébe számos iskola tartozott -- szükségessé vált a tanügy országos állami rendezése. A Mária Terézia által kidolgoztatott Ratio educationis (Ratio Educationis totiusque rei litterariae pep regnum Hungariae et provincias eidem adnexas) az első rendszeres tanügyi kódex, pedagógiai irányelv gyűjtemény. Először szabályozza a felekezeti jogakadémiáknak az állami kormányzathoz való viszonyát és elrendeli a nagyszombati⁵, a győri⁶, a pozsonyi és kassai⁷, valamint a zágrábi és nagyváradi⁸ királyi jogakadémiák felállítását és a felsőfokú oktatás megindítását ezeken a főiskolákon. Jelentős lépés volt, hogy a Ratio educationis meghagyta a fentiekkel teljesen azonos státusban a felekezeti jogakadémiákat, amelyek az államiakkal együtt lényegében a 18. század végén alakították ki sajátos arculatukat.

A rendelkezés kimondta azt is, hogy az akadémiák jogi tanfolyamainak teljesen a gyakorlat céljait kell szolgálniuk, nevezetesen: állami tisztviselők képzését. A jogakadémiák tanterveinek többségéből hiányzik vagy korlátozottan szerepel csupán bennük a kánonjog és a római jog, szerepel viszont a hazai jog, a közigazgatás elmélete, a közgazdaság- és pénzügytan stb. Két tanszakkal működnek: egy két féléves bölcséleti tanfolyammal (amelynek inkább előkészítő jellege van), s ennek befejezése után lehetett újabb két félévet járni az akadémia jogi tanszakán.

A Ratio az akadémiák és az egyetem jogi oktatása közötti különbséget abban állapította meg, hogy az utóbbi elsősorban a tudományt művelje, az akadémiák pedig a gyakorlati (igazgatási és jogi szolgáltatási) pályára készítsenek elő (CSIZMADIA, 1969. 578. 1.). Ezzel lényegében kísérlet történik az egész tisztviselőképzés centralizálására, állami irányítás alá helyezésére. Az egyházaknak az iskolaügyben elfoglalt jogkörét végülis -- korlátozó rendeletek nem akadályozták meg azonban a jogi szakemberképzésben betöltött szerepének és jelentőségének fokozott növekedését. A katolikus és a protestáns egyházak ebben az időszakban is úgy jelentkeznek, mint az állam mellett a jogi oktatás egyenrangú tényezői (IRÓCSÁNYI, 1980. 368. 1.).

Az akadémiákról korán felismerhető volt, hogy rendkívül jelentős jogi oktatási forma; a második Ratio educationis újabb erőfeszítéseket tett az akadémiai oktatás még rendszeresebb kiépítésére, az egyetemi és a főiskolai jogi oktatás szorosabb egységesítésére a tanulmányi időnek két évről három évre való felemelésével (ez utóbbit azonban egyenlőre nem sikerült keresztülvinnie). Mindazonáltal a 19. század közepéig a fenti elvek és gyakorlat alapján folyt a közhivatali állásokra képesítő felsőfokú intézmények működése, bár ideiglenes (mintegy évtizedes) visszaesés következett, amikor II. József rendeletére 1783-ban beszüntetik a felekezeti jogakadémiák működését. Az 1791. évi XXVI. tc: azonban biztosította továbbbi működését, a jogi oktatás ismét megindul ezekben az iskolákban. Különösen nagy aktivitás mutatkozik a protestáns felekezetek oktatási intézményeiben.

Az evangélikus és református főiskolákon a bölcséleti tanulmányokkal kapcsolatos természetjogi előadásokból fejlődtek ki előbb a jogi tanszékek, később kiforrott formájukban az új protestáns jogakadémiák (CSIZMADIA, 1969. 578. l.). 1793-ban Sárospatakon, nem sokkal később Debrecenben a református főiskolán már tanítanak jogot. 1815-ben az evangélikus eperjesi intézetben kezdődik jogi oktatás, 1832-ben a pápai kollégiumban, Kecskeméten pedig 1835-ben emelték líceumi rangra. Egy évvel később Máramarosszigeten létesült jogi tanszék; Erdélyben Nagyenyeden és Marosvásárhelyen már a 18. század végén oktattak jogot, s a legnagyobb tradíciójú kolozsvári református jogi oktatás is feléledt.

A jogi képzés a szabadságharc alatt és az azt követő abszolutizmus időszakában lényegében szünetelt. 1850-ben császári rendelet szüntette meg a felekezeti főiskolák, jogakadémiák működését -- illetve a kötelező német tanítási nyelv bevezetése miatt maguk szüneteltették a képzést. Csak 1861-ben az ideiglenes alkotmány állítja helyre e tekintetben a régi állapotokat és a vallási felekezetek hosszan szüneteltetett jogi tanintézetei nagyobbrészt⁹ megkezdhették működésüket¹⁰.

A kiegyezés utáni társadalmi-politikai átalakulás nagyban fellendítette a jogi pályák iránti keresletet. Az egyetemen ezer körül mozgott a hallgatói létszám, de a társadalom jogtudó értelmiség vonatkozásában felmerülő igényeit az egyetemi szintű oktatással szemben is felállította a maga követelő igényeit. Az egyetemen az 1870-es években szétválasztották

a jogi és az államtudományi kart és emeleti specializált tanszékek is létrejöttek (politikai gazdaságtan, jogfilozófia, statisztika stb.), az egyetlen egyetem egy jogi kara azonban nem tudta kielégíteni a "jogásstermelés" iránti igényeket, a jogászság iránti keresletet (MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1848-1890. 1411. 1.). Szükségesnek mutatkozott újabb egyetem-/ek/¹¹ felállítása, amelyre Kolozsváron¹² került sor 1872-ben. Az ország második tudományegyetemének négy kara közül az egyik a jogi volt.

Éppen a fentiekkel kapcsolatos megfontolásból 1874-ben felmerült a jogakadémiai státus új rendezésének szükségessége is. A főiskolai oktatást négy év időtartamra emelték -- azt célozva meg ezzel, hogy a jogakadémiákon folyó munka túlnőjön egy szakiskola színvonalán. Lényegében az egyetemeken folyó jog- és államtudományi karokhoz hasonlóvá tervezték átalakítani azokat, két fontos megszorítással: nem doktoráltathattak és egyetemi magántanári habilitáltatási joguk nem volt. A jogakadémiákra nézve ezek a megszorítások jelentős hátrányt jelentettek több szempontból is. Következésképpen jelentékeny (relatív) elnéptelendés lett tapasztalható ezekben az intézményekben. Ném kis szerepe lehetett ebben az elmondottakon kívül az 1874. évi XXXIV. tc.-nek is, amely az ügyvédi vizsgára bocsátás előfeltételül jogi doktorátust követelt meg, továbbá bizonyos gyakorlóidőt¹³. Az említett törvények, illetve rendelkezések sok szempontból deklarált egyenlőséget egyetemi karok és jogi főiskolák között.

Ez utóbbi főiskolatípus hanyatlását jelzi az a tény is, hogy míg az 1871/72-es tanévben a jogakadémiák hallgatói létszáma még 1.925 fő, addig 1890/91-re ez 745 főre esik vissza. Ekkorra a jogakadémiák közül már csak a debreceni és a nagyváradi hallgatói létszám éri el a 100-at, a többi 40-80 között mozog. Győrre mindössze 21 fő jut (MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1848-1890. 1411. 1.). Ugyanakkor, amikor az egyetemek jogi karainak hallgató létszáma folyamatosan nő.

Nem kis szerepe lehetett a felekezeti jogakadémiák némelyikének megszűnésében a 19. század harmadik harmadában, hogy az eddigi három év helyett a képzési idő is meghosszabbodott, és ez jelentékeny többletköltséget jelentett az egyházi iskolafenntartók számára.

A századfordulóra a két egyetem jogi karán kívül további tíz jogakadémián lehetett szakképesítést szerezni: a kassai állami (királyi)¹⁴, a

nagyvárad¹⁵ és a pozsonyi¹⁶ királyi jogakadémián; az egri katolikus érseki¹⁷ és a pécsi katolikus püspöki joglíceumban¹⁸; az eperjesi evangélikus jogakadémián¹⁹ és négy -- református felekezet által fenn-tartott -- további protestáns főiskolán: a debreceni²⁰, a kecskemé-tin²¹, a máramarosszigetin²² és a sárospatakin²³. Ezek az akadémiák a francia fakultások mintájára szerveződtek (HORVÁTH, 1903. 447. 1.), kö-telező tantárgyakat írtak elő hallgatóiknak, s ezeket egészítette ki a speciális tárgyak rendszere, amelyek választhatók voltak annyiban, hogy a hallgatók szabadon dönthettek abban, melyik szemeszterben veszik fel eze-ket.

Semmiképpen nem az elitképzés volt a feladatuk; lényegében a gyakor-lati életpályára készítették fel a hallgatóikat. Mindazonáltal a hallga-tóságból és a tanári karból kiváló elmélet koponyák sora származott, s fontos tény volt az is, hogy egy-egy ilyen intézmény az adott vidék fon-tos kulturális, tudományos központjává válhatott.

Végeredményben és elsősorban az államhivatalok utánpótlását hivatot-tak biztosítani -- ez adta a jogakadémiák különleges politikai jelentősé-gét. Az államigazgatás és részben az igazságügy szakemberei kerültek ki innen, a hivatali pályákra aspirálók túlnyomórészt. E területen azonban gondok mutatkoztak már a századördulón. Az egyetemek jogi karai és a jog-akadémiák közötti kvalitásbeli különbség aggasztóvá vált, s mindez ütkö-zött a bürokratikus államgépezet felfokozott hivatalnok szükségletével az államigazgatás, különösen pedig az igazságügy területén.

A századvégtől a felsőoktatásban már súlyosbodó, lényeges aránytalan-ságokat leginkább a jogászképző intézmények voltak hivatottak "újraater-melni", hiszen az egyetemi fakultások között hagyományosan a jogi karok domináltak.

A jogászok megoszlása a főbb tanintézetekben

	<u>Tudományegyetemek</u>	<u>Jogakadémiák</u>
1891	4.085 fő	815 fő
1913	10.487 fő	1.625 fő

A képzési ágak szerinti²⁴ megoszlás a főbb tanintézetekben

	Teológusok	Jogászok	Bölcsészek	Összesen
1891	1.690	2.956	434	8.203
1913	1.951	6.465	1.467	17.777

Plasztikusan mutatkozik meg, hogy az egyetemi hallgatóság nagyobbik fele jogot végzett (48 %-a hozzávetőlegesen), de ez a jogáspálya hagyományos és különösen a birtokrendezésekkel kapcsolatos jogügyletek emelkedő száma folytán megújult vonzásával kizárólag nem magyarázható (MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1890-1918. 469. 1.), csupán a korábban fejtegetettekkel összefüggésben.

Még egy lényeges tendencia olvasható le a táblázatokból, nevezetesen: a jogakadémiák folyamatos relatív elnéptelenedése, amelynek okaira a korábbiakban kitértünk. Még a világháború előtti utolsó békeévben is 37 %-os volt a jogászok részesedése a felsőoktatásban²⁵, a jogi karokkal szemben a jogakadémiák kongtak az ürességtől. A 10-es években egy jogi főiskolára átlag másfélszáz hallgató jutott (ANTALL-LADÁNYI, 1968. 542. 1.). Doktoráltatási joggal nem rendelkeztek, és a jogi előképzettségek kívánó állások minősítésének 1913. évi reformja még súlyosabbá tette a helyzetüket. Az ügyvédi, később a bírói pályára lépők részére előírt kötelező doktorátustól eltekintve azonban az akadémiák államvizsgáztatási jogát a fenti rendelkezés továbbra sem érintette és annak más közszolgálati pályára lépők részére minősítő jellege megmaradt (SCHÖNVITZKY, 1929. 151. 1.).

A jogi karok túlszűfolttsága egyik oldalról és az akadémiák jelentőségének fokozatos lépülése a másiktól az I. világháború előtti időszak jogi felsőoktatásának egyik fő anomáliájává lett. Ez az ellentmondás végeredményben széles kihatásúvá lesz nem csupán a századelő Magyarországnak egész társadalmi-politikai életére, hanem a két háború közötti időszakra úgyszintén.

II. AZ EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIA MŰKÖDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETI ÁTTAKINTÉSE
A SZÁZADFORDULÓIG

Az egri jogi iskolát Foglár György egri kanonok, c. püspök alapította -- eredetileg internátusnak gondolva el -- 1740-ben. Az új iskola létrehozását sok szempont érlelte, amelyek közül legfontosabbként azt tüntette fel, hogy a független ügyvédi pályákra mindeddig főként protestánsok igyekeztek. A püspök megállapítja, hogy ők is autodidaktákból kerültek ki és csupán az ügyvédi irodákban gyakorlatilag sajátították el a mesterséghez szükséges ismereteket²⁶. Az alapító célja az volt, hogy az itt képzést szerzett hallgatók olyan katolikus jogtudókká váljanak, akik el tudják látni ügyeiket és nem szorulnak ügyvédekre (UDVARDY, 1898. 1-2.1).

Az intézet hallgatói katolikus nemesifjak lehettek²⁷, egyes esetekben, saját költségükön szabad városok polgár fiataljai is. A tanári kar két jogtanárból állt és egy harmadikból, aki a történelmet és a matézist adta elő.

A leckerend az egri jogiskolán 1768-ban a következőképpen nézett ki: délelőtt nyolctól kilencig a jogászok matézist hallgattak, kilenctől tízig a két jogtanár (két csoportban) tartotta az óráit. Délután kettőtől háromig ismét jogi előadások voltak, háromtól négyig pedig újra a matézis tárgya következett, ez utóbbi helyett azonban a hallgatóknak lehetőségük volt kánonjogot tanulni. A jogi tanfolyam a legkorábbi időszakban két esztendő volt, s aki ezt elvégezte, bizonyítványt kapott.

Az egri jogi iskola korai korszakában -- ami a hallgatói létszámot illeti -- nem tartozott a legnagyobb ilyen jellegű felsőoktatási intézmények közé. A 19. század harmadik harmadáig, amikorra kialakul a királyi és felekezeti jogakadémiák rendszere ebből a szempontból közepes népességű főiskola volt²⁸ és tulajdonképpen az is maradt a vizsgált korszak végéig. A joglíceum népességi viszonyairól készült korai kimutatások rendkívül fogyatékosak. A csupán rendszeresen 1882-től vezetett főiskolai évkönyvek utalnak arra, hogy a levéltári akták csupán 1792-től rögzítik a hallgatói létszámot. Annyit a püspöki alapítólevélből azért tudunk, hogy a legkorábbi időszakban 12 nemesifjú alkotta a jogiskolát. 1792-től 1820-ig az intézet népessége 40-80 tanuló között mozgott (ez a kontingens magában foglalta az előadásokra járó nyilvános rendes, a nyilvános rendkívüli és a vendéghallgatókat úgyszintén, bár ez utóbbira példa elvétele

volt csak a korai korszakban). Nagyobb lendület következett be 1827-ig, amikor is meghaladta a létszám a százat (1825-ben 163 hallgatója volt a főiskolának), s 1834-ig folyamatosan száz körül mozgott a létszám, a szabadságharcig pedig folyamatos csökkenés észlelhető -- egészen a csupán 14 felvett hallgatóig (1848-ban). Az ezt követő tíz esztendei "tanítási szünet" után 1866-tól 1874-ig újra száz körül mozog az első- és másodévesek létszáma, de itt fel kell hívni a figyelmet a hallatlanul megszorodott magántanulói létszámra, akik kvantuma a nyilvános rendes hallgatókéval vetekedett -- e rövid időszak végén aztán túl is szárnyalta azokét (1871, 1872, 1873). A magántanulói státus megszüntetésével (1874) 40-60 körüli lesz a létszám a főiskolán és ez állandósul hosszú időre. Folyamatos emelkedés tapasztalható viszont a 90-es évektől (1893-ban 62 fő, 1894-ben 72 fő, 1896-ban 86 fő), a századfordulóra az intézmény eléri a százas létszámot. 1905-ben tetőzik 148 fővel, és innen -- érthető okokból újra esés mutatkozik, mígnem 1912-ben száz fő alá csökken a joghallgatók száma az egri líceumban.

1754-ben az egri püspök (Barkóczy) a jogtanoda mellé bölcsészeti és teológiai szakot is indíttatott.

Esterházy püspök 1763-ban a királynőhöz intézett folyamodványában támogatást kérve előadta terveit egy -- úgymond -- kelet-magyarországi egyetem kifejlesztésére Egerben, amelyre nagy szükség lenne a távoli nagyszombati, bécsi és grazi egyetem mellett (UDVARDY, 1898. 34. 1.). Felajánlott ennek székhelyéül egy újonnan építendő líceum épületet (amelynek tervei akkorra már elkészültek). Az egyetem létrehozásából semmi sem lett ugyan, de a jogi, a filozófiai és a teológiai kar a líceumi épületbe már 1785-ben beköltözhetett (húsz év alatt elkészült).

Az 1777-es Ratio szabályozta végérvényesen a joglíceumok helyzetét az országos kormányzathoz, a felsőoktatás egész rendszeréhez, ami az egri jogiskola vonatkozásában mindössze abból állt, hogy "csak a főkérmányra nézve van különbség a főpapi líceum és a királyi jogakadémiák között" (UDVARDY, 1898. 56. 1.).

1783-ban II. József beszüntette az állami jogakadémiákon kívüli jogi és filozófiai tanfolyamokat -- Egerben az 1783/84-es tanévvel --, de a császár halála után újra megnyitja kapuit az intézmény.

Az 1806-os második Ratio educationis után a jogi tanszékek számát há-

romra emelték, a tanintézet részleges autonóm állására vonatkozóan azonban nem hozott újat, az eddigi rendeleteket kodifikálta.

Az 1848/49-es évben szünetelt a tanítás, elsősorban azért, mert a hallgatók tömegesen álltak be a nemzetőrségbe, majd 1850 elején a császári helytartótanács (többek közt emiatt is) rendelettel berekesztette a jogi iskola működését és az abszolutizmus egész ideje alatt szünetelt a tanítás.

A jogi tanfolyam az 1861/62-es iskolaévben nyitja meg kapuit újra, az oktatási időt három évre felemelve. Az I. évfolyam tantárgyai a jog és államtudományi enciklopédia, az észjog és a magyar történelem, valamint a római jog és a statisztika (mindegyik 10 órában). II. évben magyar magánjogot hallgatnak, politikát, kánonjogot, büntetőjogot és büntető eljárást és bányajogot, míg III. éven osztrák magánjogot, váltó- és kereskedelmi, továbbá pénzügyi politikai jogot hallgatnak a fiatalok. Ugyanezen évfolyamra iktatta be a tantervbe a magyar közjog- és közigazgatási szabályokat és a polgári törvénykezés szabályaival való ismerkedést is (UDVARDY, 1898. 363-364. 1.). A leckerendek több alkalommal változtak, lényegében azonban a fenti séma alapján folyt az oktatás a 70-es évek közepéig.

1874-ben a 12.917/1874-es vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet új, egységes szervezeti szabályzatot ír elő az állami és felekezeti jogakadémiák, így az egri líceum részére is. Az új szabályzat gyökeres újításokat vezet be, amelynek lényege és célja -- mint a korábbiakban már utaltunk rá -- közelebb hozni a jogakadémiákat az egyetemi tanulmányi rendhez; rangját és jogállását tekintve a jogi főiskolákat egyetemi expozitúrákká tenni. Az akadémiai tanfolyamok ezentúl négyévesek -- "feljogosítván a jogakadémiákon végzett hallgatókat közvetlenül a doktori rigorozumokra is mehetni" (UDVARDY, 1898. 443-444. 1.). A tantárgyakat a két felső évi tanfolyamon a bifurkáció elvének megfelelően csoportosították, a vizsgákat a főtárgyakra korlátozták (összesen négyet rendeltek el), valamint két alap- és két államvizsgát írtak elő.

E rendelkezés szüntette meg lényegében a magántanulási jogot (amely rendelkezést 1883-ban újólag megerősítették), ezt csupán kivételes esetekben megengedve, mint pl. előrehaladott életkor vagy "közszolgálatban való sikeres alkalmazkodás". A jog- és államtudományok tanítására nyolc tanszéket hoztak létre: a római jogit, a bölcséletit és büntetőjogit, a

statisztikait, a jogtörténetit (és egyházjogit), valamint a magyar közjogit.

Az 1870-es évek végén kísérletek történtek általában az akadémiai jogászképzés visszaszorítására (főként a felekezeti főiskolák vonatkozásában), felmerült az egri joglíceum megszüntetésének a gondolata is, erre azonban a tárgyalt időszakban semmiképpen nem kerülhetett sor.

1883-ban a jogi oktatásban újabb reformokat vezettek be, amelyek azonban az 1874. évi szabályzatok rendelkezéseivel nem szakítottak gyökeresen, csupán tanulmányi és vizsgarend módosításokra terjedtek ki. Ezek némelyike igen lényeges viszont. Kimondták, hogy végbizonyítványt csak azok a hallgatók nyerhetnek, akik nyolc teljesen beszámítható tanfélév hallgatását igazolni tudják. Ezen a területen ugyanis a korábbiakban zavarok voltak²⁹. Lényegében azonban az 1874-es és az 1883-as rendeletek és szabályzatok -- az időnkénti nem jelentős módosításokkal együtt határozták meg az egri akadémia működését a vizsgált korszak végéig.

Külön fejezetben érdemes foglalkozni Samassa József egri érsek betejestésével, amelyben a vallás- és közoktatási miniszternek a felekezeti jogakadémiák számának korlátozásával kapcsolatos tervére reagál 1880-ban³⁰.

Trefort leírata lényegében azzal érvel, hogy a jogi főiskolák az okai alapvetően a "jogásztúltermelésnek", tulajdonképpen az egész közigazgatás és igazságszolgáltatás hivatalnoki kara felhígulásának, "proletarizálódásának". Az érsek a kultuszminiszteri rendelet kapcsán (persze főként az egri líceum ügyében) olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyeknek komoly szociológiai relevanciái vannak és nyilvánvalóan messze túlmutatnak e polémia (?) keretein. Az egyházi személyiség sajátos és fontos elemzései, meglátásai több mint figyelemreméltóak.

Az érsek érvei végeredményben mindvégig a miniszter fent említett tetteit (felhígulás, túltermelés, proletarizálódás) igyekeznek részben cáfolni, részben pedig magyarázni. Tény, hogy az abszolutizmus egy évtizedig tartó időszaka alatt szünetelő jogi oktatás miatt az államélet különböző területein a tisztviselői karban vákuum keletkezett, s ezt az oktatási intézményekben (a hallgatói létszámot tekintve) egy direkt extenzív

fejlődés kellett hogy kövesse. Az akadémiákon elképesztő méreteket öltött a mai értelemben vett "levelezőképzés", a magántanulók számának nagyarányú növekedése. Csak az egri jogi főiskolán 1862 és 1873 között több mint 170 magántanuló végzett; az adott időszakban oklevelet szerzettek kb. 60 %-a. Az ezt a lehetőséget biztosító (illetve nem tiltó) rendelkezések azonban állami és nem egyházi rendelkezések voltak. Az érsek maga nehezményezi a magántanulók 1880 előtti korlátlan számban történő képzését és semmiképpen nem ért egyet a kormányzatnak azzal az elgondolásával, amely az akadémiák számát éppen emiatt szándékozik csökkenteni. Magyarozatként a következőket hozza fel: a reáliskola és a gimnázium elkülönítése folytán a továbbtanulni akaró gyerekek már egészen korán arra kényszerülnek, hogy "a jog felé ösztönszerűen tereltesse" ³¹. Sok reáliskola beszüntetésére került sor és a fiatalok számára stabil előmenetelt biztosító életpálya (a joginál nagyobb előnyöket biztosító) jelenleg nincs. Ezért nem indokolt tehát a jogiskolák számának csökkentése, sőt (Samassa nyugateurópai példákra hivatkozik) jogi intézeteket és a tanulók számát tekintve is alacsony fokon állunk. "Indokolt kellene hogy legyen az élet- és fejlődésképes jogakadémiák kereteinek tágítás (nyilvánvalóan többek között az egrire történik utalás. H.I.) a nagyobb központok kárára és nem fordítva."

"Extellentiád (t. i. Trefort. H.I.) is nem a jogakadémiák belszervezetének, hanem azok nagy számának tulajdonítja azt, hogy több nálunk a jogvégzett, mint amennyit az ország tisztességesen ellátna ... engedje megjegyeznem ... hogy a jogvégzettek száma és az ország szükségletei közötti arány oly statisztikai adatokból tűnnék ki pontosan, amelyek kimutatnák, hányan végzik a jogot azért, hogy kenyérkereseti pályára lépjenek, és viszont hány oly állás van tényleg a nagyrészen rendezésre váró viszonyaink közt s hány lesz az országban, melyre képesített jogászok kellenek". Az, hogy az országot az ügyvédek elszaporodása "proletársággal" fenyegeti -- érvel az érsek -- ennek az aránytalanságnak az oka nem a jogakadémiáknak rovandó fel, nem a tanintézetek számának, s "gyógyszere" nem egy-két főiskola megszüntetése, hiszen "a képesített egyének s az ország szükséglete között matematikai arányt máshol nem találunk".

Rámutat arra, hogy a bajok forrását nem az iskolák arányában kellene keresni, hanem "különféle más társadalmi együttes hatásában", többek kö-

zött "közviszonyainknak a nyugati államokétól elütő több oly sajátosságában", mely sajátosságok kisugároznak az államélet, a politika minden területére.

Samassa végeredményben nagyonis világosan érzékeli a jogi képzés területén meglévő anomáliákat: "... szembeszökő tünetére közviszonyainknak kell rámutatnom, melyre ... mindenütt ráakadunk (s amely H.I.) ... egyfelől közoktatásunk, másfelől állami életünk szervezetét egymással szembeállítja. Mert míg egyrészt a közoktatást az állam a nyugati államok mintájára szervezi, az iskola is joggal igényli, hogy az általa adott szakképzettség jelentősége az állami tevékenység köreiben nem csak elvi, hanem tényleges kifejezést nyerjen ... az iskola szervezetének megfelelően, addig másrészt kivált a földbirtokban beállott nagy válság ... és szegénység mindig új elemeket sodor a létért való küzdelembe és a jogi képzettséget igénylő pályákat ellepi a sokaság ... a szakképzettséget a versenytérrel leszorítja, a kinevezés alá eső állások betöltésénél is sokszor előnyben van, de kivált a közigazgatás összes területéhez, melynek művelése nincs qualificatiohoz kötve ... Így az államélet és a közoktatás szervezete nem üt össze."

A jogakadémiák, mint fontos műhelyek rendhagyó, meghatározó szerepet játszottak a szervezett magyar jogi felsőoktatás rendszerében, nemkülönben a fokozatosan kiépülő polgári társadalom életének minden szektorában és minden szintjén lényegében a 18. századtól a két háború közötti időszakig, különösen az I. világháborúig.

A jogi főiskolák létrejötte, megerősödése, speciális arculatuk kialakulása többféle törekvés eredője volt; elsősorban természetesen a Ratio educationis óta foganatosított állami rendelkezésekéi és meghatározóan a katolikus és protestáns főiskolákon (mint az egri esetében is) az erre irányuló felekezeti törekvésekéi.

A kultuskormányzat kiemelten jelentős szerepet szánt ezeknek az akadémiáknak az igazságszolgáltatási és közigazgatási szakértelmiségi "termelésben". Okát -- természetszerűen -- ezen intézmények gyakorlati képzésre orientáltságában látjuk.

Az államélet praxisa és az oktatási rendszer közötti tartalmi és szervezeti anomáliáktól függetlenül fenti szerepüket a 20. század első harmadáig erőteljesen és jól kimutathatóan megtartották -- párhuzamosan az értelmiségi pályák honorációs tradícióinak fokozatos leépülésével.

JEGYZETEK

- ¹ Természetszerű persze a jogászi hivatás gyakorlása a közékori Magyarországon is. Magas állami vagy egyházi állásokat betöltő személyek főként itáliai, cseh és lengyel egyetemeken tanultak, míg a jogot csupán gyakorlatban alkalmazó bírák, helyi tisztviselők számára elegendő volt egy praktikus képzés, amely a felsőfokú jogi oktatást helyettesítette. A római és a kánonjog mellett (vagy helyett) az *ius partium* alkalmazása volt a lényegesebb. Mindez -- hangsúlyozandó -- gyakorlati alapokon folyt a királyi kúrián, a kancelláriában, a hiteles helyeken (*loca credibilia*), a vármegyei és városi hatóságoknál és bíróságoknál. CSIZMADI-A, 1969. 577. 1.
- ² Ennek jelentősége, szemben a többi karok működésével (t.i. a hittani és bölcséleti karokéival) nem volt arányos, elsősorban lényegesen alacsonyabb látogatottsága miatt. A majdnem jelentéktelen hallgatói létszám oka "kétségtől abban rejlett, hogy a nemzeti jognak tudományos művelését és tanulmányozását ez időkben ... szemben a fejlettség oly magas fokára jutott két anyajoggal -- tudománynak nem is tekintették, hanem különösen a hűbéres eszmék e tekintetben is gyakorolt behatása alatt azt lényegében pusztán a fejedelmi akaraton elapulónak s így az állandóságnak jellegével nem bírónak s folytonosan változtatásnak alávetettnek tekintették ..." HORVÁTH, 1903. 439. 1.
- ³ Ilyen volt az evangélikus eperjesi középiskola tíz osztályossá alakítása (1665). 1720 körül és utána a pozsonyi és a késmárki evangélikus kollégiumban természetjog és egyetemes jog tanítása indult meg. Sárospatakon 1710-től, a kolozsvári és a debreceni kollégiumokban az 1730-as évektől természet- valamint nemzetközi és észjogot is oktattak.
- ⁴ Die Schule ist geblieben ein Politikum -- mondja Mária Terézia a felekezeti iskolák egy részének állami felügyelete alá helyezését sérelmező Migazzi bíborosnak. SCHÖNVITZKY, 1929. 150 .1.

- ⁵ Mária Terézia a nagyszombati egyetemet Budára (majd 1783-ban Pestre) helyezteti át. Ennek helyébe alapíttatik a nagyszombati jogakadémia.
- ⁶ Győrött már korábban, 1774-ben megalakult egy intézmény.
- ⁷ 1777-ben
- ⁸ 1780-ban
- ⁹ A jogtanítás végleg megszakadt a losonci református, a késmárki, nagyszebeni, pozsonyi, selmecbányai evangélikus főiskolákon, ahol a szabadságharcig tanítottak jogi tárgyakat. HORVÁTH, 1903. 441. 1.
- ¹⁰ Jelentékeny létszámnövekedés tapasztalható a jogi karon és a jogakadémiákon. Megnövekszik a nyilvános rendes hallgatói státusz mellett a magántanulók száma.
- ¹¹ 1874-ben a régi zágrábi akadémia bázisán alakult meg a zágrábi egyetem, amely azonban teljes egészében leképezte az osztrák felsőoktatás szervezetét, annak mintájára jött létre és lényegében függetlenül működött a magyarországi felsőoktatás rendszerétől, de jelentős magyarországi merítőbázissal rendelkezett.
- ¹² Ezt megelőzően már jóval korábban, 1848-ban felmerült a kolozsvári líceum tudományegyetemmé fejlesztésének gondolata.
- ¹³ E törvénnyel, továbbá az 1912-es VII. tc.-kel később végeredményben nyilvánvalóvá vált, hogy a jogakadémiai végzettség igazságügyi pályára többé nem jogosít, csupán közigazgatásira.
- ¹⁴ 1777-ben Mária Terézia alapíttatta a jezsuita kollégium megszünte után.

- ¹⁵ 1780-ban szintén Mária Terézia alapíttatta, de csupán II. József uralkodása alatt csatoltak jogi tanfolyamot hozzá.
- ¹⁶ A nagyszombati egyetem Budára helyezésének évében alapíttatott.
- ¹⁷ 1740-ben Foglár György püspök helynök alapította.
- ¹⁸ 1774-ben Mária Terézia létesíttette Győrben, de II. József 1785-ben Pécsre helyeztette.
- ¹⁹ Működése kezdetei 1815-re tehetők, falai között ekkortól képeznek joghallgatókat.
- ²⁰ 1801-től
- ²¹ A kollégium felállítása 1831-ben történt, s 1860-tól folyt jogi oktatás itt.
- ²² Buttler János gróf magánalapítványa 1836-ban.
- ²³ 1893-ban állítottak fel itt magánjogi tanszéket.
- ²⁴ Magyarország története 1890-1918. 887. 1.
- ²⁵ A legszomorúbb képet a kor jogi felsőoktatásában uralkodó állapotokra az mutatta, hogy a hallgatók többsége un. "mezei jogász" volt. Előadásokra nem jártak, vizsgákra a jogi szanatóriumok silány kompendiumaiban készültek fel; a korszak ilyen irányú kutatásai elriasztó adatokat közölnek a hatalmas bukási arányokról. ANTALL-LADÁNYI, 1968. 542. 1.
- ²⁶ "... oly kevés volt a katolikus ügyvéd, hogy a katolikus uraságok, még a prelátusok is, kénytelenek többnyire akatolikus ügyvédekre bízni ügyeiket és sokszor legkényeseb titkaita is ..." UDVARDY, 1898. 1-2. 1. Idézet az Alapítólevélből.

- ²⁷ Beíratkozáskor a származást igazolni kellett.
- ²⁸ 1881 és 1885 között pl. a pozsonyi királyi és debreceni református akadémia több mint száz, a nagyváradi, kassai és győri főiskolák közel száz hallgatójával szemben Egerben mindössze ötven körül mozgott a jogászok létszáma.
- ²⁹ A hallgatói egyéves önkéntes katonai szolgálat teljes értékű évnak számított; a jogászok körében ez a gyakorlat időszakonként tömegessé vált.
- ³⁰ Forrás: UDVARDY, Az Egri Érseki Joglíceum története 1740-1896. 914-922. l.
- ³¹ Az 1878-79. évi jelentésekben a reáliskolai tanulók rohamos számszerű apadásának lehetünk tanui.

I R O D A L O M

ANTALL, J. -- LADÁNYI, A. (1968) A magyar felsőoktatás az abszolutizmus korában. Felsőoktatási szemle. 9. sz.

CSIZMADIA, A. (1969) A magyar jogi felsőoktatás fejlődése
Felsőoktatási Szemle. 10. sz.

HANÁK, P. (szerk.) (1978) Magyarország története 1890-1918
Akadémiai.

HORVÁTH, Ö. (1903) Jogakadémiák és jogi vizsgálatok. Magyar Jogi
Lexikon IV.

KOVÁCS, E. (szerk.) (1969) Magyarország története 1848-1890
Akadémiai.

SCHÖNVITZKY, B. (1929) A jogi oktatás az egyházi főiskolákon.
Egri Egyházmegyei Közlöny. 10. sz.

TRÓCSÁNYI, L. (1980) A jogakadémiák helye és szerepe a magyar
jogéletben. Állam- és Jogtudomány. 2. sz.

UDVARDY, L. (1898) Az Egri Érseki Joglíceum története 1740-1896

PALCSÓ PÁLNÉ ZÁM ÉVA

A SZOCIALIZMUS GAZDASÁGI KÉPE

Abstract: Die Studie fasst einige Charakteristische Züge des gegenwärtigen Wirtschaftsbildes des Sozialismus zusammen. Sie berührt nicht das dem Alltagsbewusstsein und den Parteidokumenten auslesbare Bild. Auf den Hauptgebieten der Wirtschaftstheorie untersucht sie das Mass und die Tiefe der Veränderungen. Sie sucht darauf Antwort, was es in Diesen Veränderungen bedeutet, dass sich die Wirtschaftstheorie im System der Gesellschafts wissenschaften befindet und sie gleichzeitig auch Teil unserer Ideologie ist.

A gazdasággal összefüggő szocializmusképünk sokféle lehet. Meghatározott jegyek alapján azonban legalább háromfajta kép rajzolódik ki, melyek ugyan bizonyos szálakon összefüggnek egymással, mégis egymástól elkülöníthetők.

E rajzolat felfedezhető a pártdokumentumokból kiolvasható elképzelésekben, az emberek mindennapi tudatában, a szakemberek szocializmuskonceptióiban. Természetesen ezen belül is számtalan változat létezik. E hármas különbségtétel mégis indokolt, hiszen leginkább ezek konfliktusai alapján beszélünk a politika elméleti megalapozatlanságáról, az elmélet legitimitásáról, az állampolgárok "tűrőképességeiről" stb.

Nem vállalkozhatom a vázolt szocializmusképek mindegyikének megragadására. A szocializmus gazdasági képének felvázolására törekszem, ahogyan azt a közgazdaságtudomány látja.

Történetileg nézve a szocialista átalakulás politikai programján a gazdaságelmélet is "kitermelte" a maga szocializmusképét. Zárt, viszonylag következetes összefüggő rendszerként mutatta a szocialista gazdaságot, domináló elve a társadalom antikapitalista vonásainak felmutatása, a jövő felől történő ábrázolás, mely a fennálló társadalmat átmenetként, a marxi értelemben vett kommunizmus alsóbb szakaszaként fogta fel.

A tőkés társadalom ellentétéként megrajzolt kép Magyarországon az 50-es évek elején látott napvilágot (tankönyvként 1954-ben jelent meg), s már létrejöttének pillanatában megkezdődött eróziója. Ami nem csoda, hiszen ha egy tudomány nem veszi észre saját "baklövéseit", megszűnik a továbbiakban tudománnyá lenni. Ahol a szocialista gazdaság valóságos működésmódja és a normatív szocializmuskép között állandósul a disszonancia, ott a kép "átfestése" nélkülözhetetlen. Hogy e folyamat nem megy gyorsabban, az nem csupán a közgazdaságtudomány művelőinek "lustaságán" múlik.

A hagyományos szocializmuskép ugyanis ideológiai szintézist is jelentett, mely vonatkoztatási rendszer ma is létezik "... egyfelől azért, mert intézmények és tudatformák alakjában ma is jelen van társadalmunkban, másfelől azért, mert a politika ugyan számos pontján elvileg és deklaráltan sem tekinti érvényesnek, de -- részben történelmi okokból -- idegenkedik attól, hogy e változásokat az ideológia átfogó újragondolásának formájában is megfogalmazza." (MADARÁSZ 1985. 218.) Ezért a szocializmus gazdasági képének változásai nem lehetnek nagy ugrások, csupán fájdalmas, lassú átalakulások. A lassú jelző természetesen viszonylagos. Lassú az égetően újra és újra felvetődő problémák miatt, mint ahogy nagyon lassúnak érezzük pl. az orvostudomány előrehaladását a rákkutatásban. De a társadalomelméletben nem találunk még egy olyan részterületet, mely olyan változásokon ment volna keresztül az elmúlt 20-25 évben, mint éppen a közgazdaságtudomány.

Azok a változások, amelyek a szocializmus gazdasági képét is átalakították, legmarkánsabban a következő területeken figyelhető meg:

- az árutermelés a szocializmus immanens részévé vált a gazdaságelméletben,
- erőteljesen felbomlóban van a hagyományos tulajdonelmélet és tulajdoni rendszer,
- megváltozott a korábbi érdekfelfogás, "mássá" kezd válni a szocialista közösségről alkotott képünk.

Az említett változások a nem szakmabeliek számára nem fejezik ki azt, hogy milyen széleskörű átalakulásoknak lehetünk tanúi. Kifejezik viszont a gazdaságelmélettel alapfokon foglalkozók számára is, hogy milyen mélyek és lényegiek e változások. Hiszen nem másról van szó, mint termelési viszonyaink elméletéről.

Mi e változások lényege? Annak a tulajdonelméletnek a felbomlása, amely az államosítással egyszer s mindenkorra adott szocialista tulajdonnak tartotta az állami tulajdont, társadalminak, sőt össznépnek tekintve azt. Ez az elméleti alap nem "engedhette" a tulajdonformák sokszínűségét, hiszen egyetlen tulajdonformát, az állami tulajdont később "engedményt" tett a szövetkezeti tulajdonnak is) azonosította a tulajdontípussal. Ennek az elméleti alapnak (vagy inkább politikai döntésmagyarázatnak?) lett a következménye az az államosítási hullám, mely a termelőerők fejlettségétől, a tevékenységek speciális jellegétől függetlenül hozott létre nagyüzemeket, s alakította a vállalatnagysághoz a tulajdonformát. "Az állami tulajdonnal a csúcán egyfajta tulajdoni hierarchiát építettünk fel az elméletben." (SZABÓ 1985. 28.)

A "csúcs" volt a társadalmi érdek megtestesítője. Ebbe a felfogásba nem fértek bele az érdekkonfliktusok, a társadalmi tulajdon létrejöttéből automatikusan származtattuk a társadalmi érdeket. Figyelmen kívül hagytuk, hogy a tulajdoni rendszer nem homogén, hogy az állami vállalati forma nem automatikusan hordozza magába a társadalmi elsajátítás jegyeit. De nem számoltunk azzal sem, hogy az egyének (csoportok) magatartása nem vezethető le közvetlenül egyes objektív feltételekből. A társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkezett minőségi változások nem törölhették le a társadalom színteréről a termelőerők fejlettségével szoros kapcsolatban lévő technikai-gazdasági jellegű viszonyokat, s nem tekinthetünk el attól sem, hogy az emberi indítékok sem azonosíthatók az érdekekkel. Az emberek magatartásában "... alapvető indítékként ható érdekek hatását kiegészítik, erősítik vagy gyengítik egyéb magatartás-motívumok, az értékek, normák, magatartásminták vagy az érzelem" (MAKÓ 1985. 96.).

Korábbi szocializmusképünk (melyet gyakran -- véleményem szerint nem egészen jó szóhasználattal -- hagyományosnak nevezünk) "szégyellnivalóvá" tette a társadalminak tekintett érdektől eltérő magatartásformákat, a nem kellő öntudatra vezetvén vissza azt. Ezáltal az objektív érdekelletétek is a tudati szférába "kerültek", óriási károkat okozva ezzel a társadalom fejlődésének.

A cselekvési lehetőségek egyenlőtlenségeinek gondolatát elvető elmélet az egyén és közösség kapcsolatáról is torz képet fest. "Az egyént alárendelő, az egyén szabadságát megnyirbáló, az egyén lehetőségeit korlátozó el-

vont közösség ... sokkal inkább a törzsi vagy ázsiai közösségre emlékeztet, mintsem a modern szocialista társadalmakéra." (HÁMORI 1985. 16.)

A homogén köztulajdon, az érdekkonfliktusok kizárása s az egyén "kiszorítása" a közösségből egyértelműen hozza magával azt a gazdasági gyakorlatot, melyben háttérbe szorulnak az egyéni kezdeményezések, a tulajdoni rendszer csúcsát képező állami tulajdonon kívüli elemek. A társadalmi érdek eleve adott, s csak az állami (mint az egyedüli társadalmi) "csúcs" képes azt kifejezni.

Ennek a gazdaságelméletnek konzekvens irányítási rendszere csak a tervutasításos rendszer lehetett, amelyben természetesen semmi keresnivalója a valóságos áru- és pénzviszonyoknak. Mint ahogyan az egyértelműen következett a vázolt tulajdonelméletből és a mechanikus, a végletekig leegyszerűsített érdekfelfogásból is.

Nem kívánom tovább untatni az olvasót, korábbi szocializmusképünk további rajzolatával. Szükségesnek tartottam viszont a "retusálást", hiszen a gazdaságról ilyen-olyan szocializmusképünk mindannyiunkban van, a kérdés csak az, hogy mindennapi tudatunkban jelen vannak-e a gazdaságelmélet festette képek és ha igen, kivehetők-e még belőle a lényegi vonások vagy már azokat erőteljesen elhomályosította az idő? Vagyis szükségesnek tartom érzékeltetni egyrészt azt, hogy a korábbi elmélet egy zárt, konzisztens rendszerként láttatta a gazdaságot, másrészt úgy vélem, a kép valóságosságának minőségi változásait csak akkor sikerül felfedezni, ha ismerjük a régi képet.

De milyen egyszerű is lenne a társadalomtudományok dolga, ha mindig csak valóság-hű képet kellene "festenie" arról, ami van. Csakhogy a tudományok felelőssége (s nemcsak a társadalomtudományoké) abban van, hogy e fényképpel nem elég tükröt tartani a valóság elé, hanem annak formálására is javaslatot kell tennie annak tudatában, hogy a javaslatai alapján történő átalakulásokat ismét neki kell valóság-hűen tükröznie. S milyen nehéz is azt mondani, amikor egy kép valóság-hű, de "csúnya", hogy elhibáztuk az átalakításra tett javaslatainkat! Többen nem is vallják ezt! Inkább "szebbre" festik a képet, mint a valóság.

Azt hiszem, a gazdaságelmélet kinőtte ezt a gyerekcipőt. Ma már elviselhetetlenül szorítaná. Szocializmusképünk legdöntőbb változását ebben látom: sokkal realisabb, valóság-hűbb a kép s nemcsak azért, mert javult a

felhasználható "technika" a megismerésben, hanem mert megvan a szándék is hozzá, s erőteljes a kényszer is rá.

A tulajdonelméletben az állami és társadalmi fogalmak többé nem szinonimák. Az államosítás egy nagy jelentőségű politikai aktus, mely elindítója lehet az egész társadalom demokratizálódásának, s ezáltal az állami tulajdon társadalmasításának is. Csak nehogy a régi elméleti-ideológiai rendszerünkbe próbáljuk visszahelyezni a szocialista demokrácia kérdését! (Sajnos ilyen tendenciák nemcsak a mindennapi tudatban fedezhetők fel, hanem a gazdaságelmélet néhány területén is.) Ezáltal ugyanis elveszítené jelentőségét mindaz, ami a tulajdonelmélet fejlődésében felfedezhető. A gazdaságra ismét kívülről húznánk rá ilyen-olyan "demokratikus" működési formát s azt hihetnénk, hogy valóban azzá tettük a tartalmat is. Pedig ugyanaz történe, mint az állami tulajdon esetében: az államosítás nem jelentett társadalmasítást (a maga igazi értelmében), mint ahogyan a demokratikus formák sem jelentenek demokratizmust. S amíg az államosításra szükség volt (ha nem is olyan mértékben) a szocialista átalakulás elindításához, addig a demokratizálódás folyamatát nem képzelhetjük el más-ként, minthogy a tartalomhoz keressük a neki legjobban megfelelő formát, nem pedig a kívülről meghatározott formától várjuk, hogy "hozza" az elvárt tartalmat.

Tulajdonelméletünkben tehát a társadalmasítás kategóriája más tartalmat kapott. Ma már egy-egy vállalkozási formát nem annak alapján ítélünk meg, hogy az milyen tulajdonforma szervezeti kifejeződése. Tulajdoni rendszerünkről tehát a korábbinál sokkal reálisabb képpel rendelkezünk. Hiányosak viszont ismereteink (a korábbi elmélet ezt teljesen figyelmen kívül hagyta) a termelőerők fejlettségét, struktúráját figyelembe vevő konkrét tulajdoni megoldások megalapozásához. Termelési viszonyaink technikai-gazdasági vonatkozásainak mélyebb elemzése és ismerete nélkül képet alkothatunk ugyan tulajdoni rendszerünkről, főbb vonalaiban ez meg is felel a valóságnak. Ahhoz viszont nem eléggé részletes, hogy felfedezhetők legyenek rajta a "járható utak" és "bozótosok". Olyan, mintha túl magasról fényképeztük volna az erdőt.

Vagyis nehezen tudunk helyes választ adni arra, hogy mi az, ami változtatásra érdemes s ha igen, akkor merrefelé kell mennünk, hogy céljaink irányába haladjunk.

Tulajdonelméletünkkel szoros egységben fejlődött (anélkül ugyanis a tulajdonelmélet sem fejlődhetett volna) érdekfelfogásunk. A társadalom érdekviszonyainak mechanikus egységét hirdető koncepcióktól, az érdekel-lentmodásokat elmaradott tudattal vagy külső ellenséggel magyarázó megoldásokon át eljutottunk a többdimenziós érdekfelfogásig. Ez a hatvanas évek második felében háromdimenziós volt csupán. Az osztársadalmi, csoport és egyéni érdekek hierarchikus kapcsolatát jelentette.

A hetvenes évek társadalomtudományi kutatásai felhívták a figyelmet arra, hogy az említett érdektriásszal a valóságos érdekkonfliktusoknak csupán a töredéke ragadható meg. Mostanra már odáig jutottunk, hogy belátjuk: az érdeken túli magatartás-motívumokat is figyelembe vevő megközelítés útján sem lehetséges megjósolni a tényleges magatartásokat. (MAKÓ 1985.) Érdekfelfogásunk tehát tisztában van azzal, hogy mi az, amit nem ismerhet: ez az érdekérvényesítés kimenetele. De az, hogy ezt nem ismeri, nem adhat felmentést számára! Nem ismeri, mert rejtve maradnak előtte és mindannyiunk előtt az okok. Gazdaságméletünk e területen úgy érezheti magát, mint az az orvos, aki úgy kénytelen diagnózist mondani és a gyógy módot meghatározni komoly betegségben szenvedő páciensénél, hogy nem veheti igénybe a laboratóriumi szolgáltatásokat. Ahhoz tehát, hogy diagnózisunk helyes legyen, szükség van ezen konfliktusok felderítésére, amelyekre a jelenleginél gazdagabb és homogénebb cselekvési lehetőségeket nyújtó munkaszervezetekben van mód. "A cselekvési lehetőségek hiánya -- vagy elismerésének elmaradása -- megbénítja a konfliktusok kifejlődését és szabályozását, ezáltal az abban részt vevők számára pszichikailag és társadalmilag egyaránt elviselhetetlen helyzetek teremődnek." (MAKÓ 1985. 76.)

Ezáltal eljutottunk oda, hogy az érdek természetét felfedtük, közelebb kerültünk az emberi magatartáshoz, ebben a felfogásban az egyénnek nem csupán eszközszerep jut, másképpen értékelhetők az egyéni kezdeményezések, más lett az egyén és a közösség viszonya a gazdaságméletben. Kétségtelenül megváltozott tehát érdekfelfogásunk. Termelési viszonyaink bonyolultságát jobban feltáró képet kaptunk. Talán ezért is érezzük egyre jobban a "rendező elvek" hiányát. Mert bár kétségtelen, hogy a munkaszervezetről, a dolgozók magatartásairól most sokkal több és mélyebb ismerettel rendelkezünk, mint korábban (s ez főként a gazdaságszociológia érde-

me), de gyakran elmarad a jelenségek általánosítása, a sokféle összefüggésben nem találjuk a törvényszerűt. Érdekstruktúránk bár többdimenziós, de a struktúrák elemei közötti kapcsolatokat nem ismerjük eléggé. Esetenként a jól-rosszul alakított érdekeltségi viszonyokból vonunk kel követeztetést gazdaságunk működési mechanizmusára, nem pedig érdekviszonyainknak leginkább megfelelő érdekeltségi viszonyok kialakítására törekszünk. Vagyis ismét "tettenérjük" a technikai-gazdasági viszonyok elhanyagoltságát a gazdaságelméletben.

Tulajdonelméletünk és érdekfelfogásunk fejlődése eredményezte azt, hogy az áruviszonyok ma már "beillenek" ebbe a szocializmusképbe, nem képeznek "rendszeridegen" testet gazdaságelméletünkben. Az árutermeléssel kapcsolatos gazdaságelemzések viszont azt mutatják, hogy e témakör koncentrálna a gazdaságelmélet hiányosságait, az árukapcsolatok hozzák leginkább felszínre az elmélet "gyenge pontjait" vagy "hiányzó lapjait".

A tulajdonelmélet "vajúdásai" a korábbi "ideológiai szintézis" a nyolcvanas évek közepének Magyarországon még mindig azt eredményezik, hogy a különböző vállalkozások adóztatásánál egyfajta preferenciaskála érvényesül. Legkedvezőbb helyzetben a vállalati gazdasági munkaközösségek vannak, vagyis amelyeknek a legszorosabb a kapcsolata az állami vállallattal.

Hasonló helyzetet találunk, ha megvizsgáljuk a gazdálkodó szervezetek nagyságát és konkrét tulajdoni tartalmát. Az állami tulajdon még mindig rendszerint nagyvállalati szervezethez kapcsolódik. A vállalatok állami költségvetésből történő támogatása szintén a nagyvállalati szervezeteket preferálja (a mezőgazdaság vállalatainál más szempontok is érvényesülnek).

Az említett példák is jelzik, hogy még mindig nehezen hagyatkozunk a piac értékítéletére, miközben természetesen elviseljük a gyakran bürokratikus hivatali szervezetünk értékítéletét.

Ez a mindennapi tudatban odáig "fajul", hogy ez utóbbi alapján létrejött jövedelmkülönbségek a szocialista elvekkel összeegyeztethetőnek, az előbbiek attól eltérőnek minősülnek.

Még a gazdaságelméletben is gyakori, hogy a kisszervezetekben a jövedelmek növekedését "firtatják", állandóan kutatva mögöttük (helyesen) a munkateljesítmények növekedését, miközben az állami nagyszervezetekben a jö-

vedelemnövekményt (helytelenül) természetesnek tartják.

Szintén az árukapcsolatok által felszínre hozott probléma, hogy miközben gazdaságelméletünk vallja, hogy az áru értéknagyságát nem az egyéni munkaráfordítások határozzák meg, hanem a társadalmi szinten értelmezett átlagráfordítás, mégis a "mindenkinék munkája szerint" elv hangoztatása mellett azt tekinti elfogadhatónak, ha az egyén vagy vállalat a korábbiánál több munkát fejt ki, akkor nagyobb jövedelemhez is jusson. A vállalati jövedelemszabályozás és a keresetszabályozás is ilyen meggondolásokat tükröz. Pedig a munka szerinti elosztás nem jelent mást, mint egyenlő mércével mérést, ami szükségszerűen vezet egyének és vállalatok között egyaránt egyenlőtlenségekre.

Ugyancsak az árutermelést megtúrt kategóriaként értelmező szocializmuskép maradványának tekinthető, hogy -- mint ahogyan azt előző példánk is jelzi -- felborult a társadalmi input és output egysége. Ha a ráfordítások megszerezhetők, másodlagossá válik az eredmény. A két oldal egységének hiánya magában hordozza annak lehetőségét, hogy hol az egyik, hol a másik oldal válik meghatározóvá. Az egyén és a gazdálkodó szervezetek önállóságát nem eléggé preferáló munkaszervezetben, ahol az egyenlő munkabefektetések alapján lehet egyenlő jövedelemhez jutni, természetesen a ráfordítások lesznek a meghatározóak. Az eredmény egyes területeken nemcsak másodlagossá válik a ráfordításokhoz képest, hanem az értékelésünkben nem is kap helyet, teljesen el is tűnik szemléletünkben. Többek között az input-output egység hiányának is tulajdoníthatjuk azt, hogy miközben a világ gazdaságban a szellemi tőkebefektetések hasznosulnak legjobban, s a magyar gazdaság világviszonylatban is jó minőségű szellemi potenciállal rendelkezik, aközben a szellemi munka vált a leginkább leértékeltté társadalmunkban.

Vagyis a gazdaságelmélet eljutott oda, hogy deklarálja az árutermelést a szocializmusban, de magában az elméletben sem alkot konzisztens rendszert a szocialista gazdaságnak, mint árutermelő gazdaságnak a léte, a gazdasági gyakorlat pedig még ehhez az elmélethez képest is indokolhatatlan torzulásokat mutat.

Milyen is akkor ez a gazdaságelméletből kiolvasható szocializmuskép? Mindenekelőtt magán hordozza a régi kép felbomlásának jegyeit s a valóság talán soha nem látott ütemű és mélységű korszakos átalakulásának elmélet-

tel szembeni igényét. Vagyis megszűnt a régi zárt rendszere, amit ne sajnáljunk, mert a zártság a tudomány halála. (A fogalmaknak természetesen világosan meghatározottaknak és logikailag ellentmondásmenteseknek kell lenniük!) Gazdaságelméletünk fejlődése óriási, aminek jelentőségét kiemeli az a tény, hogy gazdaságfejlődésünk "kritikus elágazási pontjainak" (KOVÁCS 1975.) sokaságán kellett "átverekednie" magát, merthogy szó sem volt egyenes vonalú fejlődésről!

Azt hiszem -- túlzás nélkül mondhatom --, olyan mélységű változás ez a gazdaságelméletben, mint amilyen lényeges változást a termelőerők területén az ipari forradalom hozott. (Nem a struktúra egy-egy elemét változtatja, hanem "más" struktúrát hoz létre.) Hogy e kép eléggé "hevenyészett"? Igaz. De van-e összehangolt mozgása egy gyorsan növő kamasznak? Vagy az orvostudomány, amikor ismeretei vannak a sejtekről, a "sejtburjánzásról", akkor feltárja a daganatos betegségeket? Természetesen nincs így!

A gazdaságfejlődésben is vannak gyors, nagy átalakulások s viszonylag lassúbb mozgások. Ennek megfelelően az elmélettől joggal elvárható, hogy ezeknek az átalakulásoknak legyen szellemi irányítója. S a csatamezőn nem a "sorok" rendezése a leglényegesebb, hanem az állandóan változó helyzetben olyan új és új koncepciók "hozása", amely megóv a "csatavesztéstől". De tudnunk kell: biztosan csatát veszít az aki csak a csatatéren akar "stratégiát gyártani"! Szükségesnek tartom tehát annak elismerését, hogy a gazdaságelméletben lényegi változásnak lehetünk tanúi, aminek szükségszerű kísérőjelensége, hogy elemei nem "csiszolódtak össze", hogy a "fogaskerekek" nem működnek olajozottan, sőt néha egy-egy "fog" le is törik. De legalább ennyire fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy a gazdaságelmélet sem mondhat le arról, hogy "rendezze sorait". Az alapku-tatás fő feladata e szintáttörésben, hogy őrizze és a fejlettség mind magasabb szintjén teremtsen meg az elmélet belső konzisztenciáját, ami csak akkor jelentheti, hogy nem csupán a formális logika követelményeinek felel meg, ha az alkalmazott kutatás is "eljátsza szerepét". Vagyis ha az alkalmazott gazdaságtan képes az elmélet és gyakorlat helyes kapcsolatának megteremtésére, az elmélet és gyakorlat kölcsönös "informálására", a változások átvezetésére úgy, hogy közben maga is megváltozik.

Ezzel a gazdaságelmélet teljesítené is kötelességét, ha függetlenít-

hetné magát egyéb tudományoktól, ha nem kellene azzal is "törődnie", hogy a gazdaságelméletből mi vált a társadalomelmélet részévé, mennyit tudott vagy volt hajlandó ez utóbbi "átvenni" az előzőből, s ezáltal mennyire nyílt új terep a gazdaságelmélet számára.

A tudomány különböző ágai természetesen nem azonos ütemben fejlődnek. A kiugrónak pedig számolnia kell a többi visszahúzó erejével. Különösen nehéz ez a helyzet, ha az adott tudomány a társadalomtudományok körébe tartozik, de még inkább, ha az a tudományos elmélet az ideológia részét is képezi.

A társadalomtudományok nem rendelkezhetnek a természettudományokra jellemző bizonyítási eljárásokkal. Így hosszabb időt vesz igénybe ez a folyamat, a jelenségek összefüggései mögött törvényszerűségek felderítése sokkal nehezebb, hiszen ezeknek a jelenségek közötti kapcsolatoknak a "lefolyása" szinte minden esetben más és más. Mesterségesen nem hozhatók létre ugyanazon feltételek, hogy általa jobban megfigyelhetővé váljanak a folyamatok. A társadalomtudományok emberek cselekedetein keresztül érvényre jutó folyamatokat vizsgálnak, s az emberi magatartások -- mint ahogyan azt az érdekfelfogásokkal kapcsolatban korábban említettük -- nem vezethetők vissza csupán az emberek objektív viszonyaira. Ha viszont e bonyolultság visszariasztaná a társadalomkutatókat, akkor le kellene mondanunk a tudatos társadalomformálásról, ami az előzőekben vázoltak értelmében soha nem lehet azonos egy természeti folyamat laboratóriumi "lejátszódásának" tudatos irányításával.

Ha a tudományos elmélet az ideológia része is, akkor még bonyolultabb a helyzet. Az ideológia mint felépítményelem a "rendezettségi" állapot kialakítására törekszik, enélkül ugyanis emberi közösségek léte, az újratermelés folytonosságának fenntartása nem képzelhető el. (KOZMA 1984.)

A termelési viszonyok teljes gazdagságát -- mely gazdaságelméletünk tárgya -- ez a "rendezettség" egészében soha nem tükrözheti (természetesen függetlenné sem válhat tőle). A "rendszerre" szerveződés -- melynek tehát meghatározó tényezője a felépítmény -- soha nem jelenthet teljes változatlanságot. "A változások egybehangolása, az adott rendszer fejlődésének biztosítása a felépítmény funkciója." (KOZMA 1984. 48.) ¹

Társadalmunkban a felépítmény ösztönzi a tudományokat, benne a gazdaság-

elméletet a fejlődésre, hiszen enélkül tudatos társadalomirányító munka nem lehetséges. Erre kényszeríti is a felépítményt az, hogy amikor létrejön ez a "rendezettség", megindul a folyamat a változtatásra. A társadalom fejlődése ezen a dialektikus ellentmondáson alapszik. Ugyanakkor ha az elmélet "túlfut", nincs mód a változásokba integrálni azt, természetesen ez a "rendezettség" kényszere vissza-vissza is fogja az elmélet szárnypróbálgatásait.

Hogy állunk hát ezzel mai szocializmusképünkben?

A korábbi gazdasági növekedéshez, válságérzetlenségünkhöz fűződő optimizmusunk, s a világgazdasági és belső folyamatok tényszerű kényszere nyomán "... hangsúlyosabbá válik a politika deklarált pragmatizmusa, a legitimációs paradigma hagyományos ideológiai elemei bizonyos mértékig háttérbe szorulnak ..., növekszik a szembenálló koncepciók ráutaltsága a szaktudományosnak tekintett érvrendszerek elemeire és szókincsére." (MADARÁSZ 1985. 221.)

Ez előrelépést jelent a gazdaság tényleges működésmódjainak feltárásában, "... de paradox következménnyel is jár: a gazdasági reformnak és a társadalom intézményes berendezkedésének összefüggéseit feszegető, a politikai implikációk felvetéséhez eljutó közgazdaságtan akarva-akaratlan egy modernizációs ideológia élcsapatának terhes és ellentmondásos szerepkörébe csöppen." (MADARÁSZ 1985. 221.)

Tartós helyzetről van-e szó, vagy pillanatnyi illúziókról?

Ezekre a kérdésekre ma nem tudjuk a választ. Azt viszont a gazdaságelmélettel foglalkozók mindannyian érzik, hogy ez az ellentmondásos szerepkör meghagyja lenyomatát a gazdaságelmélet által rajzolt szocializmusképen.

I R O D A L O M

- Az új Magyarország 40 éve. Madarász Aladár (1985): Új paradigma felé?
(Egy fejezet a szocialista gazdaságelmélet történetéből.)
Akadémiai--Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Hátori Balázs (1985): A szocializmus gazdasági képe átalakulóban.
Egyetemi Szemle 3. sz.
- Kovács Géza (1975): A jövő kritikus elágazási pontjai.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp.
- Kozma Pál (1984): A társadalmi-gazdasági viszonyok működési és fejlődési mechanizmusa. Politikai Gazdaságtan Füzetek. 40. sz.
- Makó Csaba (1985): A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp.
- Szabó Katalin (1985): Kisvállalkozások és szocializmuskép.
Egyetemi Szemle 3. sz.

HACSI LAJOS

AGRÁRPOLITIKAI VÁLTOZÁSOK AZ 1953. JÚNIUSI FORDULAT UTÁN

ABSTRACT: (Agrarpolitische Veränderungen nach der Wende im Juni 1953) Der Essay erörtert die Hauptfragen der Agrarpolitik der Partei der Ungarischen Werktätigen in dem Zeitraum zwischen den Sitzungen des Zentralkomitees im Juni 1953 und 1955. Nach der Darstellung der agrarpolitischen Beziehungen des Beschlusses des Zentralkomitees im Juni 1953 und der dem folgenden Massnahmen behandelt der Essay vor allem ihre Wirkung, Folgen unter den Genossenschaftsmitgliedern und den Einzelbauern. Er untersucht die Einzelheiten der Agrarpolitik des 3. Kongresses der Partei der Ungarischen Werktätigen, sowie die nochmalige Modifizierung der Agrarpolitik.

A Magyar Dolgozók Pártjának 1948 nyarától érvényesülő gazdaságfejlesztési koncepciója súlyosan érintette a magyar mezőgazdaságot. Ez a hadigazdálkodás jellegű gazdaságpolitika a nehézipar fejlesztése érdekében a parasztságtól maximális áldozatokat kívánt. Ráadásul a beszolgáltatás és az adózás terheihez társultak még a párt szövetkezetpolitikájának torzulásai és a kulákság likvidálására tett intézkedések is. Az MDP szövetési politikájának súlyos hibái azt eredményezték, hogy az 1945 után összekovácsolódott munkás-paraszt szövetség meglazult, a párt kezdte elveszíteni paraszti tömegbázisát. A helytelen agrárpolitika következtében 1952-53 fordulójára a mezőgazdaság súlyos válságba került, s a parasztság hangulata rendkívül elkeseredetté vált.¹

Ez a helyzet egyre sürgetőbben követelte az MDP gazdaságpolitikai irányvonalának felülvizsgálatát és a hibák kiküszöbölését. Erre végül is a nemzetközi munkásmozgalomban 1953 tavasza után kialakult új helyzet teremtett kedvező lehetőséget. 1953 júniusában, amikor az MDP Központi Vezetősége a párt egész politikáját felülvizsgálta, határozatot hozott az agrár- és parasztpolitika hibáinak kijavítására is.

1. AZ MDP KÖZPONTI VEZETŐSÉGE 1953. JÚNIUSI HATÁROZATÁNAK AGRÁRPOLITIKAI VONATKOZÁSAI

Ebből a nagyjelentőségű dokumentumból, melyet az MDP KV 1953. június 27-28-i ülésén fogadott el és "A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról, s az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról" címet viseli, mi most csak a mezőgazdaságra és a parasztságra vonatkozó részeket emeljük ki, hiszen témánk szempontjából ezek a legfontosabbak.²

A határozat a legsúlyosabb hibák és okok felsorolása után -- többek között -- a következő feladatokat szabta meg: "Emelni kell a beruházásokat a mezőgazdaságban, növelni kell a mezőgazdaság termelését és hozamát, beleértve az egyénileg gazdálkodók gazdaságait; lassítani kell a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztését; nem szabad megengedni, hogy az állami gazdaságok területüket tovább növeljék." (PROPAGANDISTA, 1986/4. 154. old.) Jelentős termelési segítséget kell adni az egyénileg dolgozó parasztoknak, hogy fejleszthessék gazdaságukat, teljesíthessék beadási kötelezettségüket, s a szabadpiacra is jelentékeny mennyiségű árut vihesenek. Meg kell szüntetni a termelési szerződések kényszerjellegét, vonzóvá kell tenni őket.

A dokumentum leszögezte: "A termelőszövetkezet marad a falu szocialista építésének útja, de a termelőszövetkezeti mozgalomban soron következő feladatként nem a számszerű fejlesztést, hanem a meglevő termelőszövetkezetek gazdasági megerősítését, terméshozamuk emelését, állattenyésztésük megjavítását, jövedelmezőségük növelését kell kitűzni." (U.o. 155. old.) Az önkéntesség elvének következetes betartása érdekében lehetővé kell tenni, hogy aki ki akar lépni, a gazdasági év végén kiléphessen (ami eddig csak 3 év elteltével volt lehetséges), s engedélyezni kell az olyan szövetkezetek feloszlását, ahol a tagság többsége ezt kívánja. Felül kell vizsgálni és részben el kell engedni a termelőszövetkezetek állammal szemben fennálló tartozásait.

Mind a tsz-eknél, mind az egyéni gazdáknál teljes mértékben törölni kell a begyűjtés nem teljesítése miatt kivetett kártérítést. 1954-től új, egyszerűbb beszolgáltatási rendszert kell megállapítani úgy, hogy a be-

gyűjtés rendszere és az egyes termelők által beadandó mennyiségek több évre változatlanok maradjanak. Gondoskodni kell a tartalékföldek megműveléséről, meg kell engedni a földek szabad bérbeadását és bérbevételét, szüneteltetni kell a tagosítást. Üsztönözni kell a talajjavítást, gyümölcsösök, szőlők telepítését. A feladatok sorában ott szerepel az is, hogy a kulákság korlátozásának politikáját folytatni kell, de meg kell szüntetni a kulákok zaklatását és a kuláklistát is. (U.o. 156-157. old.)

E helyes határozat lényegében az első lépést jelentette a szocializmus építésének sztálini koncepciójával való szakítás útján, hiszen feladni látszott az aránytalan és erőltetett fejlesztés sémáját. Mindez a mezőgazdaság szempontjából az addig hátrányos, alárendelt szerep megszűnését, valamint a mezőgazdaság szocialista átalakításának eddig alkalmazott módszereinek elvetését helyezte kilátásba. A határozat irányvonalát nem véletlenül kezdték az "új szakasz" politikájaként emlegetni, sőt kezdték hasonlítani a lenini "NEP"-hez.

Ezt az elképzelést méginkább megerősítette Nagy Imre parlamenti programbeszéde, melyből a közvélemény a határozatról értesülhetett. Nagy Imre ugyanis hallgatott arról, hogy a párt nem kíván lemondani az ipar s ezen belül a nehézipar elsődleges fejlesztéséről. Az egyéni gazdaságok támogatását a határozat is fontosnak tartotta, Nagy Imre kormányelnöki expozéjában ezt azonban így fogalmazta meg: "A kormány elsőrendű feladatának tekinti az egyéni gazdaságok termelésének felkarolását, termelési és munkaeszközökkel, felszereléssel, műtrágyával, nemesített vetőmaggal és az agrotechnika más eszközeivel való megsegítését." Majd még nagyobb nyomatékkal hozzátette: "A kormány minden eszközzel meg kívánja szilárdítani a paraszti termelés és tulajdon biztonságát." (NAGY 1954. II. kötet. 357-358. old.) A párt határozata szerint: a termelőszövetkezet marad a falu szocialista építésének útja; a programbeszéd szerint viszont: "a parasztság felemelkedésének ez a legjárhatóbb útja." (U.o. 353. old.)

A határozattól eltérő hangsúlyok a határozat szándékától eltérő hatást eredményeztek. A szövetkezetek szerepének megítélése ugyanis nemcsak Nagy Imre beszédében, hanem az ezt követő dokumentumokban és beszédekben is eltérő módon szerepelt. Ez még tovább növelte a zűrzavart a termelőszövetkezetek jövőjével kapcsolatban, hiszen sokakban azt a gondolatot erősítette, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése a távoli jövőbe

kitolható, illetve van más (nem szövetkezeti) útja is a szocialista mezőgazdaság megteremtésének hazánkban. (SZABÓ 1984. 53-54. old.) Ezt a bizonytalanságot ugyan Rákosi Mátyás a budapesti pártaktíva 1953. július 11-i értekezletén mondott beszédében igyekezett eloszlatni, de ez nem járt sikerrel. (RÁKOSI 1955. 312-313. old.)

2. INTÉZKEDÉSEK A MEZŐGAZDASÁGBAN A HATÁROZAT VÉGREHAJTÁSÁRA; AZ ÚJ SZAKASZ AGRÁRPOLITIKÁJÁNAK HATÁSA A PARASZTSÁG ÉLET- ÉS MUNKAKÖRÜLMÉNYEIRE

Az 1953. júniusi határozatot még számos, a mezőgazdaságot érintő állásfoglalás és intézkedés követte, amely megerősítette az új szakasz politikai irányvonalát. A következőkben tekintsük át ezen intézkedések sorozatát és hatását a szövetkezeti és az egyénileg gazdálkodó parasztság körében.

Július közepétől az alábbi legfontosabb intézkedések történtek: július 12-én az Elnöki Tanács törölte a beadás elmulasztása miatt kivetett kártérítéseket, elengedte a hátralékokat, 10 %-kal csökkentette a tsz-ek beadási kötelezettségét; augusztus 1-én a Minisztertanács határozata a tsz-tagok háztáji földterületét 0,5-ről 1 holdra növelte; augusztus 16-án pedig a tsz-ek esedékes hiteltartozásait elengedte, illetve egyes hitelek visszafizetési határidejét meghosszabbította; szeptember 25-én FM-rendelet szabályozta a tsz-ekből való kilépést és az azok felosztatásával kapcsolatos eljárást. (BEREND 1974. 223. old.) További intézkedéseket hoztak a tagosítás megszüntetéséről, a tartalékföldek visszaigénylésének és bérbeadásának elősegítéséről, a gépállomási díjhátralékok törléséről, a gépállomási díjak leszállításáról, a műtrágyaellátás javításáról. Ezen túlmenően ingyenessé tették az állategészségügyi szolgáltatást, kidolgozták a szerződéses termelés új rendszerét. (ORBÁN 1972. 134. old.; SZABÓ 1984. 53-54. old.)

A hibák kijavítására hozott intézkedések felsorolása nem teljes, de így is megállapítható, hogy sorkrétú intézkedéseket hoztak az új politikai irányvonal megvalósítása érdekében.

A mezőgazdasággal összefüggésben feltétlenül szólni kell még egy fon-

tos döntésről. Az MDP Központi Vezetősége 1953. december 19-i ülésén a Minisztertanáccsal közösen határozatot hozott a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről.³

A dokumentum legfontosabb megállapítása szerint a következő 3 év alatt mintegy 12-13 milliárd forintot kell fordítani a mezőgazdaság fejlesztésére. Ez az előző 3 évben 5 milliárd forint volt, tehát ennek az összegnek két és félszereséről volt szó. A határozat fő célként a következőt fogalmazta meg: "A mezőgazdasági termelés általános fellendítésével el kell érni, hogy a következő években biztosítva legyen a lakosság bőséges ellátása kenyérrel és liszttel, hússal és zsírral, cukorral és tejjel, burgonyával, zöldséggel és borral." (TÁRSADALMI SZEMLE 1953. 12. 1148. old.) Ennek elérése érdekében kijelöli a fő feladatokat: az egyes mezőgazdasági ágazatokat arányosan kell fejleszteni, a növénytermesztés és az állattenyésztés közti aránytalanságokat fel kell számolni; növelni kell a kenyérgabona vetésterületét, valamint fejleszteni kell a szőlő-, gyümölcs-, zöldségfélék termelését stb. A dokumentum ezután évenkénti bontásban meghatározta a főbb kultúrák vetésterületét, az állatállomány fajtankénti számszerű alakulását, és külön foglalkozott a tervben megfogalmazott célok eléréséhez szükséges feltételekkel (gépek, vetőmag, műtrágya, szállítás, pótalkatrész-ellátás stb.) biztosításával.

A határozat hiányossága, hogy a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztésének kérdését mellőzi, gyakorlatilag a tsz-ek számának növekedésével a következő három évben nem számol. Igaz ugyan, hogy az adott időszakban nem volt időszerű és lehetséges a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztése, és a meglevő szövetkezetek megszilárdítására kellett törekedni, mégis egyet lehet érteni Szabó Bálintnak azzal a megállapításával, hogy a számszerű fejlesztés kérdésének teljes mellőzése a három éves fejlesztési programban hiba volt. (SZABÓ 1983. 102-103. old.) Eme hiányossága ellenére az 1953. decemberi határozat pozitív szerepet töltött be a júniusban meghirdetett fordulat kiteljesítésében a mezőgazdaságban.

Ami az intézkedések hatását illeti, a legszembetűnőbb változást a szövetkezeti szektor átmeneti visszaesése, illetve az egyéni gazdaságok számának, területének, keresőinek növekedése jelentette. A két jelenség összefüggésben volt egymással, hiszen az egyéni gazdaságok gyarapodásának döntő tényezője a termelőszövetkezetek számának mintegy 500-zal való meg-

csappanása 1953 közepétől 1954-ig, valamint az, hogy szántóterületük 650 ezer holddal, tagjainak száma pedig közel 110 ezerrel (80 ezer család) csökkent. (ORBÁN 1972. 131.; SIMON 1979. 29. old.)

Hogy kik voltak a kilépők? "A kilépők között sok az idén, vagy a tavaly ősszel belépett tag, ... és sok az olyan középparaszt, aki a ... fiatal termelőszövetkezetben nem találta meg gazdasági számítását vagy akit elkedvetlenített az egyes szövetkezetekben fellépő ellentét, amely az ottani szegényparasztok és középparasztok között mutatkozott. A kilépők közt jelentékeny azoknak a száma, akiket az önkéntesség elvének megsértésével vittek a szövetkezetbe." (RÁKOSI 1953.)

Az eddig ismertetett rendelkezések lehetőséget biztosítottak a kilépésekre és a szövetkezetek feloszlására, a parasztok pedig éltek is ezzel a lehetőséggel, a különböző intézkedéseknek ugyanis jelentős anyagi kihatásai voltak az egyéni gazdákra nézve. Ennek hatására nemcsak a volt birtokos parasztok (főként középparasztok) hagyták ott a termelőszövetkezeteket és fogtak hozzá újból az egyéni gazdálkodáshoz, hanem az iparba korábban eltávoztak is visszatértek a mezőgazdasági termelésbe. 1954-1955-ben 40-40 ezerrel növekedett átmenetileg az agrárnépesség, ezen belül is az egyénileg gazdálkodók száma. A gazdaságok számában is mintegy 200 ezres gyarapodás volt megfigyelhető. Az egyéni gazdaságok száma és területe főleg az állami tartalékterületekből emelkedett visszaigénylés és bérletek útján, de megnőtt a földvásárlások száma is. (ORBÁN 1972. 131-132., 134. old.)

A megváltozott feltételek hatására megnövekedett az egyéni gazdák termelési kedve, sokan vásároltak közülük állatokat vagy hajtottak végre olyan beruházásokat, amellyel növelték földjük termőerejét. Összességében megállapíthatjuk, hogy az áttekintett intézkedések hatására olyan kedvező folyamatok indultak meg, amelyek az egyéni gazdák helyzetének javulásáról, gazdálkodásuk feléledéséről vallanak.

A fentiek ismeretében nagyon is érthető a termelőszövetkezetekben maradt, zömmel földnélküli vagy kevés földű tagság aggodása, vajon milyen hatással lesznek az intézkedések az ő sorsukra nézve. Nem kap-e több könnyítést az, aki kilépett és egyénileg gazdálkodik? Mi lesz a termelőszövetkezetek sorsa: megmaradnak-e, fejlődnek-e, esetleg a megsemmisülés veszélye fenyegeti őket?

A termelőszövetkezetekben az a hangulat uralkodott el, hogy a kívül-állókat jobban támogatja az állam, mint a termelőszövetkezeteket. Tény, hogy a szövetkezetek nem kaptak az egyéni gazdáknál kiemeltebb támogatást, de azért a megmaradt termelőszövetkezetek is kedvezőbb helyzetbe kerültek a korábbi állapotukhoz képest. Negatívumként csak a feloszlások elbizonytalanító hatását és a kilépések következtében (a területcsökkenés ellenére) több helyen fellépő munkaerőhiányt említhetjük.

Pozitív volt az 1953 második felétől fokozatosan biztosított különböző támogatások hatása. A központi támogatás a már ismertetett intézkedések hosszú sorában mutatkozott meg. A megnövekedett mezőgazdasági beruházásokból a termelőszövetkezetek 1954-ben 300 millió forintos beruházáshoz jutottak, s mivel nőtt a gépállomások gépparkja, ez megnövelte a termelőszövetkezetekben végzett gépi munka arányát is.⁴ Ugyancsak központi támogatásból valamelyest megnőtt a műtrágyafelhasználás, gyarapodott az állatállomány, és a talajjavítás terén is történt előrehaladás. Meg kell azonban jegyezni, hogy a mezőgazdasági beruházások növekedése még így sem biztosította a nagyüzemesítéssel járó reális szükségleteket. (DONÁTH 1977. 150-151. old.)

Az 1955-ös esztendő jó terméseredményeket hozott, külön ki kell emelni, hogy a termelőszövetkezeti termésátlagok a jobban gépesített kalászos növényeknél ekkor haladták meg először az egyéni gazdaságokét. A termelőszövetkezetek teljesítményei viszont nem érték el a kisgazdaságok átlagait, azoknál a fontos, kevésbé gépesített és kézimunkaigényes kapásnövényeknél, mint a kukorica, a cukorrépa és a burgonya. Ebben az időszakban tehát -- a szándék ellenére -- nem mutatkozott meg a nagyüzemi termelés fölénye. Különösen nem voltak meggyőzőek ezek az eredmények az egyéni parasztok számára, akik látták, hogy jóllehet a nagyüzemek kapják a műtrágyát, a gépeket, illetve a gépekkel végzett munkát, az állam támogatása ellenére eredményeik nem érik el vagy alig haladják meg az ő eredményeiket. Ráadásul az egységnyi termék termelési költsége a nagyüzemekben jóval magasabb volt, mint a kisgazdaságokban.

A jó terméseredmények hatására nőtt a tagság jövedelme. Kezdett elterjedni a rendszeres előlegosztás, így a tagoknak nem kellett egy évig várniuk a munkájuk után járó részesedésre. Gondot okozott viszont, hogy a munkaegységek értéke -- néhány jó szövetkezetet nem számítva -- alacsony

vagy nagyon alacsony volt. Hiába nőtt tehát az előző évekhez viszonyítva a szövetkezeti parasztság jövedelme, általában mégis alacsonyabb volt, mint az egyéni gazdáké. Az intézkedések következtében az egyéni gazdáknak -- jöllehet közterheik nagyobbak voltak, mint a szövetkezeti parasztoké -- több volt a jövedelmük, és ebből jobban is éltek. Ezt alátámasztja az egyéni gazdálkodók és a szövetkezeti tagok fogyasztásának alakulása is. (DONÁTH 1977. 156. old.) Gazdaságilag tehát mindenképpen megerősödtek a termelőszövetkezetek, de ez nem tükröződött számottevően a tagság jövedelmének növekedésében.

Végső soron megállapíthatjuk, hogy 1953 júniusa után az egész mezőgazdaságban kedvező változások következtek be. A parasztság helyzetének vizsgálatából pedig kitűnik, hogy az intézkedések pozitív hatása az egyéni gazdánál erőteljesebben volt érezhető.

Mint láttuk, előrehaladás történt a mezőgazdaság fejlesztésében, de fejlődés volt tapasztalható az élet más területein is. Így a szövetségi politika fejlesztésében, a párt és a tömegek, illetve a tömegszervezetek kapcsolatának megítélésében. A parasztsággal való szövetség erősítését hátráltatta, hogy a parasztságnak nem volt valódi érdekvédelmi szervezete, s így sérelem esetén, továbbra is egyedül volt kénytelen megvédeni érdekeit. A szövetségi politika fejlődése szempontjából viszont előrelépést jelentett, hogy 1954-ben döntés született arról, hogy a népfrontot újjá kell éleszteni, tevékenységét ki kell terjeszteni nemcsak a parasztságra, hanem az összes társadalmi rétegre is.

A fejlődés azonban rendkívül ellentmondásosan bontakozott ki, első sorban a fordulatra való elméleti felkészületlenség miatt. Igaz, e tekintetben is történt előrelépés, hiszen vita bontakozott ki például a NEP magyarországi alkalmazásának kérdéseiről.⁵ A mélyebb elemzés, a határozottabb állásfoglalás azonban továbbra is elmaradt. A vitatott elméleti-politikai kérdések tisztázása a gazdasági problémák megoldása szempontjából is egyre sürgetőbbé vált. Így a helyzet átfogó értékelését, a további feladatok meghatározását mindenki a párt III. kongresszusától várta.

3. AZ MDP III. KONGRESSZUSÁNAK IRÁNYELVEI A PÁRT PARASZTPOLITIKÁJÁRÓL ÉS A MEZŐGAZDASÁG FEJLESZTÉSÉRŐL

A Magyar Dolgozók Pártjának III. kongresszusa 1954. május 24-től május 30-ig ülésezett. A kongresszus első napirendi pontja "A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének beszámolója és a Magyar Dolgozók Pártja feladatai" címet viselte, előadója Rákosi Mátyás volt.

A beszámoló legterjedelmesebb fejezete a magyar népgazdaság fejlődésével foglalkozott. Ezen belül a mezőgazdaság helyzetét elemezve Rákosi Mátyás kitért a növénytermesztésben és az állattenyésztésben tapasztalt elmaradás okaira, valamint utalt az okok megszüntetésére és a hibák kijavítására tett intézkedésekre: "Az a politika, mely e határozatokban mint pártunk politikája öltött testet, és amely gazdasági téren a legközelebbi évekre alapvető kérdésként helyezi előtérbe a mezőgazdasági termelés fellendítését, és ezzel együtt a népgazdaságban meglévő legfőbb aránytalanság felszámolását -- nem "parasztpolitika", mint ahogyan ezt egyesek helytelenül gondolják, hanem a munkásosztály politikája dolgozó népünk javára, hazánk felvirágoztatására!" (az MDP III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve 42. old.)

A párt agrárpolitikájára rátérve megjegyezte: "Mezőgazdasági termelésünk fellendítéséhez ... még csak a kezdeti feltételeket teremtetjük meg. Még igen nagy, sokoldalú, szívós, kemény munkát kell kifejtteni annak érdekében, hogy a párt és a minisztertanács 1953. december 23-i határozata a mezőgazdasági termelés fellendítéséről megvalósuljon..." (Uo. 48. old.)

"A mezőgazdaság szocialista szektorának fejlesztésénél figyelmünket elsősorban a termelőszövetkezetekre kell irányítani." -- mondotta Rákosi. "Egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a szocializmus építésének a falun ez az elkerülhetetlen fő útja, s hogy előbb vagy utóbb, de minden paraszt meggyőződik helyességéről s rátér erre az útra." (U.o. 51. old.) A feladatokról szólva megállapította: "A legfontosabb feladat most a meglévő termelőszövetkezetek megerősítése, gazdasági és politikai megszilárdítása, jövedelmük, hozamuk megnövelése." (U.o. 52. old.)

Rákosi itt még nem szólt a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztéséről. Az irányelvekben azonban, amelyek a második öt éves terv időszakára (1956-1960) vonatkoztak, már ott szerepel: "A kisárutermelő gazdaságok termelésének fellendítése mellett minden módon el kell érni a termelőszövetkezetek gazdaságának gyökeres megjavítását... A termelőszövetkezeteket

a második ötéves terv folyamán erőteljesen, számszerűen is tovább kell fejleszteni." (U.o. 60. old.)

Az 1953. decemberi határozattal ellentétben -- és 1953 júniusa óta először -- a tervben ott szerepel újra az "erőteljes, számszerű" fejlesztés koncepciója. A fentiek a termelőszövetkezeti parasztságot megnyugtatták, míg a birtokos parasztságban újra kételyeket ébresztettek jövőbeli sorsukkal kapcsolatban.

A kongresszuson Rákosi Mátyáson kívül a mezőgazdasággal részletesen még Hegedüs András is foglalkozott. Abból indult ki, hogy népi demokráciánk alapkérdései: a népjólét emelése és a szocializmus alapjainak lerakása hazánkban most a falun dőlnek el. A népjólét növelése érdekében "a magyar mezőgazdaságot képessé lehet tenni és pártunk vezetésével képessé is tesszük dolgozóink növekvő szükségleteinek a jelenleginél sokkal nagyobb mértékű kielégítésére." (U.o. 272. old.)

A továbbiakban azt vizsgálta, megvan-e minden szükséges feltétel a decemberi határozat maradéktalan végrehajtásához. Előljáróban leszögezte: "Ha a decemberi határozat végrehajtásában elmaradás van -- mint ahogy jelenleg van --, akkor annak oka nem az, hogy nincs lehetőségünk a mezőgazdasági termelés gyors fejlesztésére, hanem az, hogy lehetőségeinket nem használjuk ki megfelelő módon, hogy erőinket nem összpontosítjuk erre, az egész dolgozó népünk szempontjából sorsdöntő feladat megoldására." (U.o. 272-273. old.)

A feltételek között elsőként említette a dolgozó parasztság érdekeltségét a termelés fokozásában. Bírálta a mezőgazdaságot irányító állami szervek -- Földművelésügyi Minisztérium, megyei, járási mezőgazdasági osztályok -- munkáját. Kifogásolta ezeknek a szervezeteknek túlméretezettségét, túlcentralizáltságát és bürokratikus ügyintézését. Ennek, véleménye szerint, legtipikusabb jelentkezési formája a helyi adottságokat figyelembe nem vevő, sematikus, sablonos vezetés. Feladatként határozta meg a mezőgazdasági igazgatás bürokratikus módszereinek megszüntetését, és a helyi adottságok fokozottabb figyelembe vételét. Hangsúlyozta a megfelelő szakemberek, a szakmai irányítás fontosságát is.

Az előbbi feltételek mellett szükségesnek tartotta, hogy rendelkezésre álljanak mindazok az anyagi erőforrások, amelyek nélkül fejlett mezőgazdaság megvalósíthatatlan. Ennek előteremtését is biztosítotttnak látta,

de megjegyezte, hogy az ipar még mindig nem elégíti ki megfelelően a mezőgazdaság igényeit, kevés mezőgazdasági gépet gyárt, sok a minőségileg nem megfelelő gyártmány és nagyon magas a mezőgazdasági gépek önköltsége. Ezt kiköszöbölendő következetesen végre kell hajtani az iparban az átcsoportosítást, egész gyárakat kell átállítani a mezőgazdasági gépek és alkatrészek gyártására.

Rákosinál sokkal lényegretörőbben és árnyaltabban foglalkozott a termelőszövetkezetek fejlesztésének kérdésével. Elsősorban a további fejlesztés anyagi előfeltételeit hangsúlyozta. Véleménye szerint előbb azt kell elérni, hogy a termelőszövetkezetek a legkorszerűbb technika segítségével növeljék termésátlagaikat, nagyhozamú állattenyésztéssel rendelkezzenek, mert csak így érhető el, hogy a termelőszövetkezeti tagok jövedelme meghaladja a középparasztokét, s így vonzó legyen számukra a belépés.

Végül egy nagyon fontos szempontra hívta fel a figyelmet: "A falun lényegében két egységes, egymástól elválaszthatatlan feladatot kell megoldanunk: fel kell emelnünk a mezőgazdasági termelés színvonalát, és tovább kell fejlesztenünk -- elsősorban a meglévő termelőszövetkezetek megszilárdítása útján -- a termelőszövetkezeti mozgalmat." (U.o. 283. old.) Ezzel összefüggésben elmondta, hogy súlyos bűnt követ el, aki a mezőgazdasági termelést úgy akarja fejleszteni, hogy lemond a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről. Hasonlóan ahhoz, nem vezetne jóra a termelőszövetkezetek fejlesztése sem, ha nem kötnénk össze a mezőgazdasági termelés fejlesztésével.

E két feladat egységét -- véleménye szerint -- azért kell hangsúlyozni, mert a párt gyakorlatában gyakran előfordul az, hogy egységet alkotó feladatokat elválasztanak egymástól. "A múlt év júniusa előtt elhanyagoltuk az egyénileg dolgozó parasztokat, utána pedig -- miután Központi Vezetőségünk ezt a hibát felvetette -- sok pártszervünk nem törődött vagy keveset törődött a szövetkezeti gazdaságokkal..."

Ki kell küszöbölni ezt a végletekben való mozgást. Olyan gyakorlatot kell követnünk, amely biztosítja, hogy pártunk politikáját ne csak részletekben hajtsuk végre, hanem egészében. Ne engedjük pártunk politikájának elferdítését, harcoljunk annak következetes, minden ferdítés nélküli végrehajtásáért." (U.o. 284. old.)

Hegedüs András tehát azt az elméletileg helyes (jobb és baloldali túlzásoktól mentes) koncepciót vallotta, mely szerint egyidejűleg biztosítani lehet a mezőgazdaság szocialista átalakítását és a termelőerők, a termelés fejlesztését, illetve a két szektor együttes -- de az egyéni gazdaságok erősen korlátozott -- fejlesztését.

Összegezve a mezőgazdaságról elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy az MDP III. kongresszusa megerősítette az új szakasz agrárpolitikai irányvonalát. Újra ráirányította a figyelmet az eddig kicsit háttérbe szorított termelőszövetkezetekre, hangsúlyozta azok megerősítésének fontosságát, megszüntetve ezzel a jövőjükkel kapcsolatos bizonytalanságot. Az irányelvekben azonban ezen is túlmentek, hiszen tervbe vették, hogy a második ötéves terv folyamán a termelőszövetkezeteket erőteljes mértékben, számszerűen is tovább kell fejleszteni. Mindez még nem jelentette a politikai irányvonal újabb módosítását, csupán csak jelezte, hogy erre az agrárpolitikában hamarosan sor kerülhet.

4. A POLITIKAI IRÁNYVONAL -- EZEN BELÜL AZ AGRÁRPOLITIKA -- ÚJABB MÓDOSÍTÁSA

A politikai irányvonal újabb módosulására a III. kongresszus után nem kellett sokat várni. A módosítást első ízben a Központi Vezetőség 1955. március 2-4-i, a politikai helyzetről és a párt feladatairól szóló határozata hozta nyilvánosságra.⁶ A dokumentum a parasztpolitikában jelentkező jobboldali hibákról szólva bírálta azokat, akik helytelenül értelmezik a munkás-paraszt szövetség kérdését, elfeledkeznek arról, hogy az olyan osztályszövetség, amelynek célja a szocialista társadalom felépítése, a kizsákmányolás megszüntetése, s melyet a munkásosztály vezet. Újra feléledtek olyan kispolgári elméletek is -- olvashatjuk a határozatban --, "amelyek szerint az egyszerű árutermelő paraszti gazdaságokra, a népi demokrácia viszonyai között, a bővített újratermelés a jellemző". Ebből kiindulva egyesek tagadni kezdték a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségszerűségét, és a termelőszövetkezeti mozgalom elgáncsolására törekedtek. Utalt a határozat arra is, hogy új erőre kapott az az állítás is, mely szerint nemcsak a termelőszövetkezet, hanem az egyéni paraszt-

gazdaság is a szocializmus felé fejlődik, a "maga módján" ez utóbbi is a szocializmust építi.

"Pártunk tovább folytatja a mezőgazdaság szocialista átépítésének, a termelészövetkezetek fejlesztésének politikáját, az önkéntesség alapján. Emellett továbbra is biztosítja az egyénileg dolgozó parasztság támogatását, az anyagi érdekeltiség elvének érvényesítését, hogy növelhessék termelésüket és mindenekelőtt nagyobb árutermelést érjenek el." Feladatként szabja a határozat a termelészövetkezeti mozgalom megerősítését és kiszélesítését: "biztosítani kell azt, hogy már ebben az évben megszűnjék a termelészövetkezeti mozgalom egyhelyben topogása; meginduljanak a belépések és a régi termelészövetkezetek mellett újak is alakuljanak.

Az 1955 márciusában bekövetkezett fordulat az agrárpolitikában első sorban a termelészövetkezetek számszerű fejlesztésének ismételt sürgetésében jelentkezett. E feladat végrehajtásához szükséges politikai tennivalókat és gazdasági intézkedéseket egy terjedelmes dokumentumban foglalták össze, mely "A mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatairól" címet viselte. A Központi Vezetőség 1955. június 7-8-i ülésén döntött az elfogadásáról, és emelte határozattá.⁷

A dokumentum abból indult ki, hogy a párt III. kongresszusa határozatának megfelelően számszerűen is tovább kell fejleszteni a termelészövetkezeti mozgalmat olyan ütemben, hogy a második ötéves terv végére a mezőgazdaságban is túlsúlyban legyen a szocialista szektor. A határozat többször is hangsúlyozta azt a helyes elvet, hogy a szervezés szigorúan az önkéntesség alapján történjen. A két fő feladatot -- a mezőgazdaság szocialista átszervezését s a mezőgazdasági termelés fellendítését együttesen kívánta megoldani. A lehetőségeket túlbecsülve a dokumentum úgy ítélte meg, hogy ennek a feltételei már megvannak, s erre támaszkodva "nagyobb léptekkel mehetünk előre a mezőgazdaság szocialista átszervezése és egyidejűleg a termelési színvonal növelés útján."

A határozat ezek után olyan elemeket is tartalmazott, amelyek a később meginduló szövetkezetszervezésben és a mezőgazdaság irányításában a kényszer és az adminisztratív módszerek feléledését vonták maguk után. A dokumentumban szerepel Sztálin hibás tétele is, amely kimondja, hogy "a mezőgazdaság szocialista átszervezése éles és egyre éleződő osztályharc-

ban meggy végbe." Újra lehetőséget biztosítanak a tagosításra; gondoskodni kívánnak az alapszabályellenesen felduzzasztott háztáji gazdaságok túlméretezettségének megszüntetéséről. "Véget kell vetni annak, hogy a termelészövetkezet átjáróház legyen. Ezért vissza kell állítani az alapszabálynak azt a korábbi helyes rendelkezését, hogy a termelészövetkezetből való kilépési szándékot csak a belépéstől számított három év letelte után lehet a közgyűléstől kérni." A termelészövetkezetekbe kulákokat és más osztályidegen elemeket továbbra sem lehet felvenni.

A határozat szerint a kenyérgabona vetésterülete 1955-56-ban nem lehet kevesebb 3,3-3,4 millió kat. holdnál. Előírja, hogy a kenyérgabona termelése a tervben meghatározott területen kötelező. Az egyéni gazdáknak ugyancsak elő kell írni, hogy kenyérgabonából mennyit kell vetniük. Ezt kötelesek bejelenteni és ellenőrizni kell valódiságát. Ha nem teljesítik az előírásokat, meg kell tőlük vonni a beadással kapcsolatos kedvezményeket.

A beszolgáltatási rendszerrel kapcsolatban a határozat úgy foglalt állást, hogy az élelmiszerszükséglet kielégítése továbbra is megköveteli a begyűjtési rendszer fenntartását. Megállapítja: "A törvény teljes szigorával kell fellépni azokkal szemben, akik kötelezettségüket nem teljesítik és ki kell őket zárni a szabadpiaci értékesítés lehetőségéből."

A Központi Vezetőség fent ismertetett határozatával újabb szektás fordulat történt az MDP agrárpolitikájában. Igaz ez az 1955-ös fordulat nem volt olyan látványos és gyors, mint a két évvel azelőtti. Ennek oka az, hogy még 1955-ben is tovább hatottak az 1953 júniusa után kibontakozó politika helyes elemei, így a végrehajtott fordulat leplezetlenül csak a termelészövetkezetek számszerű fejlesztésének megindításában mutatkozott meg. Nem lehet tehát az állítani, hogy visszatértek az 1953 júniusa előtti állapotok. Az adózási, begyűjtési megszorítások, a szövetkezetszervezésben végrehajtott ugrás és a parasztpolitika egyéb torzulásai nem idéztek elő olyan lehetetlen gazdasági helyzetet a mezőgazdaságban, mint 1952-53-ban volt. Annál nagyobb kárt okoztak az újabb torzulások politikailag: elsősorban a szövetségi politikában a munkás-paraszt szövetség felbomlásában, a párt és az állami szervek tekintélyének rombolásában, s nagymértékben hozzájárultak a revizionista és ellenséges erők befolyásának országos méretű, gyors megerősödéséhez.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata kétségtelenül kedvező fordulatot hozott a párt agrárpolitikájában. A határozatnak és a nyomában végrehajtott intézkedéseknek az a törekvése, hogy a népgazdaságban meglévő legfőbb aránytalanságot csökkentse és a mezőgazdasági termelést fellendítse, helyes célkitűzés volt. Ezt az irányvonalat csak megerősítette a KV 1953. decemberi határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. Számos konkrét intézkedést hoztak a korábbi hibák és káros túlzások megszüntetésére, ezzel elhárítottak egy sor akadályt a mezőgazdaság és a parasztság egészséges fejlődésének útjából.

Ez az új agrárpolitika azonban nem teljesedett ki maximálisan és nem hozta meg a kívánt eredményeket sem. Ennek számos oka volt. Károsan befolyásolták az agrárpolitika érvényesülését az elméleti előkészítő munka hiányosságai, valamint a nyilvánossághozatal és a végrehajtás ellentmondásai. A fordulat végrehajtása előtt elméletileg sem tisztázták, hogy a mezőgazdasági termelés fejlesztését hogyan lehet és kell összekapcsolni a mezőgazdaság szocialista átalakításával, valamint a termelőszövetkezetek és az egyéni gazdaságok együttes -- utóbbi természetesen korlátozott -- fejlesztésével. Hiba volt az is, hogy a mezőgazdaság fejlesztését nem kapcsolták össze szorosan az iparfejlesztés kérdésével. Ezt az elméleti bizonytalanságot felerősítette a nyilvánossághozatal kétértelműsége, amely zavart okozott a parasztság körében, s különösen nagy kárt eredményezett a termelőszövetkezeti mozgalomban.

Tovább hátráltatta a következetes végrehajtást a Rákosi és Nagy Imre csoportja között éppen ezekben a kérdésekben fokozódó ellentét is. Mivel a végrehajtás során az 1953. decemberi határozatban megszabott alapvető feltételeket nem biztosították, illetve a meglévő feltételeket túlbecsülték; s a végrehajtás során megfelelő ellenőrzést sem az MDP vezetői, sem a kormány nem gyakoroltak, a megvalósítás jelentős részben elsikkadt, papíron maradt. Elég ha csak azt említjük, hogy az előirányzott beruházásoknak alig több mint a felét, az előírt 12-13 milliárd forint helyett csak 7 milliárdot kapott meg a mezőgazdaság, s ez nagymértékben hátráltatta mindenekelőtt a termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdulását.

Végül a részleges megvalósuláshoz hozzájárult az is, hogy mire a végrehajtott intézkedések kedvező hatása kibontakozhatott volna, akkorra újabb ellentétes előjelű változások következtek be a párt politikájában.

Ennek következtében nem hozott átütő fordulatot az új szakasz agrárpolitikája a parasztság élet- és munkakörülményeiben sem. Némi átmeneti javulást eredményezett csupán, főként az egyénileg gazdálkodó parasztság körében. Így elmondhatjuk, hogy inkább ennek a paraszti rétegnek kedvezett, amit az a tény is bizonyít, hogy a szövetkezeti parasztság átlagjövedelme és fogyasztása sajnálatos módon továbbra is alatta maradt az egyénileg gazdálkodókéknak.

Mindez éreztette hatását a munkás-paraszt szövetség alakulásában is. A párt vezetése a szövetségi politika hibáinak kiküszöbölésétől a munkás-paraszt szövetség megerősödését várta. Kezdetben a parasztságnak tett engedmények és könnyítések hatására oldódott is az egyéni gazdákban meglévő bizalmatlanság és ellenállás. A pártvezetésben kibontakozó ellentétek és az agrárpolitika ellentmondásai azonban újra kiábrándultságot keltettek a parasztság körében. Különösen megrendült a termelőszövetkezeti parasztság bizalma a pártban és a munkásosztályban, mert úgy érezte, a párt nem támogatja eléggé, magára hagyta a szövetkezeti mozgalmat. A párt végképp elveszítette a parasztság bizalmát a KV 1955. júniusi határozata után, ugyanis ez a határozat semmissé tette a korábbi agrárpolitikai irányvonal pozitív vonásait, és újabb kedvezőtlen fordulatot hozott az MDP parasztpolitikájában.

JEGYZETEK

1. Ennek az időszaknak az agrárpolitikájáról lásd STEINBACH 1985. tanulmányát.
2. PI Archivum, 276.f.60/371. A dokumentumot teljes terjedelemben először a Propagandista 1986/4. száma közölte 136-137. old.
3. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. Társadalmi Szemle, 1953. 12. 1147-1188. old.
4. Ami a mezőgazdaságban 3 évre tervezett beruházások összegének (12-13 milliárd forint) megvalósítását illeti, ebből megvalósult: 1954: 2 677 millió; 1955: 2 668 millió; 1956: 1 800 millió; összesen: 7 145 millió. (A Mezőgazdasági Adattár II. k. 402-403. old. alapján.)
5. Ennek az érdekes vitának az ismertetése és elemzése egy külön tanulmányt igényelne. A vita anyagát lásd a Társadalmi Szemle 1953. 9., továbbá 1954. 1., 4., 7. számában.
6. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a politikai helyzetről és a párt feladatairól. Népújság (Az MDP Heves Megyei Pártbizottságának Lapja) 1955. március 10. 1. old. A további idézetek forrása is ez: 1-3. old.
7. A határozat rövidített szövegét a megyei lapok is közzétették. Az idézetek forrása: Népújság, 1955. június 12. 5-7. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve
(1954. május 24-30.) Szikra, Bp. 1954.
- Berend, T. I. (1974): A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon
1945-1968. Kossuth--Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Dontáh, F. (1977): Reform és forradalom. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Nagy, I. (1954): Egy évtized. Válogatott beszédek és írások. I-II.köt.
Szikra Könyvkiadó
- Orbán, S. (1972): Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó,
Bp.
- Rákosi, M. (1953): Előadói beszéd a Központi Vezetőség 1953. október
31-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1953. 10-11. sz. 898-899. old.
- Rákosi, M. (1955): A szocialista Magyarorszáért. Szikra, Bp.
- Simon, P. (1979): A párt agrárpolitikája a szocializmus alapjai leraká-
sának időszakában. Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyaror-
szágon (1944-1962). Akadémiai Kiadó, Bp.
- Steinbach, A. (1985): A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1953.
júniusi határozatának agrárpolitikai előzményei. Tudományos
Szocializmus Füzetek. 83.
- Szabó, B. (1983): Az új szakasz politikájának kezdetei. Az MDP Központi
Vezetőségének 1953. júniusi ülésétől az októberi plénumig.
Párttörténeti Közlemények, 1983/2. sz.
- Szabó, B. (1984): Új szakasz az MDP politikájában 1953-1954. Kossuth
Könyvkiadó

HOLLÓNÉ KACSÓ ERZSÉBET

A MEZŐGAZDASÁGBAN FOGLALKOZTATOTT MUNKAERŐ SZAKMAI-FOGLALKOZÁSI STRUKTÚRÁJÁNAK VÁLTOZÁSAI

ABSTRACT: Die Umgestaltung der Zweigstruktur der Arbeitskräfte zeigt bis zur Mitte der 70-er Jahre eine starke, später eine langsamer werdende Verminderung der in der Ungarischen Landwirtschaft beschäftigten Arbeitskräfte. Bei der Verminderung der Arbeitskräfte treten in erhöhtem Masse in Anbetracht des wirtschaftlichen Zuwachses die Qualitätsmerkmale der Arbeitskraft in den Vordergrund. Bedeutende, günstige -- aber noch immer nicht genügende Veränderungen zeigt die Umgestaltung der (Branche, Schulungs-) Berufsstruktur der landwirtschaftlichen Arbeitskräfte.

A munkaerőstruktúra a gazdasági szerkezet része. A gazdasági struktúra a technikai fejlődés következtében -- bár eltérő ütemben -- változik, s ennek hatására módosul a munkaerő struktúrája. Ugyanakkor, a munkaerőstruktúra átalakulása aktív tényező, mely befolyásolja a gazdasági szerkezet egészének, ezzel együtt a gazdasági növekedés ütemének változását. Míg korábban a gazdasági növekedésnek a munkaerőszerkezetre gyakorolt hatásai, az utóbbi években a munkaerő gazdasági növekedését meghatározó jellege került a vizsgálatok középpontjába. Ennek főként az az oka, hogy a technikai-gazdasági fejlődés által teremtett igényeknek a munkaerő már nem tud "automatikusan" megfelelni. A munkaerő sok tekintetben a gazdasági növekedés "szűk keresztmetszetét" jelenti, nem elsősorban mennyiségi, hanem minőségi szempontból.

A munkaerő különböző struktúrái -- ágazati, foglalkozási, szakmai (szakképzettségi) -- annak ellenére, hogy különböző időszakokban eltérően hatnak a technikai-gazdasági fejlődésre, csak együtt, egymással szoros összefüggésben jellemzik a munkaerőszerkezetet.

Tapasztalhatjuk, hogy népgazdaságunk egyik meghatározó ágának, a mezőgazdasági munkaerőnek struktúrája jelentős mértékben átalakult az utóbbi években. Ezen változások irányát, okait, növekedésre gyakorolt hatását elemzem a következőkben.

1. A MUNKAERŐ ÁGAZATI STRUKTÚRÁJÁNAK ALAKULÁSA, VÁRHATÓ TENDENCIÁI

A munkaerő ágazati struktúrája azt mutatja meg, hogyan oszlik meg a munkaerő a népgazdaság különböző ágazatai és alágazatai között. A munkaerő ágazati struktúrája jellemző egy adott ország gazdasági fejlettségének színvonalára. A gazdasági fejlettség alacsony szintjén legmagasabb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. A fejlettség szintjének emelkedésével a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő létszáma csökken, az iparban és a szolgáltató ágazatokban foglalkoztatottak létszáma, létszám-aránya nő. A gazdasági fejlettség egy magasabb szintjén az ipari létszámnövekedés megáll, sőt stagnálás után még csökken is. A növekedés a szolgáltató ágazatokban következik be.

A magyar gazdaságban, a mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők létszámának csökkenése évtizedeken át alaptendenciaként jelentkezett. Az arányváltozás mértékére jellemző, hogy 1949-ben az aktív keresőknek több mint a fele, a 70-es évek elején egynegyede, 1976-ban alig több mint egyötöde dolgozott a mezőgazdaságban. A 70-es évek közepétől a csökkenési folyamat lassúvá vált. 1976-80-ig ez a csökkenés mindössze 2,5 % volt, ami már csak minimális arányeltolódást jelez. Sőt ezen időszakban e tendencia még nem is érvényesült folyamatosan, mert 1978-ban és 1979-ben számszerű növekedésre is sor került. (A ... MUNKAERŐMÉRLEG, KSH 1982. 18.)

Annak érdekében, hogy feltárhassuk a mezőgazdasági munkaerő létszám-alakulásának irányát, várható tendenciáját, meg kell vizsgálnunk azokat az okokat, amelyek a mezőgazdaságban dolgozók létszámának csökkenését, illetve az utóbbi években tapasztalt stagnálását előidézték.

A munkaerőstruktúrát befolyásoló tényezők közül csak a legfontosabbnak ítélteteket kiemelve, elsősorban az ipari, technikai fejlődés hatott és

hat még bizonyos mértékben napjainkban is. Ez a hatás természetesen más volt az ipar fejlődésének kezdetén és ma. Az ipari fejlődés kezdetével a mezőgazdaság lappangó és nyílt munkaerőfeleslege átvándorolt az iparba, valamint a fokozatosan kifejlődő szolgáltató ágazatokba, előidézve ezzel önmagában is a mezőgazdasági élőmunka termelékenységének gyors és tartós növekedését. További termelékenységnövelő tényező -- mint később elemezni fogom -- a mezőgazdaságban foglalkoztatottak szakképzettségi szintjének emelkedése, valamint az egyre korszerűbb munka- és üzemszervezés.

Összességében a munkaerőstruktúra (természetesen nemcsak az ágazati struktúra) változásának fő tényezője a termelékenység növekedése. A struktúraváltozás azonban feltétele is a termelékenység növekedésének, és a struktúraváltozásnak anyagi és személyi előfeltételei -- korlátai vannak.

Abban, hogy a mezőgazdasági munkaerőlétszám csökkenése az 1970-es évek végén, 80-as évek elején lelassult, nem kis szerepet játszott (játsszik), hogy a mezőgazdaságban felhasznált korszerű gépek, berendezések árai nagymértékben (a mezőgazdasági termékek árainál nagyobb mértékben) emelkedtek, valamint a közgazdasági szabályzók is a beruházások visszafogása irányába hatottak, így lefékeződött a munkaerő technikai eszközökkel történő helyettesítése.

Felvetődik a kérdés: sok-e a munkaerő a mezőgazdaságban, vagy kevés, milyen tendenciák várhatók az elkövetkező években?

Kiemeli a kérdés fontosságát az, hogy a mezőgazdaság munkaerőlétszámának csökkenése továbbra is feltétele más, -- főként a szolgáltató -- ágazatok fejlődésének, különösen abban az időszakban, amikor a munkaképes korú lakosság létszámának csökkenésével számolnak a prognózisok.

A kérdés első részéhez kapcsolódva a következő megállapítások tehetők: "A magyar mezőgazdaság munkaerőlétszáma még mindig magasnak tekinthető más országokhoz viszonyítva. Ha figyelembe vesszük, hogy 1974-1976-ban Ausztriában 12,5, Franciaországban 10,8, az NDK-ban 11,1, az NSZK-ban 6,4, az USA-ban 3,8 % volt a mező- és erdőgazdaságban dolgozók aránya, akkor a mi csaknem 20 %-os arányunk kiemelkedik. A művelt földterületet illetően már jobb az arány. Egy mezőgazdasági keresőre 1970-ben Ausztriában 3,2, Franciaországban 6,4, az NDK-ban 4,9, az NSZK-ban 3,2, az USA-ban 54,2, Magyarországon 4,3 ha művelt földterület jutott." (B.

GIMES 1980. 147.)

A nemzetközi összehasonlítás alapján tehát sok a mezőgazdaságunkban foglalkoztatott munkaerő. A viszonyítás azonban pontatlan, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar mezőgazdaság nemcsak szorosan vett mezőgazdasági termeléssel foglalkozik, hanem egyéb tevékenységekkel is (építőipari, gépipari, szolgáltatás stb.). 1976-os adatok alapján a mezőgazdaság csak 82 %-os arányban foglalkozott kifejezetten mezőgazdasági jellegű tevékenységgel. A mezőgazdaságban az ún. alaptevékenységen kívüli tevékenység aránya azóta tovább növekedett.

Gyakorlati tapasztalatok alapján az a megállapítás tehető, hogy a mezőgazdasági munkacsúcsok idején kevés a munkaerő. A munkacsúcsok gyors technikai fejlődés mellett sem küszöbölhetők ki teljes mértékben. Ezzel a ténnyel számolnia kell a mezőgazdaságnak, és jobb munkaszervezéssel kell ellensúlyoznia. Többek között olyan egyéb -- képzettségi struktúrát figyelembe vevő -- tevékenység beállításával, ahonnan munkacsúcsok idején átcsoportosítható (időlegesen) a teljes, vagy részleges létszám.

Az elkövetkező évek mezőgazdasági létszámának alakulására vonatkozóan -- ha mértékét illetően nem is, de a -- változás irányát tekintve egyértelmű a munkaerőtervezők becslése: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma a stagnálás után tovább csökken, az ezredfordulóra 15 % alá esik. A munkaerőtervezők 1990-re 13,5-16,0 %-ra, 2000-re 11,2-15,0 %-ra becsülik a mezőgazdasági keresők arányát az összes aktív keresők százalékában. (TIMÁR 1981. 73.) Ez a csökkenés a mezőgazdaság további fejlődésének következménye, ugyanakkor -- a korábban említett összefüggések alapján -- a feltétele is.

2. A MUNKAERŐ SZAKMAI-FOGLALKOZÁSI STRUKTÚRÁJA A MEZŐGAZDASÁGBAN

Eddig a mezőgazdasági munkaerő mennyiségi változását (csökkenését) s annak okait elemeztem. Ezek után alapvetően a mezőgazdasági munkaerő minőségi jegyeinek vizsgálatát tartom feladatomnak. Az iskolázottság, szak-képzettség a munkaerő minőségi ismérvei. A képzettségről, iskolázottságról

ról rendelkezésre álló adatok utalnak a szakmastruktúra változására, bár a szakmastruktúra, illetve a szakma nem teljesen azonos az iskolában szerzett képzettséggel, mert a szaktudás a gyakorlati tevékenység során teljeseedik ki. Tehát az iskolázottsági, szakképzettségi struktúra csak megközelítően utal a szakmastruktúrára, amely a munkaerőállomány szakmák szerinti tagozódását jelzi. A szakmastruktúra nem azonosítható az emberek tényleges foglalkozásával sem, tekintettel arra, hogy a dolgozók nem jelentéktelen hányada a képzettsége szintjétől és szakirányától eltérő munkakörben dolgozik. A foglalkozási struktúra a felhasználás oldaláról jellemzi a munkaerő-szerkezetet. Nem részletezett formában a foglalkozási minőség (fizikai, szellemi dolgozók) részletesebben, munkaköri csoportok alapján elemezhető.

A foglalkozási struktúra a munkahelystruktúrával szoros kapcsolatban van. "A munkahelyi struktúra és a foglalkozási struktúra ugyanazon jelenség két oldala. Az előbbi a munkaeszközök, munkatárgyak, valamint az ezekkel összefüggő munkaszervezet, az utóbbi a munkafolyamatban résztvevő emberek tevékenységét tükrözi. Mindkét struktúrában közvetlenül kifejeződnek a technikai fejlődésnek a munka tartalmára gyakorolt hatásai." (TIMÁR 1981. 104-105.)

A változások a szakképzettségi struktúra változásaiban is megjelennek. A munkahelystruktúra és szakmastruktúra a foglalkozási struktúrán keresztül kapcsolódnak egymáshoz, a közöttük lévő eltérések a foglalkozási struktúrán keresztül közvetítődnek, oldódnak meg.

A különböző struktúrák (munkahely- és szakmastruktúra) gazdasági növekedésben betöltött fontossági sorrendjét illetően az e témával foglalkozó szakírók álláspontja eltér egymástól, azt azonban valamennyien elismerik, hogy a termelékenység növekedési ütemének emelkedése feltételezi a szakmastruktúra változásának felgyorsulását. "A termelékenység ugyanis a konkrét munka tulajdonsága, növekedése feltételezi a konkrét munkában, vagyis a munka végzésének módjában beállott változást, de nem feltételezi a végzett munka mennyiségének megváltozását. Magával a munka kettős jellegével kapcsolatos marxi gondolatok is arra hívják fel a figyelmet, hogy a növekedés ütemében a szakmai ismeretek változása nagyon fontos helyet tölt be." (ERDŐS 1972. 188-192.)

Ezen összefüggések figyelembevételével elemeztem a korlátozottan ren-

delkezésre álló adatok segítségével a mezőgazdasági munkaerő szakmai-foglalkozási struktúrájának fő vonásait. Nem foglalkozom a szakmai és foglalkozási struktúra eltéréseivel. (Ezt egy korábbi dolgozatomban az állami gazdaságokban szellemi munkakörben foglalkoztatottak vonatkozásában részletesen elemeztem, azonban néhány általános jellemzőre utalok.)

A foglalkozási struktúra változásának legjellemzőbb vonása a fizikai és szellemi foglalkozású dolgozók arányának változása. A gazdasági fejlettség szintjének emelkedésével szoros összefüggésben növekszik a szellemi dolgozók aránya. Ebben elsősorban a technikai fejlődés játszik szerepet. A technikai fejlődés következtében egyrészt fokozatosan elkülönülnek azok a funkciók, melyeket szellemi tevékenység jellemez, másrészt a fizikai munkát igénylő feladatokban megjelennek a szellemi munka elemei. A gazdasági struktúra változása -- amely nagyrészt a technikai fejlődés következménye -- önmagában is a szellemi dolgozók arányának növekedését eredményezi, az átlagosnál jóval több szellemi munkást foglalkoztató terciér szektor bővülésén keresztül. A gazdaság és általában a társadalom szervezettségének növekedése is maga után vonja a szellemi munka részarányának emelkedését.

A mezőgazdaságra is érvényesül a szellemi munkát végzők növekedésének tendenciája, annak ellenére, hogy a foglalkoztatottak száma csökken. Megkívánja arányuk növekedését a technika fejlődése, melynek hatására a termelés fejlesztése, szervezése, irányítása, nyilvántartása stb. funkciók a nagyüzemi gazdálkodás kifejlődésével önálló foglalkozássá váltak, (korábban a kisüzemi gazdálkodásban ezek nem különültek el) s a szervezet növekedésével egyre inkább struktúráálódtak.

Különös figyelmet érdemel a mezőgazdaságban a szellemi foglalkozásúak kategóriája, mert az előzőekben említett tényezők hatására létszámuk feltűnően gyors növekedésének lehettünk tanúi. 1949-1970-ig közel 20-szorosára nőtt a számuk. Az azóta eltelt időszakra vonatkozó számításokat a teljes munkaidőben foglalkoztatottak létszámadatai alapján végeztem (a jelzett adatforrásokból kiindulva). Az alapadatokból is látszik, de a számítások alapján egyértelműen bizonyítható a szellemi munkát végzők arányának viszonylag egyenletes növekedése mind állami gazdaságokban, mind szövetkezetekben.

Az állami gazdaság teljes munkaidőben foglalkoztatottainak összetétele tevékenységi főcsoport szerint (százalék)¹

1. táblázat

Tevékenységi főcsoport							Index	
	1970	1977	1978	1979	1980	1981	1981. 1970= 100,0	1981. 1970= 100,0
Fizikai fogl.	88,5	85,3	85,0	84,6	84,0	83,9	94,1	98,4
Szellemi fogl.	11,5	14,7	15,0	15,4	16,0	16,1	142,6	109,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	--	--

A termelőszövetkezetek teljes munkaidőben foglalkoztatottainak összetétele tevékenységi főcsoport szerint (százalék)²

2. táblázat

Tevékenységi főcsoport							Index	
	1970	1977	1978	1979	1980	1981	1981. 1970= 100,0	1981. 1970= 100,0
Fizikai fogl.	92,1	86,8	86,3	85,8	85,5	84,6	91,9	97,5
Szellemi fogl.	7,9	13,2	13,7	14,2	14,5	15,3	193,7	115,9
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	--	--

Az arányszámokból kitűnik, hogy eltérés mutatkozik a két szektor között a fizikai és szellemi dolgozók aránya tekintetében. A termelőszövetkezetekben mindvégig kisebb a szellemi munkát végzők aránya. Ugyanakkor látható az is, hogy míg 1970-ben erős a termelőszövetkezetek lemaradása szellemi munkát végzők tekintetében (7,9 %-a a teljes munkaidőben foglalkoztatottak létszámának, az állami gazdaságokban szellemi munkát végzők 11,5 %-os arányával szemben), napjainkra -- a nem fizikai létszám állami gazdaságokénál nagyobb ütemű növekedése következtében -- az arányok majdnem

kiegyenlítették. A foglalkozási struktúra két szektor közötti korábbi időszakbeli eltérésének valószínű oka az, hogy a termelőszövetkezetekben a gazdasági fejlődés (a termelékenység növekedése) némi késéssel indult meg.

A látványos fejlődés ellenére a mezőgazdaságban foglalkoztatott szellemi dolgozók aránya az utóbbi időszakot tekintve is elmaradt a népgazdasági átlagtól. A népgazdasági átlagadatokat a következő táblázat mutatja.

A szocialista szektor aktív keresőinek összetétele tevékenységi főcsoport szerint (százalék)³

3. táblázat

Tevékenységi főcsoport	1977	1978	1979	1980	1981	Index 1981. 1977=100,0
Fizikai fogl.	72,4	72,1	71,8	71,3	71,0	96,7
Szellemi fogl.	27,6	27,9	28,2	28,7	29,0	103,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-- --

A mezőgazdaságban szellemi munkát végzők aránya még annak figyelembevételével is alacsonynak mondható, hogy népgazdaságunkban növekedett az átlagosnál több szellemi munkát igénylő nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak aránya, s ez jelentősen növelte a népgazdaságban foglalkoztatott nem fizikai dolgozók számát és arányát. Sőt ez a növekedés -- már csak a struktúraváltozás miatt is tartósnak tekinthető, arányuk az ezredfordulóig feltehetően 40 %-ra nő.

Élesebben mutatkozik a lemaradás, ha csupán az ipar és a mezőgazdaság szellemi munkakörökben foglalkoztatottainak arányait hasonlítjuk össze. Az iparban a szellemi dolgozók magas (kb. 21 %-os) részaránya a belső struktúra váltoásaival magyarázható. Az iparon belül vannak olyan ágak pl. vegyipar, villamos gépek és készüléke gyártása stb. --, ahol a szellemi dolgozók részaránya még viszonylag alacsony műszaki színvonal esetén

is magas. Más iparágakban -- pl. építőipar, bányászat stb. -- a szellemi dolgozók részarányának változása a termelékenység függvénye, a termelékenység növekedésével fokozatosan emelkedik. Mivel az első csoportba tartozó ágak súlya nőtt az iparon belül, valamint a termelékenység is itt emelkedett gyorsabban, ez kihatott az ipar egészében a szellemi dolgozók arányának növekedésére.

Feltehetően a technika fejlődése -- a termelékenység emelkedése --, valamint a mezőgazdasági munka jellegének változása következtében ezen nagymérvű eltérés a szellemi foglalkoztatottak arányát illően mérséklődni fog.

A foglalkozási struktúra változása csak részben utal a munkaerő minőségi jegyeinek megváltozására. Ennek részletesebb, pontosabb feltárása érdekében feltétlenül elemeznünk kell a két foglalkozási csoport belső struktúráját iskolai végzettség szempontjából. A szellemi foglalkozás nagyon eltérő szintű iskolázottságot takar.

Vezetésben és adminisztrációban dolgozók megoszlása iskolai végzettség szerint (százalék)⁴

4. táblázat

	Mg. tsz.		ÁG	
	1980	1983	1980	1983
Felsőfokú végzettségű	23,1	23,8	32,3	32,5
Középfokú végzettségű	46,0	49,5	44,5	48,1
Alapfokú isk. végzettségű és szakképesítéssel nem rendel- kezők	30,9	26,7	23,2	19,4
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

A mezőgazdaságban szellemi munkakörökben foglalkoztatottak iskolázottsági szintje alacsony. Nagy hányaduk csupán alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik (s ez nem minden esetben jelent 8 osztályt az idősebb generációk esetében). A munkakör követelményrendszere és iskolai végzettség szintjének egyezősége a népgazdasági szintű vizsgálatok adataitól elma-

rad. Az alacsonyabb iskolázottsági szint főként a termelőszövetkezetekben mutatkozik. Ez szoros összefüggésben van az alacsonyabb technikai színvonalal, kisebb szervezeti egységekkel és az eltérő (idősebb) konstruktúrával.

Az iskolai végzettség szintje várhatóan emelkedik. Erre a jelzett 2 év adatai is utalnak. Az kimutatható -- főként középfokú végzettségűeket tekintve jelentős -- pozitív irányú változás, főként a generációváltással függ össze, tekintve, hogy a fiatalabb korosztályok iskolai végzettségi szintje magasabb, emellett a folyamatos továbbtanulás is szerepet játszik a kedvezőbb kép kialakulásában.

Problémát jelent az egyetemi, főiskolai és a középiskolai végzettségűek közötti arány alakulása. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy a mezőgazdaság jelenlegi fejlettségi szintjén egy egyetemet végzett mérnök mellé 1-2 főiskolát és 2-3 középiskolát (technikumot) végzett szakember szükséges ahhoz, hogy a mérnökök képzettségüknek megfelelő szintű munkát (termelési-irányítást, gazdálkodóegység-szintű elemzést, kísérletezést) végezhesse- nek, munkájuk hatékonysága javuljon.

A jelenlegi helyzet nem ezt tükrözi. Sem a jelenlegi foglalkoztatottsági, sem a képzési adatok nem igazolják a hatékony mérnöki munka feltételeinek meglétét, illetve kialakulását. A mezőgazdasági jellegű egyetemet, főiskolát végzettek közötti arány pl. 1980-ban még az 1:1-et sem éri el. A jelzett időpontban 25348 fő az egyetemet, 15900 fő a mezőgazdasági jellegű főiskolát végzettek száma. (A FELSŐFOKÚ ... KSH 1982. 37.)

Ezek alapján feltétlenül helytálló Tímár János azon véleménye, hogy 1990-ig várhatóan szakember felesleg mutatkozik agrármérnökökből. Nem lehet teljes mértékben elfogadni azt az álláspontját, mely szerint számottevő túlképzés lesz agrár-üzemmérnökökből és szakközépiskolát végzettekből. A munkakör követelményrendszere, valamint a képzettségi szint és szakirány eltérései nem erre utalnak. Azt azonban ő is elismeri, hogy a mezőgazdasági szakemberellátottság problémáját sok esetben nem a felsőfokú szakemberek hiánya, hanem a munkájukat segítő dolgozók viszonylag csekély száma és alacsony képzettsége okozza.

A fizikai dolgozók szakképzettségi struktúráját általában a szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás arány alakulásával jellemzik. Ezek olyan kategóriák, amelyek egyrészt a munka bonyolultságával, másrészt a

szakképzettséggel függnek össze. A dolgozók szakképzettsége általában is, de különösen a fizikai dolgozóké szorosan összefügg a technika fejlettségével, a munka gépesítetttségének színvonalával. A technikai fejlődés következtében az az általános tendencia érvényesül, hogy a magasabb szaktudást, általános műveltséget képviselő munkaerő létszáma nő. A mezőgazdaságban a következőképp érvényesül ez a tendencia.

5. táblázat

	Termelőszövetkezetek		Index	Állami gazdaságok		Index
	1975	1980	1975= 100,0	1974	1980	1975= 100,0
Szakmunkás	25,7	33,0	121,8	32,4	40,3	119,1
Betanított m.	42,5	52,2	115,9	38,2	35,5	99,0
Segédmunkás	31,6	14,8	44,1	29,4	20,2	65,7
Összesen	100,0	100,0	--	100,0	100,0	--

A szakmunkáslétszám erőteljes növekedése ellenére a mezőgazdaság mindkét szektorában a betöltendőhöz képest alacsony a szakmunkások száma; általános a szakmunkáshiány. Ez különösen azért okoz problémát, mert a mezőgazdasági munka hatékonysága csak úgy fokozható, ha elegendő számban vannak az újtípusú feladatokat (gépek, berendezések kezelése, technológiai folyamatok betartása) mérnöki, üzemmérnöki, technikus segítősséggel ellátó szakmunkások.

A táblázat adataiból kiderül, hogy a betanított munkás létszámaránya nőtt a termelőszövetkezetekben, míg az állami gazdaságokban szinten maradt. A termelőszövetkezetekben az utóbbi években alakult ki részben a technikai fejlődéssel részben a nagyüzemi munkaszervezettel összefüggő új típusú munkamegosztásból adódóan több olyan munkahely, amely jóval kevesebb speciális szakképzettséget igényel.

A mezőgazdaságban a nem idényjellegű ágazatokban a betanított munka igen elterjedt, követelményrendszerében közel áll az átlagos szakmunkához. Például egy jól gépesített sertéstelep, csak igen kis számban kíván állattenyésztő szakmunkásokat, inkább zömmel a technológiai folyamatokat

betartó betanított munkásokat. Az ilyen jellegű munkák valóban csak "betanítást" igényelnek, de nem feltétlenül kevesebb ismeretet. Nagyon elmentmondásos folyamatok érvényesülnek, mert a jelzett tendencia valóban csökkenti a speciális szakképzettség jelentőségét, ugyanakkor más jellegű részben magasabb szintű műveltséget igényelnek, mint a hagyományos szakmák.

A segédmunkás létszám az öt év átlagában is jelentős mérvű csökkenést mutat. Ebben szerepet játszott a segédmunka technikai eszközökkel -- bár a szükségesnél jóval lassúbb ütemben -- történő kiváltása.

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a foglalkoztatás jóval alacsonyabb a mezőgazdaság ez irányú igényénél. S ez a folyamat folytatódik, mivel az iskolázottsági szint emelkedésével -- a fiatalabb korosztályok belépésével -- a mezőgazdaságban dolgozók egyre nagyobb hányada műveltebb lesz annál, hogy egész életpályára elviselné az előrejutási lehetőségekkel nem kecsegtető segédmunkát.

A munkaerőszükségletet 1990-ig jelző prognózisok népgazdasági szintén a szakmunkások arányának 30 %-os emelkedésével, a betanított munkások arányának szinten maradásával és a segédmunkás-szükséglet 40 %-os csökkenésével számolnak.

A mezőgazdaságban is számolni kell ezzel a tendenciával, s különösen azzal a ténnyel, hogy a szakképzetlen munkaerővel ellátottság a jelenlegi helyzethez képest is romolhat. Ezt a gazdálkodó egységeknek a technika fejlesztésére irányuló elképzeléseknél, a szűkös anyagi eszközöket ésszerűen felhasználva fokozottan figyelembe kell venni.

3. TOVÁBBKÉPZÉSEK SZEREPE A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐ MINŐSÉGÉNEK JAVÍTÁSÁRA

Mint fentebb jeleztem, napjainkban a munkaerő minőségi sajátosságai kerülnek előtérbe: az iskolázottság, szakképzettség, szellemi mozgékony-ság, alkalmazkodás a változásokhoz, hajlam az új elfogadására. Ezt megkí-

vánja a tudományos-műszaki fejlődés, amely már a fejlett technika alkalmazása előtt befolyásolja a gazdaság jövőbeni munkaerőigényét (szakmastruktúráját), mert megváltoztatja a termelésnek mind az egyes, mint az összes dolgozóra vonatkozó szakképzettségi igényét. "A termelési eszközök struktúrája mindig megelőzi néhány lépéssel a munkaerőben élő szakmastruktúrát, s ez utóbbit ezáltal folytonos változásra készítette. Ez a megelőzés kényszeríti az embert állandó tanulásra, és szorítja rá arra, hogy konkrét munkáját, tevékenységi módját folytonosan változtassa." (JÁ-NOSSY 1966. 102.) Ez befolyásolja a még munkába nem állított fiatalok általános és szakmai képzésének, a már dolgozók továbbképzésének, átképzésének ütemét és struktúráját. Ezen szakmastruktúra folytonos változását kikényszerítő követelményen túl, a termelő üzemek önállóságának növekedése, a vállalatszerű gazdálkodás erősödése megköveteli a mezőgazdasági üzemek dolgozóitól -- fizikai és szellemi dolgozóktól egyaránt -- a magasabb szintű és/vagy másirányú naprakész szakmai felkészültséget.

Fizikai dolgozók körében növeli a továbbképzés jelentőségét az a sajátos körülmény, hogy a mezőgazdasági termelés idényszerűsége, a munkaerővel való hatékony gazdálkodás nélkülözhetetlenné teszi a fizikai dolgozók több irányú szakképesítését. A tevékenységi körök bővüléséből adódó szak- és betanított munkás utánpótlás gondjait enyhíti, hogy az utóbbi időben lehetővé vált, hogy a gazdálkodó egységek maguk képezzenek "üzemi" szakmunkásokat. Ennek a szükséges igény biztosításán túl, az is előnye, hogy a hozzáértés konkrétabb, a tényleges technológiához igazodó. Várhatóan oldódik a továbbképezhetőség alapfokú iskolázottság hiányából adódó gondja.

A szellemi munkakörökben foglalkoztatottak körében eddig is jelentős szerepe volt a továbbképzésnek (a szakképesítések rendszerében), az alacsony iskolázottsági szintűek (különösen az ügyviteli munkakörben tevékenykedők) képzettségének a munkaköri feladatok ellátásához igazításában. A középiskolai végzettségűek számának emelkedésével, korstruktúrájának javulásával a jelenleg megoldatlan mezőgazdasági középkáder-utánpótlás is megoldhatóvá válik továbbképzés keretében. Az ösztönzés különféle eszközeivel kell -- a felsőfokú végzettségűek munkájának hatékonysága javítása érdekében -- abba az irányba hatni, hogy a technikus, művezetői képzést a szükséges számban megszerezzék a megfelelő iskolai végzett-

ségi szinttel rendelkező dolgozók.

A felsőfokú végzettséggel rendelkező agrárszakemberek továbbképzési rendszere széleskörű, jól működő. A különböző tanfolyami továbbképzések a szakemberek ismeretanyagának állandó karbantartását, fejlesztését célozzák. Jól kiépített a szakmérnökképzés rendszere. Kiegészíti e formákat a különböző szintű vezető, s a meglehetősen rendszeres vezetőtovábbképzés. Továbbképzésük rendszere bővül azzal összefüggésben, hogy a mezőgazdaságban is növekszik a speciális szakismeretekkel rendelkezők ("specialisták") szerepe, s ennek következtében szükség van továbbszakosodásra, kiegészítő ismeretszerzésre. Mivel a főiskolai és egyetemi képzésben ilyen mértékű szakosítást nem lehet és nem is indokolt megvalósítani, a specialisták képzését továbbképzés keretében kell megoldani. Ezen igényhez kapcsolódva -- a műszaki egyetemeken szervezett szűkprofilú mérnök-továbbképzés mintájára -- elemeiben kiépülőben van az ilyen jellegű, igen magas színvonalú céltanfolyamok rendszere.

A továbbképzés rendszere korántsem tekinthető lezártnak. Tartalmi rendszerét társadalmi és egyéni érdekeket figyelembevéve kell fejleszteni úgy, hogy fő vonalakban biztosítsa a szakmai, képzési fokozatok szerinti fő arányokat, s szolgálja a szűkebb szakosodás, komplexitás követelményét egyaránt. Ugyanakkor segítséget kell hogy nyújtson a dolgozóknak abban, hogy személyes adottságaikat megfelelően érvényesítsék.

Összességében a mezőgazdaságban jelen van a fiatal, gazdaságilag aktív, továbbképezhető szakembergárda. A középfokú végzettségűek több mint fele, a felsőfokú végzettségűek nagy hányada (70-80 %-a) a 40 év alatti, aktív korosztályhoz tartozik. Képzettségi szintjük, kedvező korstruktúrájuk biztosíték arra, hogy a termelési feladatokhoz igazodva ismereteik bővíthetők, az új követelményeknek megfelelően alakíthatók.

Mindezek ellenére -- a korábbi elemzések alapján -- az nem mondható, hogy a mezőgazdaság szakember-ellátottsága kielégítő, és márcsak a szinttartás, a tudás karbantartása a feladat. Még a minden képzett munkáskategória tekintetében kedvezőbb helyzetben lévő állami gazdaságok szakember-ellátottsága sem kielégítő.

A jövőt illetően figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő létszáma az ezredfordulóig tovább csökken. A csökkenés kevésbé a mezőgazdaság munkaerő "kibocsátó ágazat" voltára, inkább

demográfiai okokra (nyugdíjazás) vezethető vissza. A létszámcsökkenés ellensúlyozására a szűkös anyagi forrásokat a jelentős mennyiségű nullára íródott géppark korszerűbb eszközökkel történő pótlására kell sürgetően fordítani.

A szellemi dolgozók aránya tovább nő, részben a munka jellegének megváltozása, de főleg a fizikai dolgozók számának további csökkenése következtében. Ez a tendencia a fizikai állományon belül átstrukturálódást igényel a több (konvertálható) szakmájú szakmunkások javára. A szellemi kategórián belül szükséges a mérnök, üzemmérnök, technikus arány javítása, az adminisztratív munkakörökben a létszám visszafogása, valamint főleg az alsó- és középfokú vezetők iskolázottsági szintjének emelkedése.

Mindezen feladatok megoldása növeli a képzés, továbbképzés és ésszerű munkaerőgazdálkodás szerepét a mezőgazdaság további fejlődésében.

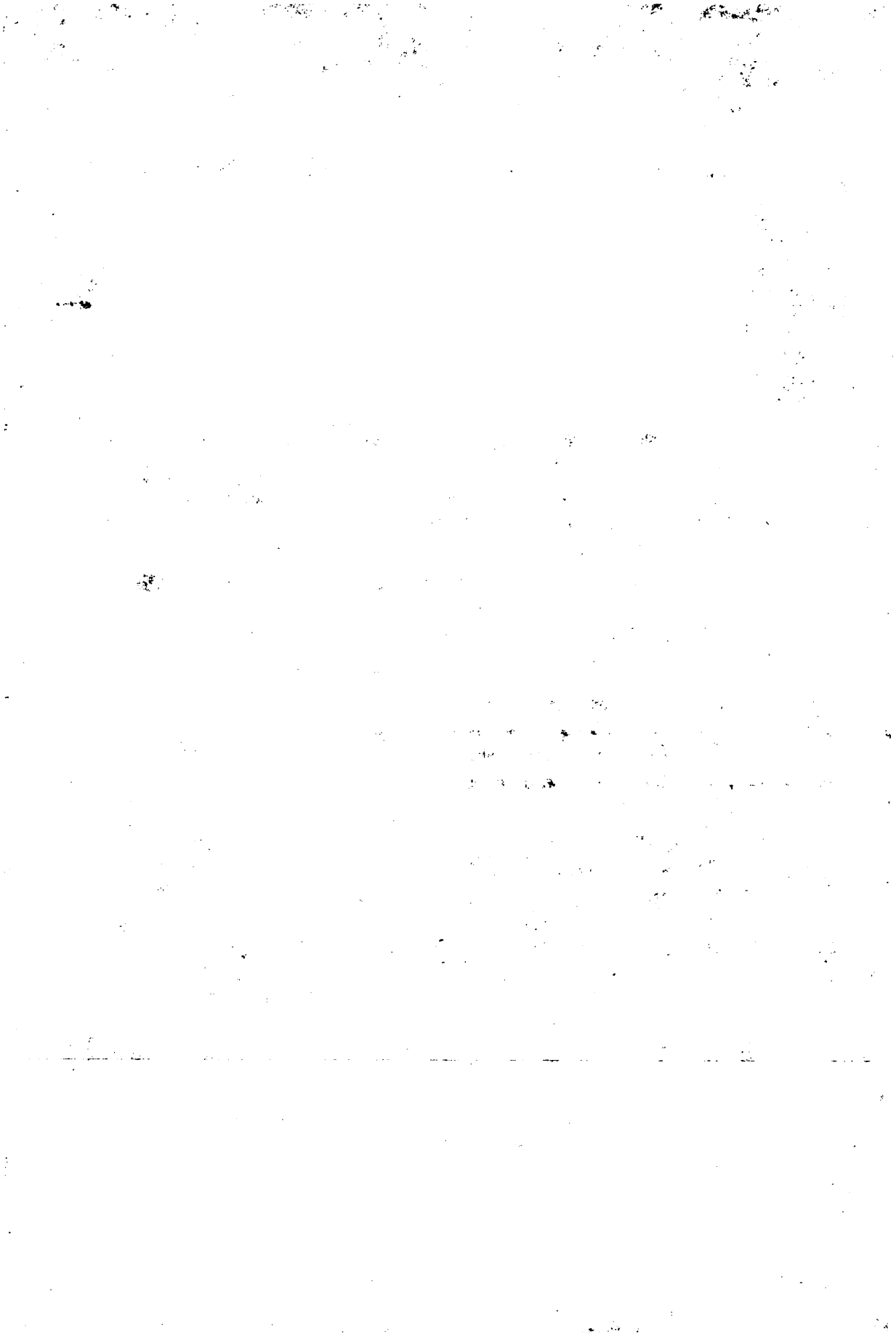
J E G Y Z E T E K

A táblázatok (abszolút) adatainak forrásai:

- 1.-2. Az 1., 2. táblázat: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv
KSH 1981.
Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv
KSH 1981.
3. A 3. táblázat: A népgazdaság munkaerőmérlege 1981. január.
KSH 1982.
4. A 4. táblázat: Mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodása a számok
tükrében. TOT 1984.
5. Az 5. táblázat: Mezőgazdasági Adattár KSH 1980
Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv KSH 1980.

I R O D A L O M

- Burgerné Gimes Anna: Az élelmiszertermelés gazdaságtana.
Mezőgazdasági Könyvkiadó -- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
1980.
- Craveró Róbert: A népgazdaság munkaerőszükséglete és az oktatás távlati
fejlesztése. Társadalmi szemle 1977/5.
- Erdős Tibor: Gazdasági növekedés a fejlett tőkés országokban.
Kossuth 1972.
- Fekete György: Munkaerőpolitika és munkaerőgazdálkodás a mezőgazdaságban.
Mezőgazdasági Könyvkiadó 1976.
- Hollóné Kacsó Erzsébet: A munkakör és iskolai végzettség kapcsolatának
elemzése az állami gazdaságokban szellemi munkakörökben foglal-
koztatottak körében. Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tu-
dományos Közleményei XVII. 1984.
- Jánossy Ferenc: Munkaerő-gazdálkodás és munkaerőpolitika.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982.
- Pogány György: Munkaerőgazdálkodás és munkaerőpolitika
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982.
- Timár János: A köznevelési rendszer távlati fejlesztésének kérdései.
Valóság 1976/1.
- Timár János: Munkagazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.
- Venyige -- Józsa -- Gyetvai: Munkaerőszerkezet és mobilitás.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975.

DEMETER ANDRÁS

ESÉLYÜNK A JÖVŐRE...

AZ OKTATÁSI RENDSZER TOVÁBBFEJLESZTÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

ABSTRACT: Die Studie behandelt einige Probleme des Unterrichtssystems. Das Niveau des Unterrichtssystems widerspiegelt immer den gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklungsstand des gegebenen Landes sowohl dessen Entwicklung als auch dessen Rückständigkeit, deshalb ist das auch in unseren Tagen von so grosser Bedeutung. Die Studie weist auf die Doppelrolle des Unterrichts-Bildungssystems hin. Einerseits kann es als eine gesellschaftliche Errungenschaft betrachtet werden, die die Erhöhung des Bildungsniveaus fördert. Andererseits kann das auch in nationalökonomischem Sinne aufgefasst werden, insofern es auch die durch die wissenschaftliche Entwicklung gestimmte und dadurch erforderte Ausbildung von Fachleuten fördert. Es hängt auch von der Qualität des Unterrichts und der Ausbildung der Effektivität und der Erfolg unserer Anlegen und Aufwendungen für die Bildung ab. Was die Zukunft von Ungarn anbelangt, von dem Standpunkt aus, ist eben die Ausnützung der Fähigkeiten des Menschen die wichtigste Aufgabe und sie ist zugleich auch eine Möglichkeit der Entwicklung.

Társadalmi fejlődésünk fokozatos felgyorsítása olyan strukturális változásokkal párosul, amelyek nemcsak a gazdaságot érintik, hanem kiterjednek a társadalmi élet valamennyi területére. A korábbi időszakokkal ellentétben sokkal gyakrabban -- olykor emberi sorsokat is alapvetően módosítva -- változnak a tevékenységek, a társadalmi munkamegosztásban kialakult helyzetek, az elfogadott normák.

Hatékonyágunk egyik alapfeltétele az ún. "emberi tényezőkben" rejlő képességek gyorsabb kiaknázása. E tanulmány arra kívánja ráirányítani a

figyelmet, hogy az oktatás-képzés rendszere, változásainak irányai milyen szerepet játszanak a képzettségi tartalékok kibontakoztatásában. Távlati céljaink, rövid távú feladataink egyaránt arra készítetnek bennünket, hogy helyesen határozzuk meg a jövő felé való "elmozdulásunk" irányát.

AZ OKTATÁS-KÉPZÉS SZEREPE

Az oktatás-képzés színvonala, szerkezete, változásainak iránya, nyitottsága mindig is tükrözte az adott társadalom fejlettségét vagy lemaradását; a kor tudományos ismeretszintjéhez való kapcsolódás mértékét, ezen keresztül pedig a fejlődés várható esélyeit is érzékeltette. A felszabadulás előtti Magyarország ellentmondásossága egyik tényezőjének az oktatási és képzési rendszer egyenlőtlensége, az általános műveltség igen alacsony színvonala tekinthető. Az akkori népesség iskolázottsági szintjével napjainkban a legelmaradottabb fejlődő országok közé sorolnának bennünket.

Joggal mondhatjuk tehát, hogy óriási társadalmi vívmányunknak tekinthető az oktatás-képzés kialakult rendszere, amely persze ma is számos megoldatlan problémával küzd. Míg 1949-ben a 15 éves korosztály 20,6 %-a legalább a 8 általános iskolában, a 18 éves korosztály 5,9 %-a a középiskolában, a 25 éves korosztály 1,9 %-a pedig a felsőoktatás valamely szintjén folytatott tanulmányokat, addig 1980-ban az előbbi sorrendnek megfelelő megoszlás a következő: 66,1 %; 23,4 %, illetve 6,5 % -- a fejlődés szembevetendő.

Tudományos elemzések már sokszor alátámasztották, hogy a gazdaság és az oktatás között szoros korreláció fedezhető fel, így közgazdasági szempontból is megítélhetjük az oktatás-képzés rendszerét. Ha a népgazdaság rendelkezésére álló erőforrások közül a természetet, a tőkét és a munkaerőt tekintjük a legfontosabbnak, akkor az oktatás-képzés a munkaerőhöz kapcsolódhat, mégpedig úgy, mint az "emberi beruházás" hatékonyságának a fokmérője. Ebben az esetben természetesen nem lehet még megközelítően pontos számításokat sem végezni, mint a termelés területén, de a hatékonyság így is érzékelhető. A mindenkori költségvetési kiadási arányok csak a rövid távú lehetőségeinket mutatják, különben is a pénzügyi források nagy része az oktatási beruházásokra és a fenntartásra fordítódik.

Többet mond számunkra, ha a ráfordítás oldaláról a következőket vesszük figyelembe: jelenleg kb. 140-150 ezer ember foglalkozik oktató-nevelő munkával; ehhez kapcsolódik a vállalatok és nem oktatási intézmények képzésben és továbbképzésben való közvetlen és közvetett tevékenysége, nem utolsósorban a családok anyagi kiadásai, s anyagiakban nem mérhető tanulást segítő időtöltése.

Eleget tud-e tenni a hatékonyság szempontjából elvárt feladatának -- a megfelelő képzettségű szakemberek kibocsátásával -- az oktatás-képzés? Az eredmény oldalon az látszik, hogy a végzettek 2/3-a valamilyen szakképesítést szerez. Jelenleg "... az átlagos magyar munkavállaló képzettsége az 1970-es évek elején-közepén nagyjából a betanított munkási szinten mozog...", amely "... nem szégyellnivaló, hanem a társadalom egy generációs emberfeletti erőfeszítésének egyik -- ha nem a legjobb -- eredménye." (KOZMA, F. 1978. 325.) A 80-as évekre természetesen pozitív irányban nagyot mozdultunk el a "betanított munkási" szintről, a változás üteme azonban nagyobb is lehetne. Ezt a nemzetközi összehasonlítások is alátámasztják. "Mind az európai szocialista országok többségében, mind a tőkés világ fejlett ipari államaiban az arányokat tekintve kétszer-háromszor annyian kerülnek évente felsőoktatásba, illetve szereznek diplomát, mint nálunk." (KOZMA, T. 1983. 39.) Ezt érzékelteti az alábbi táblázat is.

1. táblázat

Az oktatási intézmények hallgatóinak aránya néhány szocialista országban 1977-ben

Ország	Felsőfokú intézmény hallgatója a 20-24 éves népesség %-ában
Bulgária	21,3
Csehszlovákia	14,8
Lengyelország	18,8
Magyarország	12,1
NDK	28,8
Szovjetunió	21,3

Forrás: Köznevelés c. kiadvány. Kossuth 1983.

Elgondolkodtatóbb, hogy az 1980-ban még az akkori Ghana szintjén álló Dél-Korea az 1980-as évtől nemcsak a felsőoktatásban, hanem a középfokú oktatásban is túlszárnyalta a magyarországi arányokat.

2. sz. táblázat

Az oktatásra beíratkozottak aránya a megfelelő korcsoportban (%)

Ország	Alapfokú (6-11 év)		Középfokú (12-17 év)		Felsőfokú (20-24 év)	
	1960	1980	1960	1980	1960	1980
Dél-Korea	94	107	27	85	5	14
Hongkong	87	109	20	62	4	10
Szingapur	111	107	32	55	6	8
Tajvan	95	100 ^a	33	76 ^a	4	12 ^a
Japán	103	101	74	91	10	30
Magyarország	101	97	23	40	7	13

^a1977. évi adat.

Megjegyzés: A 100 feletti értékek arra utalnak, hogy a szóban forgó ország esetében az általános iskolások között vannak, akik a megjelölt korhatár alattiak vagy felettiak.

Forrás: Hernádi András: A távol-keleti kihívás: Japán, a "négyek" és Kína a 80-as években. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1985. 102. old.

A példaként tekintett délkelet-ázsiai országok nemcsak a sajátos -- "konfuciuszi" elveken nyugvó -- munkafegyelmüknek könyvelhetik el közismerten gyors fejlődésük sikereit, hanem a társadalmi figyelem középpontjába került, szisztematikusan kifejlesztett oktatási rendszerüknek is.

AZ OKTATÁS-KÉPZÉS, MINT SZAKMASTRUKTÚRA ALAKÍTÓ TÉNYEZŐ

A képzettségi színvonallal kapcsolatban imént jelzett problémák sokkal bonyolultabbak annál, mintsem egyedül az oktatás-képzés megváltoztatásától várhatnánk a megoldást. Ugyanakkor tapasztalható, hogy az oktatási rendszer változási irányai jelentős mértékben alakítják az ún. szakmastruktúrát, illetve pozitív módon befolyásolják a szakmastruktúra és munkahelyi struktúra összhangba kerülését. A jelzet sturktúrák közötti bonyolult kapcsolatrendszer bemutatása meghaladná e tanulmány kereteit, a fogalmak értelmezése és néhány megjegyzés viszont itt is szükséges.

Szakmastruktúra: a társadalmi munkamegosztás fejlődése során kialakult szakmák összessége és a közöttük levő kölcsönös kapcsolatok együttes rendszere. **Munkahelyi struktúra:** a termelőerők színvonala és összetétele által meghatározott munkaeszközök és munkatárgyak, valamint az ezekkel összefüggő munkaszervezet. **Foglalkozási struktúra:** a társadalmi munkamegosztás által meghatározott tevékenységi területek ténylegesen betöltött rendszere.

Az említett sturktúrák közül a szakmastruktúra és a munkahelyi struktúra kapcsolata a meghatározó. A foglalkozási struktúra a munkahelyi struktúra sajátos vetületének tekinthető, amely egyben a szakma- és munkahelyi struktúrák ütközésének a színtere. A szakmastruktúra és munkahelyi struktúra között jelentős strukturális feszültségek keletkezhetnek, amelyek a foglalkoztatottság problémáira vezethetők vissza. A szakma- és munkahelyi struktúrák közötti inkongruencia csökkentése, illetve fokozatos megszüntetése a foglalkoztatottság leglényegesebb kérdése. A teljes foglalkoztatás elérésére tudatosan törekvő szocialista társadalomban egyrészt létre kell hozni a munkaerő keresletének és kínálatának globális egyensúlyát, másrészt el kell érni, hogy az egyensúly a munkaerő kereslete és kínálata között a szerkezeti elemek tekintetében is létrejöhessen. Természetesen itt nem lehet szó valamiféle stabil egyensúlyi állapotról -- az egyensúly csak tendenciaszerűen érvényesülhet. A teljes foglalkoztatás egyensúlya a 70-es években jelentősen megbomlott: sem globálisan, sem szerkezetét tekintve nincs összhang a munkaerő kínálata és kereslete között.

Az említett struktúrákkal szoros kapcsolatban álló oktatási rendszer fogalmán nemcsak a különböző iskolatípusok és egyéb képzési formák egy-

másraépülő, illetve egymást kiegészítő rendszerét értem, hanem ide sorolom a tanítandó ismeretanyag tartalmi színvonalát és szerkezetét is.

Az oktatás-képzés döntő jelentőséggel bír a szakmastruktúra alakításában.

Egyrészt elősegíti a szakmastruktúra elemeinek állandó korszerűsítését, másrészt kedvező irányba tereli a szerkezeti arányok változását -- az elavult szakmák korszerűbb szakmákkal való felcserélése által. Így az oktatás-képzés közvetett módon segíti a szakmastruktúra és munkahelyi struktúra összhangba kerülését. Mivel "... exportunkban kisebb szakértelem testesül meg mint importunkban...", a jövőben egyre több olyan munkahelyet kell teremteni, ahol biztosítani tudjuk, hogy a felhasznált anyag, energia, technológia stb. maximális hozzáadottérték termeléssel párosuljon. (KOZMA, F. 1978. 325.)

Az iskolai képzés által nyújtott ismerethalmaz az egyes szakmáknak csak "durva váza" lehet, amelyre a gyakorlati tevékenység során folyamatosan még jelentős mennyiségű ismeret épül. Egyet kell érteni azokkal, akik megfelelő ismeretek fogalmában nemcsak a speciális szakismereteket, hanem az általános műveltséget és a világnézeti neveltségi szintet is beleszámítják. Ez utóbbiak szerepének növelése nemcsak társadalmi szükségességet takar. Véleményem szerint ezek hiánya vagy nem kielégítő volta a szakmastruktúra gyenge oldala -- egyben a továbbfejlesztés lehetőségének egyik tartaléka. Falusné Szikra Katalin is a képzettséggel kapcsolatos problémák közül az első helyen hívja fel a figyelmet arra, hogy a "... relative magas átlagos iskolázottsági szint ellenére .. jelentős tömegek általános képzettsége hiányos." (F. SZIKRA 1975. 137.) Pedig még a leg egyszerűbb segédmunka végzése is bizonyos szintű általános műveltséget feltételez, hiszen "értékek" nélkül nem beszélhetünk értelmes munkáról. A politikai-világnézeti elkötelezettség pedig elősegítheti a társadalmi érdekekkel való azonosulást.

A tudományos ismeretek gyors avulása kényszerítő erővel veti fel a permanens képzés szükségességét.

Az intézmények által biztosított szervezett formákon kívül szükség van az ismeretek folyamatos megújítására. Csak ez biztosíthatja a szakmai tájékozódást, a technikai fejlődéssel való lépéstartást. Mindez természetesen nemcsak a műszaki szakmákra érvényes. (Bizonyos jogászai munkakörben dolgozók semmire sem jutnának közgazdasági ismeretek nélkül, de igaz lehet

ez sok közgazdászra is fordítva. Az orvos is mind gyakrabban találkozik olyan bonyolult berendezésekkel, amelyek kezeléséhez komoly műszaki ismeretekkel kell rendelkeznie.) A permanens képzés fontosságát ma már senki sem vitatja. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy nem alapozhatjuk a jövőnket arra, amely az egyéni tanulás, a szakirodalom folyamatos tanulmányozása tekintetében csak az öntudatra, az emberben meglévő ambíciókra számít. Tarthatatlan az a munkahelyi magatartás, amelynek érdekeltisége "... nagyrészt csak a bizonyítványhoz, a szervezett oktatásban szerzett végzettséghez kapcsolódik." "... az állandó egyéni képzésben való érdekeltiség hiánya (korlátozottsága) végső soron a vállalatokat körülvevő egész gazdasági környezetben gyökeredzik." (F. SZIKRA 1975. 139-140.)

Az oktatási rendszer változásait nagymértékben befolyásolja a munkahelyi struktúra. Az oktatás-képzés színvonalával szembeni követelményeket a népgazdaság tudományos-technikai fejlettségi színvonala határozza meg, s ezeket a követelményeket többnyire a gazdasági lehetőségeinknek megfelelő munkahelyi struktúrán keresztül közvetíti. Ha feltételezzük, hogy a munkahelyi struktúra változása megfelelő, tud-e ehhez rugalmasan igazodni az oktatási struktúra? (Ez egyébként az oktatás-képzés hatékonyságát is jelzi.) A kérdésre az a válasz adható, hogy nem tud -- de nem is lenne rá képes! Az oktatási struktúra túlságosan merev rendszer ahhoz, hogy gyorsan tudjon változni. Ezért én is osztom azok nézetét, akik kételkedve fogadják az iskolarendszer alapvető struktúrális megreformálásához fűzött reményeket. Véleményem szerint -- a meglévő kereteken belül gondolkodva -- még nagyon sok lehetőség nyílik a képzés minőségének javítására. Természetesen az ésszerű szerkezeti módosításokkal magam is egyetértek. Olyan szerkezeti módosításokra gondolok, amelyek főleg a középszintű képzési rendszert érintenék. (Figyelemre méltóak ezzel kapcsolatban Kozma Ferenc elképzelései. Lásd: i.m. 328. old.) Tudniillik ezen a képzési fokon belül találhatók a szakirányú ismeretek és az általános ismeretek színvonala tekintetében legnagyobb differenciák. A szakmai képzést nyújtó formákban az általános és világnézeti műveltségi színvonal emelésére, míg az általános gimnáziumokban -- megtartva a viszonylag magas átlagos képzettségi színvonalat -- a szakmai képzés biztosításának lehetőségeire kellene törekedni. (Már ma is van olyan gimnázium, ahol az érettségi bizonyítvány mellé gépjármű vezetői jogosítványt is szerezhetnek a tanulók.

De miért ne képezhetne például egy matematika tagozatos gimnázium számítástechnikai programozókat vagy animátorokat, az idegen nyelvre szakosodott pedig tolmácsokat.)

Ha előbb-utóbb sikerül is közelíteni a különböző középfokú iskolában végzők felsőfokú intézménybe történő bekerülési esélyeit, biztosítani kellene a "felsőfokú tanulmányokat elkezdett hallgatók innovatív szektorban való munkavállalását is persze alacsonyabb munkakörben". (KOVÁCS 1985. 96.) Ehhez jó lépésnek tekinthető az ún. technikus képzés visszaállítása az arra alkalmas középiskolákban. A további intézkedések azonban már a felsőoktatás jelenlegi rendszerét érintik. A szakirodalomban egyre erőteljesebb igényként merül fel a "jövő egyetemének" a társadalom felé történő nagyfokú nyitása. Kíváncsú lenne, ha a jelenlegi továbbképzési és továbbtanulási formákon túl lehetőséget teremtenének az egyetemeken is ahhoz, hogy széles tömegek juthassanak információs és tudományos bázishoz. (KÖZMA, T. 1983. 94-104.) Az esetleges strukturális változások természetesen csak akkor hozhatnak eredményt, ha egyúttal a képzésünkben alapvető szemléletváltozás történik.

Az oktatási- és munkahelyi struktúra kapcsolatára visszatérve, az joggal elvárható az oktatási rendszertől, hogy tendenciájában kövesse a munkahelyi struktúra változásait. Ha ez utóbbi "tehetetlenségénél" fogva -- bizonyos területeken -- megelőzi a társadalom átlagos képzettségi színvonalát, ez a képzettségi "többlet" csak potenciálisan létezik mindaddig, amíg a kívánt szintnek megfelelő korszerű munkahelyeket létre nem hozzák. A folyamatos fejlődés meg is kívánja, hogy bizonyos képzettségi "többlettel" rendelkezzen a társadalom. Probléma csak akkor keletkezik, ha az oktatási struktúra túlzott mértékben "előreszalad" a munkahelyi struktúrához képest. Ekkor már a képzettségi színvonal terén szerzett potenciális előny valójában nem is nevezhető előnynek, hanem inkább feleslegnek. Ebben az esetben beszélünk "túlképzésről". "Nem tekinthető azonban túlképzésnek az, ha a szakmunkás azért dolgozik segédmunkás munkakörben, mert ott többet fizetnek vagy az orvos azért dolgozik az igazgatási adminisztrációban, mert nem akar vidéki munkahelyet elfogadni." (KOVÁCS 1979. 182.) Ez nem túlképzés, hanem rosszul képzés, illetve nem megfelelő foglalkoztatás.

AZ OKTATÁS ÉS A JÖVŐRE VONATKOZÓ TÁRSADALMI ELVÁRÁSOK

A szakmunkástruktúra és a munkahelyi struktúra eltéréséből adódó inkongruencia mértékét nehéz pontosan meghatározni, de találkozunk ilyen számításokkal. (Például az egyik "oktatás gazdaságtani" számítás szerint 1974-ben az inkongruencia miatti képzési veszteségünk meghaladta -- természetesen az akkori árviszonyokat figyelembe véve -- az 1,7 milliárd forintot.) Arányát tekintve a kutatók kb. 20 %-ra becsülik a strukturális feszültségekből adódó veszteségeket. Figyelemre méltó azonban, hogy ez a mérték az ezredfordulóra is -- minden valószínűség szerint -- megmarad. A jövő képzettségi igényeit nehéz megállapítani, becsléssel -- közvetett módon -- azonban körülhatárolható és levezethető az ezredforduló munkahelyi szerkezetének megfelelő foglalkoztatási struktúra. Ha a becsült adatokat összevetjük a várható kibocsátással, megállapítható, hogy a szakmastruktúra és a foglalkozási struktúra fejlődési üteme milyen mértékben tér el egymástól.

3. sz. táblázat

A munkaerő-szükséglet és ellátottság 2000-ben

Foglalkozási főcsoport és képzettség	Szükséglet ezer főben	Fedezet	Ellátottság (százalék)
<u>Nem fizikai (szellemi)</u>			
dolgozók:			
egyetemi képzettséggel	295,0	252,0	85,5
főiskolai képzettséggel	353,0	403,0	114,2
középiskolai képzettséggel	1267,0	1385,0	109,3
egyéb képzettséggel	67,0	100,0	149,2
Nem fizikai dolgozók			
összesen:	1980,0	2140,0	105,6
<u>Fizikai dolgozók</u>			
szakmunkások	1480,0	2192,0	149,7

betanított munkások	1346,0	811,0	61,7
segédmunkások	594,0	257,0	48,3
<u>Fizikai dolgozók összesen:</u>	<u>3420,0</u>	<u>3260,0</u>	<u>95,03</u>
<u>Összesen:</u>	<u>5400,0</u>	<u>5400,0</u>	<u>100,0</u>

Forrás: Olajos Árpád: A foglalkozási mobilitás és a tervezés.

Gazdaság, 1981. 1. sz. 92. old.

Ha a szakmastruktúrát a fedezet, a foglalkozási struktúrát pedig a szükséglet tükrözi, akkor a szakmastruktúra összetétele korszerűbb. (Feltételezve, hogy a jelenlegi beiskolázási arányok nem változnak.) Az inkongruenciát jelzi, hogy míg a szellemi dolgozók aránya nagyobb, a fizikai dolgozók aránya kisebb, mint amennyit igényelnének -- miközben a globális megfelelés fennáll. Az eltérést a munkahelyi struktúra viszonylagos korszerűtlensége okozza, mert -- még a becsült adatok hibalehetőségét is be kalkulálva -- a betanított- és segédmunka képzettségnek megfelelő foglalkozások igénye túlzott. Természetesen az inkongruencia mértéke jóval kisebb is lehet, mert nem valószínű, hogy az oktatási struktúra "kibocsátási" arányai ne módosulnának.

A fentiek azt is jelzik, hogy a szakmastruktúra és a foglalkozási struktúra közötti ütemkülönbségek tudatosan beavatkozással csökkenthetők.

Nem az az érdekes tehát számunkra, hogy az inkongruencia megmarad-e az ezredforduló után is vagy sem, sokkal lényegesebb a változások iránya, tendenciája. Éppen az oktatási-képzési rendszer az egyik olyan tényező, amelynek jelenlegi alakulása közvetlenül hatással bírhat a közeli és a távlati jövőre egyaránt. A ma hozott döntések csak 10-15 év múlva érzékelhetők csupán, de ha ma elmaradnak az oktatás problémáinak felszámolására irányuló intézkedéseink, a 10-15 év múlva jelentkező következményeket már nem fogjuk tudni visszamenőlegesen orvosolni.

Vajon alkalmazkodtunk-e már (nem utolsó sorban az oktatási rendszer korszerűsítésével) a tudományos technikai haladás által előidézett -- néha drasztikus -- változásokhoz? Sokan nem is számítanak ilyen változásokra. Pedig akik "70 évesek lesznek 2020-ban, 1980-ban 30 évesek voltak, az 1960-as évek végén már dolgoztak, illetve még egyetemre jártak." (KOVÁCS 1981. 1284.)

Kellően felkészítettük-e az embereket a "jövő fogadására"? Fel tud-e nőni az iskola ahhoz a feladathoz, hogy az egymást váltó generációk számára eltérő ismeret- és készségstruktúrát nyújtson? Habár, az eddig bekövetkezett strukturális változások terén az egyéni és társadalmi érdek jobbra találkozott, kérdés, meddig tart ez a nyugalmas "frigy". Úgy vélem, hogy azokra a várható strukturális változásokra, amelyek egyik napról a másikra képesek semmissé tenni egyes szakmákat, sem az egyén, sem a társadalom nem készült még fel kellőképpen.

Az oktatás-képzés makroszintű követelményeinek érvényesítéséhez alapvető szemléletváltozás szükséges. Az alapismeretek folyamatos tartalmi korszerűsítése mellett ki kell alakítani fokozatosan azokat a képességeket, amelyek alkalmassá teszik az egyént a jövő megismerésére és a tudományos-technikai haladás által diktált igényekhez való alkalmazkodásra. Olyan ismereteket kell nyújtani, amelyek magukban hordozzák a folyamatos továbbfejlesztés lehetőségeit, ugyanakkor képesek megfelelően igazodni a mindenkori gyakorlat követelményeihez is. Vállalati szinten pedig a munkaerő-szükséglet előrelátóbb, megalapozottabb tervezésével hosszabb időre (legalább 3, de inkább 5 évre szólóan) kell elkészíteni a vállalati oktatási- és szakmai továbbképzési terveket. El kell jutni fokozatosan ahhoz a kíváncsisághoz, hogy a vállalatok oktatási- és képzési célkitűzései ne csupán az operatív döntésekhez, hanem a hosszabb távra szóló vállalati stratégiai követelményekhez is kapcsolódjanak.

AZ OKTATÁSI REFORMOKHOZ KAPCSOLÓDÓ MEGJEGYZÉSEK

Az MSZMP KB 1972-ben hozott határozatot állami oktatás helyzetére és a továbbfejlesztésre vonatkozóan. Az azóta eltelt időszak is bizonyította, hogy időben felismertük a tudományos-technikai haladás eredményeihez való felzárkózás legfontosabb feladatait, a korszerű képzés és önképzés szélesítésének lehetőségeit. Az intézkedések főleg az alap- és középfokú oktatást érintették. Napjainkban a felsőoktatás korszerűsítésére helyeződik a hangsúly. A "reform szükségszerű, elodázhatatlan kérdéseit most kell megválaszolni. A meghozott intézkedések bizonyos irányokba elindulást eredményeznek, amelyek hosszú távú következményekkel járnak". (KOVÁCS 1985. 96.) A társadalmi-gazdasági átalakulás felgyorsult időszakában

az oktatás-képzési rendszerben is felbukkanhatnak a rendszer "természetes merevségéből" vagy egyszerűen a megszokottságból eredő negatív jelenségek, melyekhez szemléleti torzulások is párosulhatnak.

A gazdaságirányítási rendszer 80-as éveket érintő korszerűsítő intézkedései többek között az emberi képességeket, az alkotóerő kibontakoztatását is "célba veszik". Az új érték és célrendszer fontos eleme és egyben előfeltétele a teljesítményorientáció következetesebb érvényesítése. Az ún. tehetséggondozást elősegítő próbálkozások ellenére a teljesítményorientációval ellentétben az oktatásban gyakran tapasztalható az átlagos teljesítménnyel való "közmegbékélés". Az iskola esetében az átlagot formálisan már nem kell kimutatni, ettől függetlenül a valóságban mindenki ez alapján értékeli.

Az iskolaigazgató az iskolaátlagban, az osztályfőnök az osztályátlagban, a szülő gyermeke átlagában ... és sorolni lehetne tovább, hogy ki miben érdekelt... A szaktanár -- az általános iskolában -- elégtelen osztályzatot ritkán ad, illetve adhat, hiszen hatalmas ellenállásba (iskola presztízse, szülői munkaközösség stb.) ütközne, sőt az a vád is érhetné sokszor, hogy ő nem képes "jó" megtanítani az anyagot. Ha pedig -- ezt elkerülendő -- mégis "átengedi" a tanulót, az így alapvető hiányosságokkal lép a következő fokozatba. (A szakmunkásképző intézetek közismert problémája, hogy a tanulók egy része alig tud írni, olvasni vagy éppen számolni!) Miért kényszerítjük az iskolára, hogy "simítsa el" azokat az egyenlőtlenségeket, amelyek felszámolására -- egyelőre -- még a társadalom sem képes?

Úgy gondoljuk, az emberért tesszük, pedig ellene tesszük! Az a képzettséget szerzett fiatal, aki a kritikus helyzeteken mindig "megúsza valahogy", munkája során nehezen vagy egyáltalán nem fog tudni kiteljesedni, s azt így előbb-utóbb utálattal, jobb esetben csak unottan vagy közömbösen fogja végezni. S én ebben látom a legnagyobb problémát!

Véleményem szerint az általános iskola "merészebben" differenciált értékelése a mainál eltérőbb, de a valósághoz közelebb álló ismeret és készségstruktúrát tükrözne.

A hozzáértés magasabb fokú anyagi és erkölcsi megítélésének kérdése a nyolcvanok évek társadalmi vitáiban erőteljes igényként merül fel. A szellemi munka fokozatos leértékelődése előbb-utóbb súlyos társadalmi

problémává és fejlődésünk alapvető akadályává válhat. A hozzáértés elismerésének problémái az oktatásban kettős értelemben csapódnak le. Egy részük a pedagógusok társadalmi megbecsülését rontó anomáliák; a pálya elnőiesedése; a képesítés nélküli pedagógusok magas aránya stb. Egy raktárosi munkakör betöltéséhez is legalább 1-2 hónapos tanfolyam elvégzését igazoló "bizonyítvány" szükséges, de oda még nem jutottunk, hogy megfelelő hatékonysággal csökkentsük a képesítés nélküli pedagógusok számát.

A probléma másik oldala az iskolarendszeren kívül szerzett ismeretek elismertetése. Az egyén társadalmi felemelkedése során még mindig számtalan hierarchikus akadályba ütközik. Az egyes beosztásokhoz kötődő képesítések megszerzésének nyomása az oktatási rendszerre nehezedik, pedig az iskolák személyi és tárgyi feltételei nem alkalmasak arra, hogy önmagukban kiegyenlítsék a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Napjaink gyakorlati változásai felerősítették az ún. "szocializmusképünk" tökéletesítésének igényét. Ez sem csupán az elmélet problémája. Az oktató-nevelő munka alapvető céljaként megfogalmazott -- s olykor hamisan tükröződő -- "sokoldalúan képzett embereszmény" kialakítására törekvő szándék gyakran ellentmondásba kerül a gyorsan változó világunkban eligazodni képtelen egyén valós helyzetével. Jó lenne, ha a társadalom jövőképehez megfelelőbben igazodó szocializmusképünk újrafogalmazott jegyei az oktatási rendszerben is érződnének.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Erdős Tibor (1974): A termelés korszerűsödése és a népgazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Falusné Szikra Katalin (1975): A termelékenység és hajtóerői. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Jánossy Ferenc (1975): A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető Könyvkiadó Bp.
- Kovács Géza (1981): A generációs tartalékok hosszú távú tervezéséről. Közgazdasági Szemle, XXVIII. évf. 11. sz.
- Kovács Géza (1979): Jövőkutatás és társadalmi tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp.
- Kovács Géza (1985): Nagy távlatú fejlődéstendenciák. Magyarország 2020-ig. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Bp.
- Kozma Ferenc (1981): Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Kozma Ferenc (1981): Mire képes a magyar népgazdaság? Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Kozma Tamás (1983): Az oktatás fejlesztése: esélyek és korlátok. Kossuth Könyvkiadó Bp.
- Olajos Árpád (1981): A foglalkoztatási mobilitás és a tervezés. Gazdaság, XV. évf. 1. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

Hrabecz József: A marxista-leninista elmélet és a politikai egy- sége.....	3.
Sike Sándor: Módszertani megjegyzések a tartalom és forma dialek- tikájának biológiai mozgásformán belüli vizsgálatához....	19.
H.-Dieter Pöltz: Das entwicklungsproblem im verhältnis von philosophie und naturwissenschaft.....	33.
Jakovlev, R. J. - Koncsos Ferenc: Tevékenység, személyiség és er- kölcsei nevelés.....	45.
Lőrincz Andrásné: A szocialista állam társadalmi rendeltetéséről.	59.
Törőcsik Miklós: Milyen emancipációt? Egy 1843-as Marx-tanulmány időszerűsége.....	73.
Kiss László: Lenin nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontja kiala- kulásának és fejlődésének néhány kérdése 1912 előtt.....	85.
Loboczky János: Kossuth adó-koncepciója a reformkorban.....	103.
Suba István: Hogyan lett Heves és Külső-Szolnokból Heves vármegye	121.
Halmi István: Az Egri Érseki Jogakadémia a jogi felsőoktatás rendszerében.....	135.
Palcsó Pálné Zám Éva: A szocializmus gazdasági képe.....	155.
Hacsi Lajos: Agrárpolitikai változások az 1953. júniusi fordulat után.....	167.
Hollóné Kacsó Erzsébet: A mezőgazdaságban foglalkoztatott munka- erő szakmai-foglalkozási struktúrájának változásai.....	185.
Demeter András: Esélyünk a jövőre... Az oktatási rendszer tovább- fejlesztésének néhány kérdése.....	203.

